

Maag
nn8201
1783 C

Jaap Lengkeek

Een meervoudige werkelijkheid

Een sociologisch-filosofisch essay over het collectieve belang van recreatie en toerisme

Een meervoudige werkelijkheid

40951

Promotoren: Dr ir F. Kleefmann, hoogleraar in de Planologie
Dr A.G.J. Dietvorst, hoogleraar in Recreatie en Toerisme

nn08201, 1783.

Ontvangen

06 JUNI 1994

JB-CARDEX

Jaap Lengkeek

EEN MEERVOUDIGE WERKELIJKHEID

Een sociologisch-filosofisch essay over het collectieve belang
van recreatie en toerisme

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
in de landbouw- en milieuwetenschappen

op gezag van de rector magnificus

Dr C.M. Karssen

in het openbaar te verdedigen

op woensdag 1 juni 1994

des namiddags om half twee in de Aula
van de Landbouwuniversiteit te Wageningen

157163836

**BIBLIOTHEEK
LANDBOUWUNIVERSITEIT
WAGENINGEN**

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Lengkeek, Jaap

Een meervoudige werkelijkheid: een
sociologisch-filosofisch essay over het collectieve
belang van recreatie en toerisme / Jaap Lengkeek. -
[S.1 ;s.n.]

Proefschrift Wageningen. - Met lit. opg. - Met
samenvatting in het Engels.

ISBN 90-5485-264-X

Trefw.: recreatie ; overheidsbeleid / toerisme ;
overheidsbeleid.

MEDEDELINGEN VAN DE WERKGROEP RECREATIE 20

© Jaap Lengkeek 1994

VOORWOORD

Toen ik in 1980 bij de Stichting Recreatie, Contactcentrum voor de Openluchtrecreatie te Den Haag, ging werken wist ik nagenoeg niets van recreatie en toerisme. Mijn achterstand op dit terrein heb ik kunnen inlopen onder het toezicht van Jaap Swart, de directeur. We hebben gelijktijdig de Stichting verlaten in december 1985. Een paar jaar nadien is hij, veel te jong, overleden. Aan hem draag ik mijn boek op.

Op de Stichting Recreatie was het een vrolijke boel. Niet in de laatste plaats vanwege Jaap Swart's humor en onnavolgbare anecdotes werd er veel gelachen. Ernst was evenwel de onlosmakelijke pendant van ons overdadige plezier. Jaap Swart maakte zich zorgen. Of het wel goed ging met de recreatie. Of achterstandsgroepen wel aan hun trekken kwamen. Of men wel door had hoe belangrijk recreatie was. Veel van die zorgen heb ik van hem overgenomen.

Vanwege deze zorgen ben ik, nu jaren later, begonnen aan mijn grondslagen-onderzoek naar de rechtvaardiging van het recreatief-toeristische beleid. De Stichting Recreatie heeft bij het verschijnen van dit proefschrift na 30 jaar haar status van onafhankelijk gespreksplatform verloren. Ze is een overheidsorgaan geworden. Opgeslokt. De luis is pels geworden. Deze situatie, waaraan een lange periode van onzekerheid over het voortbestaan vooraf ging, vormt tevens de illustratie van mijn betoog dat de overheid, die de zorg voor het collectieve belang van recreatie en toerisme moet dragen, tevens daarvan de vijand is. Collectief belang is dat er onafhankelijk weerwoord bestaat tegenover de bureaucratie. Het zou echter te ver gaan mijn essay als een grafschrift voor de Stichting Recreatie te beschouwen.

Hoewel het geen gebruik is om een promotor in het voorwoord te vermelden, zo iemand hoort gewoon zijn werk te doen en volgens wetenschappelijke maatstaven, moet ik toch mijn promotor Fer Kleefmann bedanken. Zonder hem zou ik mijn speurtocht naar de grondslagen voor het beleid in een vroegtijdig stadium hebben opgegeven. Zijn manier van doen lijkt op die van Jaap Swart. Hij maakt zich alleen nog meer zorgen, over veel meer dan recreatie. Maar midden in een gloedvol betoog zwijgt hij plotseling, maakt een kwinkslag en barst in een aanstekelijk gelach uit.

Hiermee hebben beide personen mij ongewild de grondgedachte voor mijn betoog aangeebracht. Mensen onttrekken zich steeds aan de ordening en de ernst, die ze zelf aan het bestaan hebben gegeven. Dat doen ze door te lachen of op een andere manier, door te recreëren, te reizen of de ogen te sluiten en te dromen.

Mijn andere promotor, Adri Dietvorst, maakt zich over recreatie en toerisme minder zorgen. Hij vertegenwoordigt de optimistische kant. Voor zijn onvoorwaardelijke steun ben ik hem zeer dankbaar. Hij heeft me behoed voor cynisme.

Theo Beckers, Harry Kunneman en Albert Mok ben ik zeer erkentelijk voor hun inhoudelijke commentaar op concepten van mijn essay.

Speciale dank gaat uit naar drie personen, die mij hebben voorzien van de bronnen voor wat ik beschouw als de beste citaten die ik heb kunnen gebruiken. Passages in boeken treffen een lezer meestal op onverwachte momenten. Pas later denkt men er weer aan, maar dan is vaak de titel van het boek weer uit het geheugen verdwenen. Zo las Frans Jorissen, tijdens de presentatie van ons boek over 400 jaar watersport, voor mij voor het eerst de passage uit 'The Wind in the Willows' voor, waarin beschreven wordt hoe de waterrat tevergeefs probeert uit te leggen wat er zo leuk is aan 'rondscharrelen in boten'. Ik kende het boek niet, vergat het, maar onthield de passage. Marjan Hidding ben ik veel verschuldigd voor het feit dat zij toevallig met het boek te voorschijn kwam. Renze Brouwer heeft mij op 'De man zonder eigenschappen' van Robert Musil geattendeerd en mij het boek geleend. Met een citaat daaruit begin ik mijn essay.

Allerlei mensen moet ik verder nog bedanken. Zij hebben mij gestimuleerd met mijn project, of aangezet om juist iets anders te doen. In volgorde van willekeur, René van der Duim, Jan-Willem te Kloeze, John Hummel, Renze Brouwer, Marian Horzinek, Herman von der Dunk, Jeroen Duindam, Annelies van Haaften, Wiljan van den Akker, Han van der Voet, Roger Sidaway, Ian Henry en vele anderen.

Jan van Tatenhove en Corry Rothuizen ben ik dankbaar voor hun suggesties en hulp bij het aanbrengen van de opmaak van de tekst.

Mijn ouders dank ik voor hun dierbare verwachtingen omtrent mij en hun vijftig jaren van geduld.

Mijn dochter Kee heeft zich met lichaam en ziel ingezet voor het controleren van mijn tekst. Dank schiet hier tekort.

Echtgenotes worden meestal bedankt omdat ze zich voor een tijd hebben weggecijferd. Het omgekeerde is hier het geval. In plaats van minder hebben Famke en ik meer met elkaar verkeerdt in het jaar dat ik dit boek heb geschreven. We hebben geestdriftige discussies gehad, die mij veel hebben geleerd. We reisden in de geest samen naar hoge regionen, 'into the sublime'. Dank is daarbij buiten de orde.

Ik ben tenslotte nog veel verschuldigd aan twee zijnsvormen, die zich volgens de filosoof Hartmann (zie elders in dit boek) op een ander 'ontologisch niveau' bevinden dan de hiervoor bedankte personen: Roet, onze hond, en het Zoelens bos, onze naaste omgeving. Door met Roet in het Zoelense bos te wandelen heb ik mij kunnen voorstellen hoever weg mensen zichzelf kunnen wanen van de alledaagse realiteit. Omdat we doorgaans alleen waren in het bos heb ik deze ervaring ongestoord als inspiratiebron kunnen gebruiken. Ik heb mijn tijdsbesef even opgeschort. Samen hebben we de regels aan onze laars gelapt. We zijn

dwars door bosjes heen getrokken, hebben fazanten opgeschrikt, we hebben walnoten geraapt, appels uit de bosboomgaard gegeten, en de hond heeft bovendien achter reeën aangerend. De reeën hadden maling aan het veel te trage dier. Het bos is wijselijk doorgaan met haar bestaan.

Dat het beheer van het bos inmiddels in andere handen is overgegaan heeft voor mij het vraagstuk, waarover ik schrijf, dichtbij gebracht. De nieuwe beheerder laat geen loslopende hond meer toe. De paden zijn verhard. Over de voorheen bemodderde paden zouden nu brommers kunnen rijden. Daarom zijn er toegangshekken geplaatst. Er is een picnicplaats gekomen. Informatieborden nemen iedere twijfel weg over de geschiedenis van het kasteel. Veel bomen zijn gekapt om de oude zichtassen te herstellen. Waar die zichtassen lagen, daarover hoeft men niet meer te fantaseren. Het bos rond het kasteel wordt in 17de eeuwse staat teruggebracht. De geschiedenis wordt ondubbelzinnig herschapen. Maar de betovering van het bos is verdwenen. De betovering voor wie? Voor mij.

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING	1
Een collectief belang in recreatie en toerisme?	6
Uitgangspunten	8
Indeling van het essay	11
HOOFDSTUK 1 VRIJETIJD EN DE VERSCHILLENDE WERKELIJKHEDEN	
Inleiding	15
De mystiek van de intrinsieke waarde	16
Sociale inzet: Vita Activa en Vita Contemplativa	19
Werkelijkheid als opschorting van werkelijkheid	23
Fenomenologie van de alledaagse werkelijkheid	26
Andere werkelijkheden	29
Strijd over werkelijkheid	32
De vertekening van het alledaagse	35
De alledaagse context van vrijetijd	36
De communicatie van het oncommuniceerbare	39
Vrijetijd als werkelijkheid en spanningsveld	42
HOOFDSTUK 2 CONTRASTRUCTUUR: DE ORGANISATIE VAN DISTANTIE	
Inleiding	45
Domeinen van betekenis	46
Vrijetijd als contrastructuur in tijd, ruimte en betekenis	53
Velden en distantie: hors concours en hors discours	57
De articulering van de vrijetijd	62
De Grand Tour	62
De watersport	66
Beheerste distantie	68
Contrastructuur en vrijetijd als dynamische werkelijkheden	69
HOOFDSTUK 3 DE DREIGING VAN HET NIEUWE PAUPERISME	
Inleiding	73
Terug naar de natuur....?	75
De utopie van herstel	76
De dialectiek van de rationalisering	77
Handelingscoördinatie en maatschappelijke ordening	82
Het handelen	82
De leefwereld	84
De systeemwereld	88
De kolonisering van de leefwereld	90
De uitwisseling tussen leefwereld en subsystemen	91
Recreatie, toerisme en de uitwisselingsrollen	93

De werelden en de contrastructuur	95
De driedimensionale werelden	96
Alledaagse en contrastructurele werelden	99
Kolonisering en pauperisme?	102

HOOFDSTUK 4 DE RATIONALITEIT VAN EEN BELEIDSVELD

Inleiding	105
Pacificatie en genoegdoening	107
Machtsverhoudingen en doxa	107
Interventie	110
Legitimatie	112
Systemisering en uitwisseling	114
Technisering en participatie	116
Machtsverhoudingen en doxa	116
Interventie	117
Legitimatie	123
Systemisering en uitwisseling	127
Economisering en concurrentie	129
Machtsverhoudingen en doxa	129
Interventie	131
Legitimatie	141
Systemisering en uitwisseling	144

HOOFDSTUK 5 DILEMMA'S VAN COLLECTIEF BELANG

Inleiding	147
Wiens ware wereld?	147
Waarde en kwaliteit	149
Betekenissen van recreatie en toerisme	151
De attractiewaarde van de natuur	155
Een case-study: Midden-Limburg	159
Winnaars en verliezers	161
De derde sector	162
De belangenorganisaties	163
De samenhang van een heterogeen veld	165
Aparte werelden: watersport en sportvisserij	167
Solidaire en kritische massa	172
De soevereiniteit van de consument	177
De rationele keuze?	178
Politiek ethos?	180
De reflexieve individu	182
Trivialisering en authenticiteit	184
Zeggenschap?	189
Collectief belang	191

HOOFDSTUK 6 EEN MEERVOUDIGE WERKELIJKHEID IN EEN KUNSTMATIGE WERELD	
Inleiding	193
De theorie en de beoordeling	194
Contrastructuur en vrijetijd: een andere werkelijkheid	195
Contrastructuur als antwoord en als bron	200
De kunstmatige mens en het collectieve belang	203
De praktijk en de dilemma's	205
Beleid voor een kunstmatige wereld	209
Richtingen	210
Het sublieme van recreatie en toerisme	216
 GERAADPLEEGDE LITERATUUR	 219
 SUMMARY	 235
 OVER DE AUTEUR	 239

INLEIDING

In Robert Musil's roman 'De man zonder eigenschappen' stelt de hoofdpersoon Ulrich vast dat hij zich niet kan verenigen met het leven en de werkelijkheid van de mensen om zich heen. Hij schaft daarom de werkelijkheid af en neemt vakantie van het leven, vakantie van alle gewone alledaagse dingen en van alle ambities die mensen steeds tot daden brengen. Mensen zouden volgens hem meer moeten hebben dan alleen zin voor de alledaagse werkelijkheid:

"... als werkelijkheidszin bestaat, en niemand zal eraan twijfelen dat deze bestaansrecht heeft, dan moet er ook iets bestaan dat je mogelijkheden kunt noemen. Wie dit bezit zegt bijvoorbeeld niet: hier is dit of dat gebeurd, zal gebeuren, moet gebeuren; maar hij bedenkt: hier zou, moest, of had iets kunnen gebeuren, en als je hem van het een of ander uitlegt dat het is zoals het is, dan denkt hij: ach, het zou waarschijnlijk ook anders kunnen zijn. Aldus zou de mogelijkhedenzin welhaast te definiëren zijn als het vermogen om alles te denken wat evengoed zou kunnen zijn, en om aan wat is geen grotere betekenis te hechten dan aan wat niet is." (Musil 1988:22)

Wat bij Ulrich een allesoverheersende conditie van afstandelijkheid wordt, is in verkleinde vorm bij de meeste mensen terug te vinden. Iedereen kent de momenten van vrije tijd, een ommetje of een verre reis, waarin men afwijkt van de gewone routines. Vakantie, toerisme, recreatieve onderbrekingen van het bestaan vormen een hedendaags verschijnsel dat een ongekende verbreiding heeft gekregen over de hele wereld. Het paradoxale is echter dat, hoewel de beoefenaren van de wetenschap graag ook zelf van tijd tot tijd hun ontspanning zoeken, recreatie en toerisme als uitingsvormen van maatschappelijke ontwikkeling maar in beperkte mate worden bestudeerd en begrepen. Wat voor werkelijkheid wordt er afgeschaft, en wat komt ervoor in de plaats? Wat is werkelijkheid? De vragen die zich aldus aandienen hebben met het menselijk bestaan zelf te maken. En wat is er intrigerender dan dat?

Deskundigen op het gebied van recreatie en toerisme hebben beroepsmatig doorgaans niet veel op met levensvragen of abstracte theorieën. Ambtenaren, toeristische ondernemers of beheerders van recreatieterreinen vertonen vandaag de dag allemaal een sterke hang naar een concrete en praktische benadering bij het leveren van hun aandeel in de ontwikkeling van het toeristisch-recreatieve produkt. Veel onderzoekers, die hieraan bijdragen, stellen zich overeenkomstig op. Een surfplas, een ligweide aangelegd om mensen op een mooie dag de gelegenheid te geven om te zonnen, een lange-afstands-wandelpad, een pretpark of een bosgebied waarin men kan wandelen, het is allemaal zeer aards. Diepgaand nadenken over recreatie en toerisme lijkt overbodig. Om te bepalen hoeveel van wat waar moet worden aangelegd, dienen zich directe en simpele technieken aan. Ondervraag de recreanten. Observeer wat toeristen doen. Meet aldus de vraag naar voorzieningen en stem het aanbod erop af. Het onderzoek werkt dan als een opiniepeiling. De meeste stemmen gelden. In veel organisaties, zowel publieke als private, in het leven geroepen om op dit gebied een beleid

te voeren, is weinig ruimte voor bezinning op een hoger abstractieniveau dan wat de dagelijkse praktijk vereist. Belangrijke boodschappen moeten bij voorkeur op een A-kaart kunnen worden aangeleverd. Zo niet, dan verdwijnen ze gezwind in een bureaula. De conclusies van onderzoek moeten vóór in het onderzoeksrapport worden samengevat, afgedrukt op papier van een andere kleur dan het volledige verslag. Zo weet men snel wat men met het onderzoek kan aanvangen zonder het hele verhaal te hoeven lezen.

Wetenschappelijke kennisontwikkeling over vrijetijd, recreatie en toerisme, voorzover aanwezig, speelt zich af in een zeker isolement ten opzichte van de beleidspraktijk van overheid en bedrijfsleven (Beckers en Mommaas 1991:226). Behalve als het om kennis gaat die direct voor de beleidspraktijk gebruikt kan worden. Pragmatisme overheerst in de sector. Toch gaat dit boek vooral over een bespiegelende en meer abstracte kijk op het verschijnsel recreatie en toerisme dat in de hedendaagse samenlevingen over de gehele wereld een centrale rol speelt of gaat spelen. De wenselijkheid van een dergelijke optiek, ook voor de praktijk, zal ik nader beargumenteren.

Recreatie en toerisme vormen, om het in economische termen uit te drukken, een groei-markt, die uitdijt tot belangrijkste bron van inkomsten voor de meeste landen (WTO 1992). Er is nauwelijks meer een plek op aarde waar niet op gezette tijden een rugzak wordt neergezet of koffers worden uitgeladen. De meest ver verwijderde gebieden zijn begerenswaardige reisdoelen. Een wereld van ervaringen strekt zich uit tussen de recreatieve routine van de bejaarde, die elke dag het vertrouwde bankje in het park opzoekt en de verre reizen van 'the most travelled person'. Rust, ontspanning en uitdagende confrontaties met onbekende omgevingen vormen uitersten in een reeks van ervaringsmogelijkheden.

Deze ervaringen worden steeds meer als gewone consumptievormen gezien, waarvoor geproduceerd kan worden volgens de principes van de markt. De overheid onthoudt zich van een oordeel over het vrije consumptiegedrag van burgers. Waar sprake is van nadelige effecten van deze consumptie kan de overheid beperkingen opleggen. De rechtvaardiging voor ontwikkelingen wordt meer en meer bij de markt gezocht, en ook het onderzoek dient zich daarop te richten. In een 'Redactioneel' van een toonaangevend vakblad voor recreatie en toerisme in Nederland werd deze zienswijze als volgt verwoord:

"De tijden zijn [] drastisch veranderd. Steeds vaker blijkt dat het type onderzoek, dat met name wetenschappers afscheiden, niet altijd parallel loopt aan de wensen en verlangens van de 'markt; beter nog 'de maatschappij'. De sector is de enorme stapels onderzoeksresultaten zo langzamerhand een beetje beu. Ze wil een ander type onderzoek, dat naadloos aansluit bij die wensen en verlangens van het moment. Dat betekent dat ook de onderzoekers in de toekomst méér en vaker zullen moeten luisteren naar de markt. [] Het wordt tijd dat ook het wetenschappelijk onderzoek commerciëler gaat denken en doen. Het in de markt zetten van jarenlang 'onderzoek-om het-onderzoek' kan beter achterwege blijven." (Janssen 1993:5)

De tijden zijn inderdaad veranderd (hoewel geleidelijker dan in het citaat wordt gesuggereerd). Terwijl de deelname aan vakantie en recreatieve activiteiten stijgt neemt de belangstelling voor de maatschappelijke betekenis ervan eerder af dan toe. De ontwikkeling van

de toeristisch-recreatieve sector en van het daarbij behorende beleid in Nederland verschaft een goed voorbeeld van veranderende opvattingen en van dilemma's, die ook zich internationaal aandienen.

De periode tussen 1960 en 1980 liet in Nederland een expanderend beleid van de overheid zien voor openluchtrecreatieve voorzieningen. Niet de markt, maar de ideologie van de verzorgingsstaat was richtinggevend: een beleid 'ten algemenen nutte', voor een recreatieve omgeving, gratis toegankelijk voor iedereen en gefinancierd uit publieke middelen. De ruimtelijke voorwaarden voor welzijn van de burger, zoals groen, frisse lucht en ruimte voor activiteiten, die bedreigd werden door een toenemende verstedelijking van het dichtbevolkte land en andere ruimteclaims, werden in aparte recreatiegebieden veilig gesteld. De spectaculaire na-oorlogse welvaarts-groei werd gevolgd door allerlei maatregelen om sociale rechtvaardigheid te bevorderen. Vrijetijd, recreatie en toerisme, voorheen privileges van een maatschappelijke bovenlaag, dienden gedemocratiseerd te worden. De gelijkheidsideologie werd in het recreatiebeleid vertaald in een emancipatiestreven voor groeperingen, die in achterstandsposities verkeerden. Stedelingen en minder mobiele bevolkingscategorieën moesten op korte afstand van de woonplaats recreatieve mogelijkheden geboden worden. Men ontwikkelde grootschalige recreatiegebieden, 'elementen van formaat' zoals men deze noemde. Het argument om hiermee tevens groene buffers tussen urbane gebieden aan te leggen kwam daar nog bij.

Samen met beoefenaren van de wetenschap begon de overheid op nationaal en lager niveau zich het hoofd te breken over de recreatieve behoeften van de samenleving als collectiviteit. Voor het eerst ontstond zoiets als een recreatie-wetenschap, mede geïnspireerd door buitenlandse auteurs zoals Dumazedier (1962) en De Grazia (1964). De resultaten van de wetenschappelijke reflectie en de invloed daarvan op het beleid waren bescheiden. In 1972 poneerde Adri Kerstens in zijn proefschrift over recreatie en platteland de volgende stelling:

"De aanduiding 'Elementen van formaat', voor de door de overheid te creëren grote multifunctionele recreatiegebieden, kan voorlopig het beste geassocieerd worden met de gedachte dat de rijksoverheid zich m.b.t. het creëren van openluchtrecreatievoorzieningen 'groots en meeslepend' wil opstellen en niet met de gedachte dat zij op grond van bevindingen van gedragswetenschappelijk onderzoek tot de overtuiging is gekomen dat de realisatie van deze elementen zo'n hoge prioriteit moet krijgen dat zij met de creatie ervan iets meeslepend goeds gaat presteren." (Kerstens 1972)

Een wat langdradige stelling, maar wel een authentiek tijdsbeeld van de gebrekkige maatschappelijke onderbouwing van een beleid, dat in opkomst was. Toch was er tenminste een begin van maatschappelijk en wetenschappelijk debat, dat in de jaren zeventig verder is uitgebouwd. De nadruk lag op recreatie in de openlucht. De wetenschap op dit gebied hield evenwel een betrekkelijk geïsoleerd en op zichzelf gericht karakter.

De jaren tachtig tonen een omslag naar commercialisering van toeristische en recreatieve mogelijkheden. Deze verandering in het denken en de toenemende commercialisering

hebben nauwelijks geleid tot bezinning op de grondslagen van beleid en de verantwoording van een dergelijke omslag. Het hoofdaccent kwam te liggen op professionalisering van de sector door meer gebruik te maken van managementtechnieken en marketingstrategieën. De verheerlijking van commercialisering, gelijktijdig optredend met een gestage afbraak van het rijksbudget voor de openluchtrecreatie, roept nochtans een aantal problemen op, die een herbezinning op het eerder gevoerde beleid wenselijk maken.

Het eerste probleem is dat het in vijftientwintig jaar opgebouwde beleid van de overheid haar basis is kwijtgeraakt. Juist in Nederland was de overheidsbemoeienis op dit terrein intenser dan elders in de wereld. In een periode dat een algemene heroriëntatie plaats vindt op overheidstaken en collectieve uitgaven mist het beleid voor de recreatie een degelijk onderbouwd argument. Het voornaamste, overblijvende motief is dát de voorzieningen er nu eenmaal liggen, waarin al zoveel geld is geïnvesteerd. Deze kunnen niet zomaar worden opgeheven. De overheersende vraag is dus hoe ze betaalbaar kunnen worden beheerd.

Het tweede probleem is dat recreatie en toerisme een ongemakkelijke positie krijgen in het debat over duurzame ontwikkeling van de samenleving. Meer en meer worden ruimtelijke veranderingen merkbaar op lokaal en regionaal niveau, die een aanslag betekenen op leefbaarheid, rust en ruimte. Tegelijkertijd doet zich een ruimtelijke concentratie voor van 'natuurlijke' waarden op andere plaatsen, als een compensatie voor wat elders verloren is gegaan. Zo vormt zich een duale situatie: parken ontstaan terzijde van woestijnen. Recreatie en toerisme, zeker in hun commerciële vorm, worden echter in belangrijke mate gezien als bedreiging van natuurlijke omgevingen, waardoor ze eerder een noodzakelijk kwaad zijn, vergelijkbaar met ander economisch noodzakelijk kwaad, dan een wezenlijke bijdrage aan de (duurzame) kwaliteit van het bestaan. Zo liet de Nederlandse Stichting Milieudefensie weten dat iedereen die nog om redenen van vakantie het vliegtuig neemt 'zich schuldig moet voelen'. (Sikkens 1991)

Een derde probleem is dat de recreatieve en toeristische lokaties op grote schaal een vorm en inhoud geven aan de veranderende sociale, culturele en ruimtelijke omgeving, zonder dat men zich voldoende afvraagt of deze 'transformaties' voor de langere termijn gewenst zijn. Door de eenzijdige gerichtheid op wat 'naadloos aansluit bij die wensen en verlangens van het moment' voltrekt zich een stille omwenteling met verstrekkende gevolgen. De econoom Arie van der Zwan stelt in een manifest met de titel 'Alles van waarde is weerloos' ten behoeve van een discussie van het Nederlands Gesprek Centrum en het Erasmus Forum op 26 september 1992:

"Waarde wordt toegekend aan wat 'bestaansrecht' blijkt te hebben, dat wil zeggen waarvoor onmiddellijk een markt blijkt te bestaan. Dit commercialisme is binnen onze maatschappij de kracht die drijft in de richting van middelmatigheid." (Van der Zwan 1992)

Hij verlegt in deze parafraze op een versregel van de dichter Lucebert het criterium van vraag naar dat van kwaliteit. Kwaliteit zou daarmee een hoedanigheid zijn die boven de vraag van het moment uitstijgt. De kritische uitspraak van Van der Zwan lijkt op de maat

van recreatie en toerisme gesneden, maar heeft betrekking op kunst en cultuur in Nederland. Echter, het debat dat in culturele sectoren van onze samenleving tenminste nog wordt gevoerd ontbreekt nagenoeg geheel in de wereld van recreatiedeskundigen.

Wetenschappelijke abstractie is geen uitsluitend domein van 'onderzoek-om-het onderzoek'. Theorieën kunnen als samenhangende en bewustgemaakte interpretatiekaders juist de belangrijke maatschappelijke vraagstukken scherper in beeld brengen. De werkelijkheid wordt weliswaar op een abstract niveau versimpeld, maar de abstractie levert een model voor de werkelijkheid en daarmee de mogelijkheid voor een bezinning op het maatschappelijk handelen. Het verschaft de basis voor systematisch nadenken, overwegen en verantwoorden. Rationele bezinning is een noodzakelijke stap voor een verantwoorde afweging van belangen. Des te opmerkelijker is daarom de weerzin tegen theoretische beschouwingen bij de overheid, die toch moet waken over algemene en vaak onderling strijdige belangen.

Wetenschap kan voor het overheidsbeleid het bedreigende karakter krijgen van een ongewenste kritische notie. Wat men in het machtsspel of in de routines van taken en competenties liever zou verhullen kan ermee aan het licht komen. Overheidsbeleid heeft veel weg van een voortrollende golf. Onduidelijk is waar voortstuwende krachten precies hun oorsprong hebben. De meeste beleidskeuzen zijn ingebed in een reeks van voorafgaande beslissingen. De golf kan van richting veranderen, in kracht toenemen, opgaan in andere golven of zomaar uitrollen.

De kritiek van binnenuit of van buitenaf wordt onmerkbaar afgeschermd door het alledaagse taalgebruik. Er vormt zich een eigen code die alle samenstellende delen van de beleidswereld op hun plaats houdt, en vanzelfsprekend maakt wat wel en niet open blijft voor onderhandeling of kritiek. Eerst wacht men af tot 'het plaatje compleet is ingekleurd'. Vervolgens 'hecht men eraan' geen discussies te voeren over iets wat 'een gepasseerd station is'. Anderen hebben reeds 'het voortouw genomen' en hebben over 'heikele punten' 'alle neuzen in dezelfde richting gekregen'. Ook wat 'in de pijplijn' zit is onbespreekbaar. Misschien heeft men daar in een eerder stadium met collega's van belendende afdelingen al over gesproken 'met de benen op tafel' of 'met de jas open'. Men spreekt zeker niet over zaken, die men bij voorbaat niet 'als een haalbare kaart' beschouwt. En theorie is tegenwoordig 'luchtfietserij'¹.

Het is dit ondoordringbare pantser van de ambtenarenwereld, die me er toe heeft aangezet om me af te vragen hoe men op deze manier voor onze gemeenschappelijke belangen zorg kan dragen. En, wat is dit gemeenschappelijke belang van recreatie en toerisme?

¹ De hier weergegeven voorbeelden van alledaags ambtelijk taalgebruik ontleen ik aan persoonlijke ervaringen in 13 jaar ambtelijke contacten.

Een collectief belang in recreatie en toerisme?

Om de markt gelijk te stellen aan de maatschappij, zoals in het citaat van het redactioneel werd gesuggereerd, is een wel zeer kortzichtige versimpeling van de uitdagingen en vraagstukken waarvoor hedendaagse maatschappijen worden geplaatst. Overheidsorganisaties en ondernemers in de wereld van recreatie en toerisme hebben de neiging om hun aanbod van voorzieningen en diensten te richten op een maatschappij die ze ergens buiten zichzelf plaatsen. De communicatie met die maatschappij verloopt vooral via de politiek (die besluit wat goed is) of via de verkoopcijfers (waarmee mensen laten weten waarnaar vraag bestaat). Ook onderzoek wordt gebruikt om te achterhalen wat er in die maatschappij omgaat².

Wat ik met deze studie wil bereiken is een omvattende kijk op de maatschappij te geven, waarmee tenminste zowel het toeristisch-recreatieve gedrag als het handelen van overheden en ondernemers in relatie tot elkaar kunnen worden begrepen. Het toekennen van het bestaansrecht, in de zin waarin Van der Zwan het bedoelde in het hiervoor gegeven citaat, en de weerloosheid van bepaalde waarden, vormen wezenlijke elementen in de maatschappelijke ontwikkeling. En juist de 'actoren' zoals de overheid, de ondernemers en de belangenorganisaties spelen daarin een cruciale rol. Voor een analyse van die rol is het noodzakelijk om een inzicht te hebben in de belangen van deze actoren en de specifieke krachtenvelden, waarin zij zich bewegen, en in de tijdgeest, die deze belangen omhult.

Een theorie, die op omvattend niveau van maatschappelijk handelen ingezet wordt om de positie van actoren en gevolgen van hun handelen in beeld te brengen, hoeft niet de pretentie te hebben van een onaantastbare geldigheid. Zoals ik de theorie wil opvatten is zij een omvattende werkhypothese, waarin op consequente wijze een standpunt wordt uitgewerkt en waarmee een degelijke basis wordt gelegd voor een debat over standpunten³. Ook hieraan ligt ook een zeker pragmatisme ten grondslag. Parafraaserend op de Amerikaanse filosoof Richard Rorty zou ik 'philosophy' door 'theory' vervangen in diens uitspraak:

"The point of edifying philosophy is to keep the conversation going, rather than to find objective truth." (Rorty, geciteerd in Boon en De Vries 1989:115)

² Het valt niet te ontkennen dat 'een conceptueel model' of een theoretisch kader doorgaans de basis geeft voor het onderzoek (maar dan liever niet opgenomen in de gekleurd uitgevoerde samenvatting en niet zelf bedoeld als voeding voor een beleidsdiscussie). De reikwijdte van de theoretische uitgangspunten is evenwel beperkt (zie ook noot 6).

³ In het postmodernisme wordt eveneens de aanspraak van theorieën op 'waarheid' gerelativeerd. Zoals Harvey (1990) stelt is het postmodernisme tevens post-paradigmatisch. Lyotard noemde het: het einde van de grote verhalen. Een interpretatie van 'de' maatschappij maakt hierin plaats voor interpretaties van maatschappelijke fenomenen vanuit wisselende perspectieven. Het kan nauwelijks alleen aan de verdienste van het postmoderne denken worden toegeschreven dat de waarheidsaanspraken van theorieën worden afgezwakt (zie bv. Kuhn's 'vreedzame coëxistentie van paradigmata' in Boon en De Vries 1989:110). Niettemin vind ik dat een theoretische inbreng in een vertoog over de samenleving de omvang van een 'groot verhaal' zou mogen hebben, maar gerelativeerd tot werkhypothese op dit niveau.

De empirie vervult daarbij vanzelfsprekend de rol van nadere onderbouwing of amendement. De relatie tussen theorie en conversatie of liever argumentatie of debat (zie hiervoor Meijering, in *ibid.*:28, noot 14) stel ik echter centraal.

Waarover moet het debat in dit geval gaan? Mijn uitgangspunt is dat de verschillende actoren in het veld van recreatie en toerisme dan wel niet zozeer in een brede kijk op de samenleving geïnteresseerd zijn, maar wel het handelen op rationele wijze aan hun eigen belangen verbinden⁴. Ze houden juist die directe belangen zo scherp mogelijk in het vizier⁵. Menselijke actoren handelen echter altijd in een context van voorwaarden die voor het handelen gunstiger of minder gunstig zijn. Ieder heeft een belang bij zowel de realisatie van eigen specifieke doelen als bij het in stand houden van gunstige condities. Die condities deelt men met anderen, die ook belang bij deze hebben. Mancur Olson (1980) heeft op logische grondslag aannemelijk gemaakt dat het netto-resultaat van rationeel handelende actoren, die allemaal een eigen belang nastreven, voor ieders gedeelde voorwaarden *sub-optimaal* is⁶. We zijn allemaal vóór een gezond milieu. Maar, we maken een tochtje naar een natuurgebied en we gebruiken daarvoor de auto. We redeneren dat als iedereen toch de auto gebruikt, het weinig uitmaakt dat alleen wij de auto voor de deur laten staan (laat staan geen auto hebben). Dus begeven we ons allemaal op de weg, wat het schone milieu bedreigt. Aan het gedeelde belang (bv. het in stand houden van een gezamenlijke markt of een waardevolle, bruikbare omgeving) wordt afbreuk gedaan door het feit dat geen partij het tot de eigen baten rekent om zich volledig verantwoordelijk te voelen of zich in te zetten voor de gedeelde belangen. Het rationele handelen van actoren leidt zo tot een maatschappij, die irrationele trekken heeft (Barry and Hardin 1982). De dreiging, die van deze irrationaliteit of suboptimaliteit uitgaat, richt zich in het geval van recreatie en toerisme op onze gemeenschappelijke en betekenisvolle omgeving, op een belangrijk deel van onze gemeenschappelijke toekomst. Drie problemen ('foot-loose' beleid, weggedruken van recreatieve belangen, aanslagen op weerloze waarden) heb ik hiervoor genoemd. Over dit soort irrationaliteit of suboptimaliteit moet het debat gaan.

Een hedendaags begrip van collectief belang, dat bijvoorbeeld boven belangen van individuele welvaart uitgaat, is dat van *duurzaamheid* en duurzame ontwikkeling, zoals dat door de Club van Rome in 1987 is aangegeven (Brundtland 1987). De titel van het zogeheten Brundtland-rapport verwijst naar collectiviteit: 'Our Common Future'. Het ligt voor de hand om verschijnselen als recreatie en toerisme, die een massale deelname met zich meebrengen en die een sterk economisch belang en ruimtelijke invloed hebben, te beschouwen als belangrijke elementen van onze gemeenschappelijke toekomst.

⁴ Onder het 'veld' mochten zowel de 'producenten' van voorzieningen en voorwaarden voor recreatie en toerisme worden begrepen als de 'consumenten'.

⁵ Binnen deze begrenzing kunnen ze zeker in specifieke theoretische noties geïnteresseerd zijn, wanneer deze 'instrumenteel' zijn voor het behartigen van hun eigen belangen.

⁶ In dit verband wordt ook vaak gesproken over het 'prisoners dilemma', zie bv. Barry and Hardin (1982).

Het debat, waaraan ik met mijn beschouwing wil bijdragen, moet zich toespitsen op de achtergronden van de eerder aangeduide desinteresse en suboptimaliteit, de vraag wat het collectieve belang van recreatie en toerisme in onze hedendaagse en toekomstige wereld zou kunnen zijn, en de vraag op welke wijze men door middel van interventie aan dit belang beter tegemoet kan komen. De veronderstelde *optimaliteit* is een situatie, die niet bestaat maar die in theorie en langs verschillende wegen kan worden geconstrueerd. In feite heeft het collectief belang daarmee een dubbele bodem: niet alleen de (meer) optimale situatie en de daarvoor benodigde interventie zijn van gedeeld belang, ook het debat zelf en daaraan ten grondslag liggende overwegingen moeten als collectief belang worden opgevat.

Samenvattend, de opdracht die ik me met deze studie heb gesteld is om tegen deze achtergrond op zoek te gaan naar een *te beredeneren*, te overwegen en dus theoretisch, collectief belang van recreatie en toerisme in relatie tot maatschappelijke krachtsverhoudingen en ontwikkelingen. Algemene maatschappijtheorie vormt de basis voor het begrijpen van recreatie en toerisme en de collectieve betekenis daarvan.

Zoals ik al eerder aankondigde zal de Nederlandse situatie de casuïstiek leveren. Omdat de overheid in principe de hoedster is van collectieve belangen en daartoe in maatschappelijke situaties intervenueert, zal ik in het bijzonder de aandacht richten op de rol en verantwoordelijkheden van de overheid op dit terrein. Een nadere inperking is dat ik het vizier vooral zal scherpstellen op de naoorlogse ontwikkelingen in het beleid van de Rijksoverheid.

Met mijn analyse hoop ik niet alleen iets te kunnen zeggen over recreatie en toerisme, maar ook over de samenleving zelf en onze gemeenschappelijke toekomst.

Uitgangspunten

Een theoretische verhandeling over recreatie en toerisme kan, naar mijn mening, niet anders geplaatst worden dan in de bredere context van de vrijetijd. De manier waarop dit woord wordt geschreven, 'vrijetijd' of 'vrije tijd', geeft al een standpunt aan over het betreffende verschijnsel. De woorden vrije tijd, met tijd als zelfstandig naamwoord, suggereren dat het in eerste instantie gaat om een tijdsordening, waarbinnen een onderscheid wordt aangebracht tussen een tijd die men niet en een tijd die men wel vrij kan besteden. Vrijetijd, aan elkaar geschreven, verwijst naar een kwaliteit van het bestaan, waarin allerlei activiteiten, omgevingen en ervaringen een andere betekenis krijgen dan vanuit een notie van geen-vrijetijd. In andere taalculturen wordt een dergelijk onderscheid ook gemaakt: *loisire* tegenover *temps libre*, of *leisure* tegenover *free time*. Ik kies voor vrijetijd, omdat ik meen, zoals ik verderop zal betogen, dat het om een verschijnsel gaat waarvan tijd slechts een aspect is, en niet het meest centrale aspect. Vrije tijd is in strikte zin zelfs geen tijdelijke vrijheid, omdat ook de vrijheid eerder een ervaringskwestie is dan een feitelijkheid.

Hoewel thans de pragmatiek overheerst, vormt de vrijetijd een wetenschapsterrein op zich, dat een traditie van ongeveer zestig jaar heeft opgebouwd⁷. Een groot deel van het wetenschappelijk werk is op beleidsproblemen gericht (Kamphorst en Withagen 1977), maar de internationale en Nederlandse literatuur op dit gebied vormt zeker een bron om uit te putten. Er is één grote beperking: men kan het niet eens worden over het object van studie, d.w.z. wat vrijetijd eigenlijk is (Kamphorst en Spruijt 1969), of men laat zelfs een poging tot eenduidigheid achterwege, mede vanuit de gedachte dat het begrip vrijetijd mee verandert met de tijd en de maatschappelijke ontwikkeling (zie hiervoor o.a. Beckers en Van der Poel 1990). Als we het willen hebben over collectieve belangen in relatie tot vormen van vrijetijdsbesteding is er door deze beperking geen vanzelfsprekend uitgangspunt. Ik zal daarom een poging wagen om vrijetijd opnieuw als fenomeen onder de loep te nemen.

Een andere beperking is, dat er een magere wederzijdse relatie bestaat tussen vrijetijdstheorieën en algemene maatschappij-theorieën. Ik moet dit met enige voorzichtigheid stellen. Een relatie tussen beide gebieden is er doorgaans wel, maar eenzijdig⁸. Vrijetijdstheorie leidde nauwelijks of niet tot interessante aanpassingen van algemene theorieën. En andersom zijn algemene theorieën betrekkelijk gemakkelijk in noties over vrijetijd ondergebracht: een evolutionistische benadering, een structureel-functionalistische benadering, een actor-centrische benadering, een marxistische benadering of een postmoderne pluralistische benadering, om er maar een paar te noemen. Het lijkt wel of vrijetijdsnoties aan deze algemene benaderingen geen weerstand konden bieden en zich er moeiteloos naar voegden. Ook een in Nederland al tien jaar met ijver betrachtte interpretatie van vrijetijd vanuit de door Giddens ontworpen structuratie-theorie heeft wel weer een ander perspectief op vrijetijd opgeleverd, maar heeft naar mijn idee niet tot een aanscherping van de structuratie-theorie zelf geleid⁹.

Wat ik in mijn project daarom wil proberen is vrijetijd in een dynamische relatie te brengen tot de algemene maatschappij-theoretische uitgangspunten, omdat ik van mening ben dat vrijetijd en vormen daarvan juist iets wezenlijks zeggen over de maatschappij en de maatschappelijke ontwikkelingen.

Om een uitgangspunt te kiezen in de maatschappij-theorieën is een lastige opgave, en wel om de reden die hiervoor is gegeven: het aantal mogelijkheden is groot. Een eerder door mij beproefd referentiekader is de theorie van het communicatieve handelen van Jürgen Habermas (Habermas 1991 en 1992; Lengkeek 1992b). Op deze voorgaande exercitie wil

⁷ Zie voor de Nederlandse situatie o.a. Kamphorst en Withagen 1977; Van Bijsterveldt 1983; Beckers en Mommaas 1991.

⁸ Het aantal theoretisch georiënteerde onderzoekers op dit wetenschapsterrein is betrekkelijk klein. Ze zijn er echter zeker. Men denke aan MacCannell (1976/1989), Cohen (1979; 1984), Coalter and Parry (1982), Kelly (1987), Urry (1992) of Rojek (1990). Een raakvlak tussen vrijetijdswetenschappen en algemene maatschappijtheorie (m.n. postmodernisme) wordt nog het sterkst gevonden op het onderwerp van consumentengedrag en cultuurparticipatie (zie o.a. Featherstone (1990a).

⁹ Zie o.a. Mommaas en Van der Poel 1984; *ibid.* 1985; *ibid.* 1987; Beckers en Mommaas 1991: 245-254.

ik hier voortbouwen. Habermas heeft met zijn theorie van het communicatieve handelen de sociale werkelijkheid tegelijkertijd opgevat als systeem van ordening en uitwisseling (de Staat en de Markt), en als leefwereld (de wijze waarop individuen door middel van intersubjectieve overeenstemming tot een gedeelde definitie komen van de individuele en maatschappelijke werkelijkheid). Dit perspectief komt tegemoet aan mijn opzet om de positie van overheid en ondernemers binnen eenzelfde omvattende optiek te bekijken als het recreatief-toeristisch gedrag en de ervaringswereld daarachter.

Bovendien heeft Habermas een kritische kijk op de maatschappelijke werkelijkheid, zoals deze vooral door de subsystemen Staat en Markt wordt beïnvloed. Habermas is een exponent van de kritische benadering van de Frankfurter Schule. In navolging van 'Frankfurters' zoals Marcuse en Horkheimer, die een weerwoord probeerden te vinden tegen maatschappelijke krachten die zij als krankzinnig bestempelden, spreekt Habermas van de pathologie van de moderne samenleving. Deze pathologie wordt volgens hem veroorzaakt doordat de subsystemen van Staat en Markt in hun streven naar zelfhandhaving de leefwereld aan zich onderwerpen of 'koloniseren'. Deze koloniseringstheorie levert een prikkelende opstap voor een kritische analyse van de wereld van recreatie en toerisme en de suboptimaliteit daarvan. Wat wij ervaren als recreatieve en toeristische mogelijkheden zou in deze optiek in sterkere mate ontleend zijn aan wat de overheid en ondernemers aan ons opleggen dan aan wat uit onze normen en belevingswaarden zelf voortkomt. Een analyse van een collectief belang zou kunnen uitmonden in een weerwoord tegen deze kolonisering. Habermas' boodschap is dat we met het communicatieve handelen in principe het vermogen hebben om het debat aan te gaan, overeenstemming te bereiken en daarom een collectief belang als een zinvol gemeenschappelijk doel kunnen zien. Hij houdt daarmee consequent vast aan de opgaven van de Verlichting, die hij beschouwt als een nog steeds niet voltooid project (Habermas 1985).

Habermas' theorie geeft echter weinig aanknopingspunten voor een beter begrip van het verschijnsel vrijetijd en daarvan afgeleide vormen. Meer inspiratie vond ik in het werk van één van Habermas' andere voorbeelden, Alfred Schutz. Het is diens opvatting over werkelijkheid, die me op het idee bracht recreatie en toerisme als andere werkelijkheden op te vatten. Werkelijkheden, zoals waartoe Musil's Ulrich zich wendde na afschaffing van de gewone werkelijkheid.

Noch Habermas, althans in zijn latere werk over het communicatieve handelen en de kolonisering van de leefwereld, noch Schutz bekommeren zich zeer om concrete georganiseerde belangengroepen in de samenleving en de specifieke werelden, waarin belangen tot gelding worden gebracht. De Franse socioloog Pierre Bourdieu biedt met zijn veldtheorie een aanvulling op de beide andere perspectieven. In zijn conceptie van veld als 'sociale ruimte' draaien beleving, voorkeuren, smaak, onderscheidingen, en werkelijkheidsopvattingen juist om belangen die in het sociale veld met elkaar in competitie zijn.

De drie genoemde auteurs leveren een theoretische driepoot. Daarop rust mijn betoog over recreatie en toerisme en de betekenis daarvan voor de samenleving. Habermas zelf heeft altijd overwegend gebruik gemaakt van bestaand wetenschappelijk werk en dit vergeleken

met 'het schikken van bloemen' (Keulartz 1992:184). Ieder boeket heeft zijn eigen arrangement, waardoor de bloemen afzonderlijk op een bepaalde wijze tot hun recht komen en als totaliteit een nieuwe zeggingskracht krijgen. Het laat ook de mogelijkheid tot minder voor de hand liggende combinaties. In deze traditie van Habermas wil ik mij graag voegen. Er is zoveel geschreven en onderzocht dat het een uitdaging is daarmee nieuwe schikkingen te maken, die bovendien de pragmatische kennis over recreatie en toerisme op een ander plan kunnen brengen.

De keuze voor het boeket is een persoonlijke, ingegeven door ongerustheid over de ontwikkelingen in recreatie en toerisme. Is wat van waarde is niet al te weerloos tegenover het beleidsmatig pragmatisme? Dit pragmatisme leidt volgens mijn waarneming vaak tot middelmatigheid en bloedeloosheid van het voorzieningenaanbod. Overal dezelfde recreatieve inrichting of de toeristische promotie van omgevingen met steeds dezelfde kretten. Veel van hetzelfde, met marginale variaties. Veel 'in de pijplijn'.

Om een aantal redenen heb ik mijn betoog een essay genoemd. In Van Dale's Groot Woordenboek der Nederlandse Taal wordt essay als volgt omschreven:

"Essay (Eng.), o.(-s), proeve, opstel, niet te korte, voor een ruim publiek bestemde, persoonlijk gekleurde verhandeling over een wetenschappelijk of letterkundig onderwerp. (Van Dale 1970:529)

Mijn studie is, net zoals de aanleiding ertoe, persoonlijk gekleurd op verschillende onderdelen, waarover ik de lezer op de betreffende plaatsen zal informeren. Het is voor een ruim, maar wetenschappelijk publiek bedoeld. Tenminste niet alleen de deskundigen op het gebied van recreatie en toerisme. Aan criteria van wetenschappelijke logica en onderbouwing probeer ik zo goed mogelijk tegemoet te komen. De verhandeling is 'niet te kort'. Een essay. Ook Ulrich in Musil's boek kiest voor het essay:

"In Ulrich was later, toen zijn intellectuele vermogens waren toegenomen, [] een denkbeeld ontstaan dat hij nu niet langer met het onzekere woord hypothese maar om bepaalde redenen met het eigenaardige begrip essay verbond. Ongeveer zoals een essay in de opeenvolging van zijn paragrafen een ding van vele kanten aanvat zonder het helemaal te omvatten, - want een helemaal omvat ding verliest meteen zijn omvang en versmelt tot een begrip - zo geloofde hij de wereld en zijn eigen leven het best te kunnen beschouwen en tegemoet te treden. De waarde van een handeling of van een eigenschap, ja zelfs hun wezen en aard, leken hem afhankelijk van de omstandigheden die ze omringden, van de doelen die ze dienden, kortom, van het nu eens zo en dan weer anders geaarde geheel waartoe ze behoorden." (Musil *ibid.*:325)

Indeling van het essay

Als voorbereiding tot de speurtocht naar een collectief belang in recreatie en toerisme ga ik in het *eerste hoofdstuk* op zoek naar essenties van de vrijetijd. Het debat over het belang van de Vita Activa en de Vita Contemplativa dat reeds vanaf Plato tot op heden denkers heeft beziggehouden in verband met de gewone of hogere modus van mens-zijn, levert een historische context daarvoor. In de tegenstelling tussen beide vormen van mens-zijn meen ik een grond te kunnen vinden voor het omlijnen van verschillende vormen van werkelijk-

heid, die ik vervolgens in verband breng met Schutz' fenomenologie. Zijn inzichten wortelen in o.a. het filosofische denken van Edmund Husserl. Mijn stellingname is dat de mens in staat is verschillende werkelijkheden te scheppen. Daarmee heeft mijn betoog een filosofisch fundament. Vrijetijd is zo'n andere werkelijkheid: een distantie van het alledaagse en vanzelfsprekende.

Het *tweede hoofdstuk* handelt over de wijze waarop werkelijkheden worden geconstrueerd in de samenleving. Voor het niet-alledaagse introduceer ik het begrip 'contrastructuur', dat in het totale betoog een scharnierfunctie vervult: alles draait daarom als het gaat om vrijetijd en allerlei andere vormen van het niet vanzelfsprekende, zoals bijvoorbeeld spel, humor, religie en wetenschap. Aan Bourdieu ontleen ik een sociologische optiek op de structurerende elementen ervan. Verschillen in posities van mensen ten opzichte van elkaar zijn van invloed op de werkelijkheid die geproduceerd wordt. Daarmee probeer ik tevens Bourdieu's theorie te betrekken op andere terreinen van werkelijkheid dan de alledaagse. Een uitvloeisel van deze redenering is dat werkelijkheden elkaar beïnvloeden.

In het *derde hoofdstuk* voeg ik een ander sociologisch aspect toe aan de constructie van de 'andere' werkelijkheid en de veranderingen die deze ondergaat. In de lijn van Habermas' betoog over de rationalisering van de moderne maatschappijen stel ik dat de organisatie van de alledaagse maatschappelijke orde niet alleen voortdurend leidt tot de produktie van een andere werkelijkheid, maar ook vervolgens leidt tot een inkapseling en exploitatie van contrastructuur. Deze laatste verliest daardoor haar specifieke betekenis, wordt alledaags en noodzaakt tot de produktie van weer nieuwe werelden achter de alledaagse. In dit opzicht wil ik de zienswijze aanvullen van Habermas, die sterk op een (herwinning van de) morele beheersing is gericht van alleen de alledaagse orde, en weinig oog heeft voor het uitwijken van mensen naar andere werkelijkheden.

De kern van het collectieve belang van recreatie en toerisme ligt in het theoretisch berede-
neerde spanningsveld tussen de rationeel georganiseerde alledaagse wereld en contrastruc-
tuur. De spanning, die kan leiden tot uitputting van bronnen van contrastructurele ruimte
en betekenisgeving, doet zich in het bijzonder voor in relatie tot de sociaal-culturele en
fysiek-ruimtelijke omgeving.

Hoe de overheid is omgegaan en nu omgaat met de sociaal- en fysiek-ruimtelijke omgeving
ten behoeve van toerisme en recreatie wordt uiteengezet in het *vierde hoofdstuk*. De
analyse is exemplarisch en pretendeert zeker geen volledigheid. Gezocht is vooral naar een
feitelijke onderbouwing van de stelling over verzelfstandiging van de maatschappelijke
subsystemen en de weerloosheid van waarden. Concrete situaties leveren het object voor
een debat over collectieve belangen en over het debat als collectief belang.

In het *vijfde hoofdstuk* wordt het object van debat teruggebracht tot drie centrale dilemma's,
waarin het collectieve belang tot uitdrukking komt: de verhouding van toerisme en recreatie
ten opzichte van natuur en ecologie; de verhouding tussen belangen van overheid, markt en
maatschappelijke organisaties op het gebied van recreatie en toerisme; en het toenemende

consumentisme op het betreffende gebied. Steeds gaat het bij deze dilemma's om vragen zoals: wiens belangen en werkelijkheid domineren en ten koste waarvan gaat deze dominantie.

Het *zesde en tevens laatste hoofdstuk* biedt een samenvatting van het voorgaande en een synthese. De conclusie is dat de enige manier om uit de suboptimaliteit van het collectieve handelen te geraken is om de kunstmatigheid van onze maatschappelijke wereld beter bewust te worden en op rationele gronden te besluiten om andere werkelijkheden, die zich buiten het alledaagse bevinden, een eigen bestaansrecht te geven. Recreatie en toerisme moeten tot op bepaalde hoogte gevrijwaard blijven van voortdurende commercialisering of overheidsvoorziening.

Het kunstmatig in stand houden van verschillende werkelijkheden is daarmee een collectief belang. Het vereist dus, paradoxaal genoeg, interventie en georganiseerd collectief handelen, precies datgene wat voor de optimale uitkomst het meest bedreigend was. De analyse heeft daarmee geen probleem van een beleidssector opgelost, maar een vele malen groter en wezenlijker probleem voor de samenleving in beeld gebracht. Daarmee kan een aanvulling worden aangebracht op vraagstukken van duurzaamheid, die thans vaak eenzijdig verbonden worden met natuurlijke, ecologische waarden.

Het blijft de vraag of het beoogde debat daarvoor een oplossing kan bieden. Het debat kan en moet wel een antwoord voortbrengen, op een hoger niveau van redenering dan thans. De vragen waarop dat antwoord betrekking moet hebben, vormen het sluitstuk van mijn analyse.

Hoofdstuk 1

VRIJETIJD EN DE VERSCHILLENDE WERKELIJKHEDEN

Inleiding

Woorden als vrije tijd, recreatie en toerisme komen in ons alledaagse spraakgebruik voor¹. Pogingen om een wetenschappelijke afbakening te geven van deze begrippen zijn niet erg dankbaar. Naar goed sociologisch gebruik is er altijd sprake van een gebrek aan eensgezindheid over de omschrijving van begrippen. Afhankelijk van theoretische vooronderstellingen en daarbij relevante benaderingen krijgen sleutelbegrippen een eigen invulling. Wanneer, zoals bij het onderhavige onderwerp, bovendien sprake is van begrippen, die een directe betekenis hebben voor beleid van overheids- of particuliere organisaties (ondernemers, belangengroepen etc.) dan wordt de begripsafbakening nog gecompliceerder, omdat begrippen bepaald worden door belangen en mee veranderen met verschuivingen in belangen en doelstellingen. Zo is het vandaag de dag al heel lastig om de betekenissen van vrijetijd, recreatie en toerisme los te maken van beleidsnoties dat vrijetijd het privédoein is van individuen, waarmee de overheid zich liever niet bemoeit, recreatie een terrein is van collectieve zorg die de samenleving geld kost, en toerisme - zo het al niet het terrein is van het bedrijfsleven is - tenminste een categorie is die geld oplevert.

In de beredenering van een mogelijk maatschappelijk belang op het gebied van vrijetijd en daarvan afgeleide verbijzonderingen zoals recreatie en toerisme, kan men echter onmogelijk voorbijgaan aan een theoretische beschouwing van deze verschijnselen. Het ligt niet in de opzet van deze studie om het debat over de begrippen in extenso op te roepen, te herhalen en te beschouwen. Om tot een zinvolle constructie van begrippen te komen wordt het historische element in het debat naar voren gehaald. Activiteiten die veel op onze hedendaagse vrijetijdsbezigheden lijken zijn al zo oud als onze historische bronnen en bovendien steeds onderwerp van discussie geweest. Op die discussie wil ik inhaken. Vervolgens wil ik in het verlengde daarvan de filosofische en sociologische implicaties aan de orde stellen, met een nadruk op betekenis van vrijetijd in de werkelijkheidsopvattingen van mensen. Vrijetijd krijgt daarin de betekenis van een zekere mate van onttrekking aan het alledaagse leven. Deze onttrekking vindt plaats op allerlei manieren en in verschillende vormen, waardoor vrijetijd eerder een gemeenschappelijke werkelijkheidsnoemer wordt dan een precies afgebakend handelingsterrein.

In dit hoofdstuk zal ik de aard van de vrijetijd zoeken in een confrontatie van drie werkelijkheidsniveaus:

¹ Om redenen, die verderop worden uitgelegd zal ik in het vervolg spreken van vrijetijd en niet van vrije tijd.

de alledaagse werkelijkheid en daarmee verbonden sociale orde; terreinen van min of meer gestructureerd handelen dat zich aan de vanzelfsprekendheid van de alledaagse werkelijkheid onttrekt; en de wereld van het menselijke subject.

De mystiek van de intrinsieke waarde

De historie van de vrijetijd is geen onontgonnen terrein. Verwijzing in boeken naar steeds dezelfde aspecten uit het verleden en dezelfde auteurs, en immer terugkerende citaten in de studies naar de vrijetijd benadrukken het belang van vrijetijd in het verre verleden. Na lezing van beschouwingen over de historie van het fenomeen vrijetijd, zoals dat van De Grazia uit 1962 en het meer recent verschenen boek van Goodale en Godbey (Goodale and Godbey 1988) valt op dat het vooral lijkt te gaan om het zoeken naar argumenten in de oude wereld die het huidige belang van vrijetijd onderstrepen: 'scholè', de oorsprong van ons woord school, en 'paideia', zijn klassieke begrippen die vorming betekenen, een individuele verrijking buiten de dwingende omstandigheden van het alledaagse leven. Gemakshalve worden ze de klassieke equivalenten genoemd van onze vrijetijd. Beide genoemde werken hebben kenmerken van een tractaat: een pleidooi voor een waardevolle invulling, waarin de mens voornamelijk langs de weg van de geboden vrijheid in de vrijetijd tot een wezenlijke vervulling van zichzelf komt. Ze haken in op debatten in de oudheid, om daarmee de vermeende huidige verdiensten van de vrijetijd beter in beeld te brengen. De ideologische verwijzingen verhullen zo de meer analytische opgave om de herkomst van onze vrijetijd te begrijpen.

De Grieken en Romeinen zagen de vorming in nauwe relatie tot waarlijk deugdzaam mens-zijn. De klassieke vervulling van het mens-zijn wordt bij onze hedendaagse auteurs de vervulling van de mens-heid.

"Nonetheless, in the evolution of leisure we see the ultimate measure of human progress, which is the highest level of need. Ultimately it will assert itself. Leisure will assert itself because it is what human change, however unwittingly, is leading us to." (Ibid.:VIII)

Vrijetijd of 'leisure', zo spreken Goodale en Godbey De Grazia na, is een idee en een ideaal. Het idee is door deze auteurs verwoord als een combinatie van 'freedom from..' en 'freedom to..'. In feite een vrijheid van externe dwang om aan een innerlijke dwang te kunnen voldoen. De innerlijke dwang, een 'internally compelling love' is datgene wat intuïtief als waardevol wordt ervaren. Een intrinsieke eigenschap, die ons vrijetijdsgedrag motiveert. Het ideaal van vrijheid lijkt pas na 2400 jaar eindelijk in onze tijd en in onze democratische en egalitaire Westerse wereld binnen ieders handbereik:

"Because leisure is an idea and an ideal, which are both very old and very elite, leisure is, in many ways foreign to us. This is more than a pity since it may well be the most important idea and ideal yet produced in the Western World." (Ibid.:VIII)

Ondanks het nogal onvervalste etnocentrisme dat uit dit citaat spreekt is het de moeite waard bij deze gedachtengang stil te staan. Het idee dat vrijetijd in wezen een in zichzelf besloten, intrinsieke, grondslag heeft is een terugkerend motief in studies over vrijetijd. Deze intrinsieke waarde hoort bij het 'subject'. Het door 'vrijetijd' bevrijde subject vindt in deze autonomie pas een volledige vervolmaking, die vroeger aan bevoorrechten, aan een elite was voorbehouden. De inhoud van subjectieve vrijheid, wat men plezierig vindt, wat de moeite waard, wordt door de meeste auteurs niet toegeschreven aan intuïtie, maar aan sociale leerprocessen, waarin waarden en opvattingen over wat 'wenselijk' is worden verankerd in individuen.

Neulinger (1981) stelt dat de vrijheid de individu in staat stelt bevrediging te putten uit intrinsieke beloning. Deze bevrediging of pleziergevaarwording vormt in feite het hart van de vrijetijdservaring, omdat voor ieder kan verschillen waaruit men precies die bevrediging krijgt. Daarin ligt de essentiële autonomie van de vrijetijd (zie hiervoor o.a. Kelly 1987).

Vrijetijd is in de optiek van Beckers en Van der Poel (1990) een sociale constructie van toegestane vrijheid, die is opgebouwd uit drie dimensies: tijd, ruimte en aard van activiteiten. De tijd-ruimte assen geven de condities van vrijheid (wanneer, waar) aan, de activiteiten geven nadere specificaties van hetgeen als handeling is toegestaan (wat). Voor hun analyse van het verschijnsel vrijetijd gebruiken zij Giddens' structuratietheorie. Deze theoretische optiek vormt een inspirerend kader, waarin actor en structuur, en dus ook naar vrijheid strevend subject en beperkende c.q. bemiddelende structuur, met elkaar in verband worden gebracht. Vrijetijd is een specifieke configuratie van activiteiten, die in tijd en ruimte gesitueerd zijn, en in de dagelijkse praktijk als 'vrijetijd' worden aangeduid. Deze vrijetijd wordt geconstrueerd en gereproduceerd door handelende actoren. De constructie 'vrijetijd' verandert door de tijd in aard en betekenis, afhankelijk van de sociale, politieke, culturele en economische verhoudingen.

Zelf beschouwen zij de theorie als een 'zoeklicht' dat op zich niet duidelijk maakt wat vrijetijd in essentie is, maar waarmee historiserend en door analyse van concrete sociale situaties ('contexten') verhelderd kan worden wat als vrijetijd wordt beschouwd. Ze wagen zich daarmee niet aan een omschrijving van vrijetijd als fenomeen, maar beschouwen het nochtans als iets dat een zelfstandige aard heeft, zoals blijkt uit de schrijfwijze. Geen vrije tijd, maar vrijetijd.

Zeggenschap over tijd-ruimtelijk handelen neemt voor deze auteurs een sleutelpositie in bij het bepalen van wat als vrijetijd wordt opgevat. Zeggenschap over tijd, over ruimte en over bepaalde activiteiten geeft vrijheid en wordt bepaald door maatschappelijke posities, waarbij de verzorgingspositie in onze kapitalistische maatschappij in het bijzonder van belang is vanwege het daaraan verbonden inkomen.

Beckers en Van der Poel leggen eveneens een verband tussen de intrinsieke betekenis van vrijetijd en plezier:

"In zeer algemene zin lijkt het plezier samen te hangen met handelingsvrijheid; met het vermogen een verschil aan te brengen in de loop der gebeurtenissen in de wereld en zo een eigen identiteit te (be)vestigen." (Ibid.:100)

Plezier en vrijetijd lijken daarbij bijna uitwisselbare begrippen te worden. Van der Poel plaatst later in zijn proefschrift de vrijetijd als handelingsvrijheid in de specifieke context van de 'moderne' samenleving, waarin handelingsalternatieven als 'modules' worden geproduceerd en gereproduceerd (Van der Poel 1993; zie ook Blair 1988). Volgens hem moet de samenleving er voor rijp zijn om in eigenlijke zin van vrijetijd te kunnen spreken:

"Het is best mogelijk dat in de Oudheid mensen schaakten, dansten of muziek maakten, maar uit dat soort gegevens kan niet worden afgeleid dat vrijetijd al bestaat sinds de Oudheid. Als sociaal produkt veronderstelt het bestaan van vrijetijd dat er historisch gezien tenminste structurele condities tot stand zijn gekomen, waaronder de vrijetijd in sociale praktijken kan worden geproduceerd en gereproduceerd." (Van der Poel 1993:171)

Toch blijft ook in deze structuratie-theoretische benadering de vrijetijd en de intrinsieke aard ervan iets van een mysterie houden. Het 'hoe' en 'wanneer' van de sociale constructie staat centraal, maar nog steeds blijft het een raadsel, waar dit streven naar vrijheid of een bepaalde beleving vandaan komt. Bij Goodale en Godbey wordt 'vrijheid tot' als wezenlijk belang vòrderondersteld. Bij Beckers en Van der Poel verdwijnt de vraag naar het essentiële belang van die vrijheid achter het scherm van sociale constructieprocessen uit het beeld.

Vrijetijd lijkt aan mysterie in te boeten, wanneer we door archeologische musea slenteren en onze ogen goed gebruiken wanneer bijvoorbeeld de afdeling Griekse of Etruskische vazen aan de beurt is. Als we ons even losmaken van de theorieën over het wezen van de vrijetijd zien we een defilé aan ons voorbijtrekken van Egyptenaren, Grieken, Etrusken of andere klassieke mediterrane volken bezig met: knikkeren, hoepelen, schommelen, tollen, schaken, balletdansen, theater bezoeken, worstelen, hardlopen, schreeuwend op tribunes sportlieden aanmoedigen, zich bezatten, stiervechten, fluitspelen, debatteren, met cartoons de samenleving op de hak nemen, jagen, vissen, elkaar beminnen, en andere dingen doen die wij nu nog op bijna identieke wijze doen en die wij meestal vrijetijdsbesteding noemen. De vormovereenkomsten maken het eenvoudig om hedendaagse actiefoto's te vinden waarin dezelfde houdingen en uitdrukkingen zijn vastgelegd als op de antieke afbeeldingen te zien zijn. De vormovereenkomst hoeft niet in te houden dat de gedragingen precies dezelfde betekenis hebben gehouden over 25 eeuwen heen. Maar waar hebben we het dan over? Van der Poel noteert nog dat ook 'slaven of gevangenen kunnen schaken, dansen en muziekmaken, zonder dat er sprake is van vrijetijd'.

Om iets van de vroege betekenissen te achterhalen zal ik een schets geven van het debat dat in de klassieke oudheid aan de genoemde activiteiten werd verbonden. Ook in dit debat gaat het over zeggenschap, vrijheid en plezier. Over de beheersing door de individu van het eigen leven, en over de beheersing door de samenleving van de individuele vrijheid.

Sociale inzet: Vita Activa en Vita Contemplativa

Een aantal sedentaire culturen floreerde ruim voor het begin van onze jaartelling op verschillende lokaties, die gunstig waren voor landbouw of handelsuitwisselingen. De vraag hoe leden van de sociale groep zich in dienst moesten stellen van de collectiviteit of zich daarvan in zekere mate konden afzonderen, komt in allerlei vroege Westerse en Oosterse beschavingen nadrukkelijk naar voren. Ambachtslieden, soldaten, filosofen, anachoreten en politieke leiders vormen categorieën die in al deze beschavingen figureerden. Hun rollen, het daaraan toegeschreven belang voor deze samenlevingen, en hun inzet voor het collectief verschilden. In Griekenland komt vanaf Plato een filosofisch debat op gang over de hiërarchie van maatschappelijke plichten dat zich concentreert op de tegenstelling tussen de fysieke inzet voor de verdediging van het domein en de produktie ten behoeve van het levensonderhoud enerzijds, en de geestelijke inspanning voor het bereiken van een staat van wijsheid of inzicht anderzijds, die nodig is voor het naar behoren leiding geven aan de gemeenschap. Het eerste, in het Grieks het Bios Praktikos of in het Latijn Vita Activa, bevindt zich tegenover het Bios Theoretikos of Vita Contemplativa.

"Dans tous les cas, la conscience communautaire, le sens de la *communitas*, s'oppose à la libre organisation de la vie privé et surtout au choix d'une "vie de loisir." (André 1985:39)

In feite gaat het om twee dimensies, die in de tegenstelling Vita Activa en Vita Contemplativa gelijktijdig naar voren komen:

1. het belang van de groep (collectiviteit) ten opzichte van dat van de individu (afzondering);
2. de betekenis van de fysieke, tastbare inspanning tegenover die van de activiteit van de geest.

Retrospectief zullen wij geneigd zijn het debat over de vraag, wat deze twee dimensies in de samenleving betekenden, op te vatten als een debat over de vrijetijd, De Romeinse samenleving kende daarvoor het begrip 'otium', dat het vrij zijn van bezigheden, gemak of ledigheid betekende. Dit vrijetijd-achtige begrip in het verlengde van de Vita Contemplativa speelde echter geen ondubbelzinnige rol, omdat de betekenis varieerde van periode tot periode, van auteur tot auteur.

Wel ging het steeds om een polariteit, die voor onze vrijetijdsopvatting eveneens belangrijk is. Enerzijds leidt de afzondering en zich van bezigheden onthouden tot reflectie en bescherming tegen het triviale van de alledaagse gebeurtenissen. De verzaking van dit alledaagse is een voorwaarde tot Verlichting. Ook in het Boeddhisme ligt hier de weg naar optimale vervulling. De wijsheid en het intellectuele niveau die op deze wijze bereikt worden, hebben in de Westerse klassieke oudheid een hoge sociale waarde gekregen als voedingsbodem voor leiderschap en als kwalificatie voor een positie in de maatschappelijke bovenlaag. Zowel collectieve activiteit als deze waardevolle onttrekking aan het sociale leidden in de oudheid tot 'deugd' (Arete, Virtus).

Anderzijds kan afzondering van het sociale ook voeren tot de ondeugd van lust en laag plezier (Kakian, Ingratitudo, Ignorancia, Avaricia, Inertia). De individu in eenzaamheid is

onderhevig aan verleidingen en geraakt tot ledigheid. Plato benadrukte dat wij niet geboren zijn voor onszelf, maar voor ons land en voor de onzen (Cicero: *De Officiis* I, VII, 22 in Vickers 1985:6). Afzondering kan dan ook alleen werkelijk gerechtvaardigd worden wanneer daaraan een sociaal, d.w.z. gemeenschappelijk doel is verbonden.

Een goede verbeelding van de keuze tussen deugd en ondeugd wordt in de Griekse mythologie gegeven met het oordeel van Paris. Bij een twist tussen de godinnen Hera, Pallas Athene en Aphrodite kiest hij als arbiter voor de laatste. Hera staat voor het aards profijt, Athene voor wijsheid en Aphrodite voor schoonheid (en zinnelijkheid). De Trojaanse oorlog, die indirect het gevolg van deze keuze is (Paris kreeg als beloning Helena, de mooiste, maar tevens de vrouw van een ander) illustreert de feitelijke implicaties, die tegelijkertijd de morele les vormen. Een keuze tussen Hera en Athene had ook een zekere dubbelzinnigheid: ze zijn beiden onmisbaar. De aardsheid van Hera heeft ook de schaduwkant van overbenadrukking van het materiële. Wijsheid kreeg doorgaans de hoogste plaats toegekend.

Het klassieke debat over de polariteit van deugd en ondeugd wordt in de Christelijke samenleving overgenomen. Over de hiërarchie van waarden is eeuwenlang nagedacht en gediscussieerd. In de Christelijke cultuur komt dit onder andere terug in het verhaal van de zusters van Lazarus: Martha slooft en reddert om Jezus naar behoren te ontvangen; Maria zetelt aan de voeten van Jezus om het woord te ontvangen en doet niets dan luisteren. Een oudtestamentische voorloper is te vinden in de geschiedenis van Leah en Rachel. In de bijbelse context wordt de hoogste waarde toegekend aan de wijsheid, de *Vita Contemplativa*, aan Rachel, aan Maria.

Het debat ging aanvankelijk vooral over de wijze waarop de *Vita Contemplativa* wordt ingevuld en beschermd tegen de ondeugd. *Otium* gaf in de Romeinse wereld aanvankelijk de vrije ruimte aan voor bezig zijn met het hogere en contemplatieve. Hoe belangrijk dit concept was blijkt uit het feit dat het actieve leven werd omschreven in termen van geen-otium: *negotium*. De individuele vrijheid en de hogere kennis, die met *otium* worden verbonden, werden gezien als voorwaarde voor een superieure mensheid, die de hoedster was van de 'artes liberales', de aan de Griekse sofisten ontleende notie van vrije kunsten, retoriek, dialectiek, grammatica, muziek, astronomie, geometrie en rekenkunde. Het individualisme van deze vorm van *otium* kon slechts bestaan binnen de wereld van de aristocratie (André, *ibid.*:48). Onder deze zekerheid konden vervolgens de lagere 'artes' gedijen: *artes sordidae* (ambachten), *artes ludicrae* (feesten, spelen) en *artes pueriles* (opvoeding). Het individuele *otium* kreeg in het Romeinse keizerrijk later een betekenis van verdiende rust. De aristocratie boette aan politieke macht in. De contemplatieve opdracht om de samenleving moreel en intellectueel te gidsen verdween naar de achtergrond. De nadruk verschoof naar een meer (in machtsstermen) neutrale positie ervan, uitgedrukt in de 'homo litteratus', de intellectueel die daarmee als politieke en legitieme macht is geneutraliseerd.

Het otium kreeg ook een collectieve betekenis: een emanciperende voor de vrije burger, die dankzij de kolonistische uitbuiting en slavernij een deel van zijn actieve opdracht heeft kunnen afwerpen; een volksoptvoedende, zich uitend in esthetiek, architectuur en verbeelding van politiek in massale feesten; en een disciplinerende in het brood en spelen voor het volk. De artes ludicrae, opgevoerd in theaters, de arena's en het circus, werden een onderdeel van een politieke ideologie van verlicht despotisme en een belangrijke machtsbasis. De spelen verloren hun oorspronkelijk ceremoniële karakter en werden een eindeloze heropvoering van spektakels, legeroptochten, strijd en jachtpartijen. Hiermee ontstond een tegenstelling tussen het zintuiglijke vermaak (*voluptatis oculorum et aurium*) en het spirituele otium.

Seneca maakte zich grote zorgen over de trivialisering van de artes ludicrae en sprak zelfs over de *servitus feriata*, de verslaving aan feesten. Deze slavernij achtte hij ernstiger dan de juridische slavernij. De ambivalentie die gelegen is in enerzijds een zekere kanalisering en onderdrukking van maatschappelijk geweld via volksvermaak, en anderzijds de morele distantie die de aristocratie hiervan nam, kwam in Rome tot uitdrukkelijk naar voren, maar is door Aristoteles ook al opgemerkt. De elite sponsorde het vermaak van de massa, maar reserveerde voor zich een hogere vorm van otium.

Fysieke uitspattingen werden als verwerpelijk en bedreigend beschouwd. Het lichamelijke, het animale van de mens, bleef als derde manier van Zijn steeds ondergeschikt aan de *Vita Activa* en de *Vita Contemplativa*.

De tweeslachtigheid van een goede of foute benutting van otium bleef een belangrijk moreel dilemma. De villa's, de tuinen, de kunstmatige wateren en grotten, het weldadige groen, waarmee de elite zich omringde, vormde het ideale decor voor *Vita Contemplativa*, maar werd ook als uiting van decadentie aan de kaak gesteld. Het hofleven en de verspilling werden dan ook regelmatig mikpunt van morele verontwaardiging.

Het debat dat hierboven is beschreven ging in wezen over de bijdrage van individuen aan het sociale geheel, de onttrekking daaraan en de voorwaarden waaronder onttrekking is toegestaan. De *Vita Activa* was de leer van het alledaagse bestaan: de productie, de bescherming van de groep, de onderlinge uitwisseling en de handhaving van de orde. De mens is in principe een hulpeloos dier, dat alleen door middel van wederzijdse samenwerking met anderen kan overleven. De *Vita Activa* vormde de wereld van 'werktuigen' voor overleving, in materiële en sociale zin. Gereedschappen vergroten de mogelijkheden van het imperfecte dier 'mens'. Sociale organisatie is evenzeer een gereedschap voor overleving, en vindt een bron in de niet-solitaire basisinstincten van de mens als groepsdier.

De onderlinge afstemming van het handelen om tot overleving en gedeeld voordeel te komen, houdt onherroepelijk in dat individuele belangen en het streven naar individueel voordeel moeten worden bedwongen. Niet alleen ad hoc, maar op lange termijn en vervat in sociale routines, die elk mens tot een betrouwbaar gereedschap voor anderen maken. De routines vormen een wereld van vanzelfsprekendheden en de grondstof van sociale structuur

(zie hiervoor o.a. Berger en Berger 1986:11 e.v.). Met andere woorden, de sociaal gedeelde wereld wordt afgebakend en vanzelfsprekend, maar gelijktijdig wordt een zekere individuele ruimte ingeleverd. Om deze - beperkte - wereld van vanzelfsprekende routines aan te duiden gebruik ik termen als alledaagse werkelijkheid en alledaagse orde door elkaar. De tegenstelling tussen alledaagse en niet-alledaagse werkelijkheid wordt verderop uitgewerkt.

De Vita Contemplativa is de distantie van die alledaagse orde. Deze distantie is niet eenduidig en omvat een complex van werkelijkheden. Ze verwijst naar verschillende dingen. De hogere werkelijkheid bijvoorbeeld van het goddelijke, een wereld 'aan gene zijde'. De aanvaarding van die hogere wereld is een gedeelde. Zij levert tevens een rechtvaardiging en een metafysische bescherming voor het alledaagse, aardse bestaan. Contemplativiteit kan ook verwijzen ook naar de individuele distantie, die als 'verzaking' van het alledaagse in principe bedreigend is voor de alledaagse orde. Immers, individuen die zich van de collectieve orde verwijderen worden ongrijpbaar en onbeheersbaar. Toegang tot de werelden van de Vita Contemplativa was daarom ook niet zomaar aan iedereen toegestaan: het was een voorrecht van het meest 'betrouwbare' deel van de samenleving, de maatschappelijke elite.

Sociale orde bestaat bij de gratie van zelfdwang en opgelegde dwang. Het dierlijke substraat van de mens is in de Vita Activa omgevormd tot een patroon van gereguleerde gedragingen, waarin geweld, luiheid, sexualiteit, vraatzucht en andere hartstochten zijn gekanaliseerd. Nochtans blijven de hartstochten een permanente dreiging voor sociabiliteit en orde. De Romeinse keizers hadden daar zo hun antwoord op: het toelaten van en uiting laten geven aan de geneigdheid van gewelddadigheid en opwinding van het volk in de gladiatorenspelen en dergelijke.

"Sous l'Empire, il est moins dangereux pour la popularité de négliger les taches sérieuses (seria) que les amusements (ludicra)." (André, *ibid.*:56)

Ego-gerichte impulsen moesten worden onderdrukt omwille van zekerheid over sociale wederkerigheid. Hierin ligt een belangrijke paradox en spanning van het menselijke bestaan besloten. Vaak zal men naar maximalisering van het eigen individuele voordeel zoeken, juist in de marges van het veilige collectieve en openlijk zichtbare (Olson 1980; Mommaas 1984). Onttrekking, om individuele maximalisering te bereiken, kan plaatsvinden vanuit de zekerheid van collectieve routines, en zal terug te vinden zijn op verschillende niveaus van werkelijkheid:

- een temporeel, op speciale momenten
- een ruimtelijk, op een aparte plaats, en
- een mentaal niveau, in een aparte ervaring.

De verschillende ervaringen, die apart van de alledaagse orde ontstaan, kunnen meer of minder individualistisch of met anderen gedeeld zijn. Ze kunnen ook dichtbij of verderaf zijn van het alledaagse in ruimtelijke, temporele of mentale zin. Het concept van Vita Contemplativa illustreert naar mijn mening een voortdurende poging om ervaringen buiten de alledaagse te benoemen en ze daarmee te beheersen.

Het ontstaan van deze aparte ervaringen vormt volgens mij het kernpunt, waarin het mysterie van de vrijetijd besloten ligt². In een zeer ongenueanceerde vorm komt dit tot uitdrukking in de onderscheiding van vrijetijd als niet-arbeidstijd, waarbij arbeid als essentie van de alledaagse werkelijkheid wordt opgevat. Ik wil proberen vrijetijd niet als zelfstandig fenomeen, al dan niet als antwoord op alledaagse (arbeids-) werkelijkheid, te interpreteren, maar als facet van werkelijkheden, die zich in zekere opzichten van het alledaagse losmaken.

De aanname van het bestaan van verschillende werkelijkheden roept tenminste twee vragen op: wat is werkelijkheid in relatie tot bewustzijn en het Zijn, en hoe vindt de produktie plaats van verschillende, gedeelde, sociale werkelijkheden? In dit hoofdstuk zal ik op de eerste vraag ingaan.

Werkelijkheid als opschorting van werkelijkheid

De filosoof Nicolai Hartmann heeft, mede geïnspireerd door Kant's kritische kennistheorie, zich afgezet tegen de klassieke Aristotelische zijnsleer of ontologie, die gebaseerd was op het uitgangspunt dat 'een algemeen iets het eigenlijke vormgevende wezen van de dingen uitmaakte' (Störrig 1982:219). Hartmann stelde dat de werkelijkheid der dingen moet worden opgedeeld in verschillende lagen van zijnsvormen:

- de onderste laag van de dode dingen en de fysische processen;
- de levende organismen (beide lagen opgevat als de ruimtelijke buitenwereld);
- de psychische verschijnselen, die zich onder het bewustzijn afspelen;
- het domein van de geest (beide laatste opgevat als onruimtelijke wereld).

Iedere laag wordt in deze ontologie een eigen principiële aard toegekend: de eerste, materiële laag, wordt bepaald door causale wetmatigheden. In de tweede laag gaat het om de doelmatigheid van afzonderlijke functies, zelfregulatie van het geheel en regeneratie. Doelmatigheid en procesmatigheid vloeien uit het systeemkarakter van het geheel voort. Hartmann was niet in staat de principia en determinatie van de derde laag, de psychische processen, zoals instincten en motivaties te doorgronden, maar over de vierde laag, het domein van het geestelijke Zijn, concludeert hij dat hier het doelbepalende, bewuste handelen en het 'zedelijke willen' centraal staan. Veel zijnsvormen zijn samengesteld. Bijvoorbeeld, levende organismen worden door meerdere lagen gevormd. Van belang is het dan ook om de relaties tussen die lagen te bepalen. Behalve eigen principes per laag zijn er ook verbindende categorieën tussen de ontologische lagen, of zoals hij ze noemt 'stratificatie-wetten' (categorieën van een lagere orde komen in de hogere terug, niet andersom) en 'afhankelijkheids-wetten' (de lagere categorieën, die in een hogere laag terugkomen, worden door de hogere laag vervormd). Het geordende geheel van afzonderlijke en relationele principes vormt de eenheid van de wereld. Daarachter gaat geen ultiem principe meer schuil, zoals God of een wezenlijker Zijn, aldus Hartmann.

² De Engelse resp. Franse woorden 'leisure' en 'loisir' vinden hun oorsprong in de Romeinse werkwoordsvorm 'licet', het is geoorloofd, het staat vrij. De vraag is nu 'wat datgene is dat geoorloofd is'.

In deze optiek zijn alle lagen van Zijn in de mens verenigd en vormen ze tevens de materiële en levende omgeving van de mens. De fundamentele vrijheid van de mens bestaat daarin dat deze vanuit de hoogste laag van ontologie, het domein van de geest, kan ingrijpen in de causaliteit en systematiek van lagere vormen van ontologie. Het verdwijnen van een ondersteunende paal onder een constructie veroorzaakt een instorting. Dit soort gedetermineerdheid geldt volgens Hartmann onherroepelijk. Er is geen doel aan en de gedetermineerdheid is blind. Men kan besluiten de paal te verwijderen of te laten staan. Juist door het bestaan van causaliteit en systematiek op een lager zijnsniveau kan men doelstrevingen realiseren (ibid. :224). Mensen vertrouwen op de herhaling van dezelfde oorzaak-gevolgrelaties. In hedendaagse termen is de causaliteit en de systematiek van de computer, zoals wij die thans kennen, evenzeer een blind mechanisme, dat als 'gereedschap' consistent onderworpen kan worden aan menselijke wilsuitingen.

Hartmann doet hiermee een fundamentele uitspraak over het vraagstuk van gedetermineerdheid of vrijheid van de mens (hetgeen ook voor een begrip van vrijetijd van belang is). Het doelgericht handelen grijpt in binnen een wereld die op verschillende manieren gedetermineerd is. Het is hier niet de plaats om de ontologie van Hartmann aan een gedetailleerde en kritische toets van hedendaagse inzichten uit de fysica, biochemie en bewustzijnsfilosofie te onderwerpen. Voor het doel van het verdere betoog biedt de ontologie van Hartmann voorlopig een globaal kader, van waaruit dilemma's van menselijke gebondenheid en vrijheid kunnen worden geïnterpreteerd.

De definiëring van verschillende zijnslagen geeft de mogelijkheid duidelijk te maken met welke werkelijkheden de mens in zijn alledaagse wereld leeft. Husserl was, zoals hij duidelijk maakte in zijn 'Cartesiaanse meditatie's', van mening dat wij in het leven van alledag ons onmogelijk steeds de complexiteit van ons bestaan kunnen afvragen (Husserl 1973). De mens heeft geen ondubbelzinnige middelen om de objectieve werkelijkheid vast te stellen³. Descartes meende al dat de enige bevestiging dat hij leefde was dat hij 'dacht': cogito ergo sum. De mogelijke aspecten van die complexiteit en zijns-lagen worden, zoals Husserl dat noemt, opgeschort of 'tussen haakjes gezet' in de 'natuurlijke instelling'. In deze natuurlijke instelling wordt er vanuit gegaan dat onze geest en onze rede beheerst worden door biofysische wetmatigheden (Husserl 1980:14). We onderwerpen ons daarmee aan een naïeve alledaagse veronderstelling dat de wereld is zoals we deze zien. En wat we zien is maar heel beperkt. Met andere woorden, in ons normale bestaan maken we het onszelf niet al te moeilijk over onze fysische en psychische processen. We schorten onze twijfels aan de aard van het stoffelijke bestaan op. Het besef en de consequentie van onze sterfelijkheid vormt echter een enige en onontkoombare waarheid. De angst die dit besef oproept kunnen we eigenlijk niet bewust verdragen. Nochtans is het, aldus een groot aantal filosofische denkers, onze belangrijkste drijfveer (zie ook Giddens 1992).

³ Wat niet wil zeggen dat de mens niet met observatie- en meetinstrumenten poogt te 'objectiveren'. Iedere observatie echter wordt geconditioneerd door een menselijke, niet-objectieve en beperkte ervaringswereld. Deze wereld bepaalt de vragen die wij aan een objectieve werkelijkheid voorleggen. De mens is trouwens de enige diersoort die zich om dit soort vragen bekommert.

"From the fundamental anxiety spring the many interrelated systems of hope and fears, of wants and satisfactions, of chances and risks which incite man within the natural attitude to attempt the mastery of the world, to overcome obstacles, to draft projects, and to realize them." (Schutz 1973:228)

Als er zoiets als een objectieve, externe werkelijkheid is, zoals de onontkoombare dood, dan worden tenminste delen daarvan die zich aan ons opdringen als werkelijk tussen haakjes gezet of opgeschort. Het ervarend, voorstellend en overwegend bewustzijn⁴ scheidt constructies van werkelijkheid en zin, kortom fenomenen. De fenomenologie, zoals Husserl deze voorstond, richt zich vervolgens op het kennen van dit bewustzijnsproces, niet op de daarachter of daaronder gelegen zijsniveaus.

William James stelde, in de lijn van dit fenomenologische uitgangspunt:

"The origin of all reality is subjective, whatever excites and stimulates our interest is real." (James, geciteerd in Schutz 1973:207)

Dit uitgangspunt ligt ook ten grondslag aan wat William I. Thomas noemde: de definitie van de situatie ("If men define situations as real, they are real in their consequences." Geciteerd in Merton 1949:179). Echter de fenomenologie laat meer werkelijkheden toe dan één definitie van de situatie. James:

"But there are several, probably an infinite number of various orders of reality, each with its own special and separate style of existence". (James, geciteerd in Schutz 1973:208)

Alfred Schutz heeft in zijn paper 'On multiple realities' dit idee meer fundamenteel fenomenologisch uitgewerkt (Schutz:207-259). Aan Bergson ontleende Schutz de gedachtegang dat verschillende werkelijkheden variëren naargelang de bewustzijnsspanning ('attention à la vie'), die daaraan ten grondslag ligt. De hoogste bewustzijnsspanning betekent dat het meeste belang wordt toegekend aan een confrontatie met de ervaarbare werkelijkheid, in Hartmann's termen de gedetermineerde causaliteiten. De laagste bewustzijnsspanning kent het minste belang aan zo'n confrontatie toe (Schutz noemt de droom als voorbeeld). Tussen beide uitersten bestaat een in principe oneindig aantal niveaus van bewustzijn. Wat Schutz' opvatting over de verschillende werkelijkheden toevoegt aan die van Hartmann is dat niet sprake is van verschillende ontologische structuren, maar dat op het hoogste ontologische niveau van de geest weer werkelijkheden worden geproduceerd met een specifieke eigen cognitieve stijl, of zoals Schutz deze noemt 'finite provinces of meaning'.

Het grondtype van deze 'provinces of meaning' ligt in de 'commonsense world', of zoals hij het afwisselend noemt 'het alledaagse leven', de werkelijkheid die ontstaat onder de

⁴ In Giddens' termen omvat dit het praktische en discursieve bewustzijn (zie Giddens 1992:35/6).

hoogste bewustzijnsspanning (daarmee de tegenpool van de droom)⁵. Om de commonsense wereld, zoals Schutz deze interpreteert, te begrijpen is een verdergaand exposé van zijn fenomenologische reconstructie van deze werkelijkheid noodzakelijk.

Fenomenologie van de alledaagse werkelijkheid

Schutz maakte een onderscheid tussen betekenisloze reflexen/ervaringen, gedrag (conduct) dat in de zin van doen en denken voortkomt uit het spontane leven, en handelen (action), dat gedrag omvat dat gebaseerd is op een vooropgezet 'project', dat wil zeggen: uitvoeringsgericht of gericht op een bepaalde voorstelling. Elk van deze drie onderscheidingen correspondeert met een ander niveau van 'attention à la vie'. Het handelen vindt plaats in een staat van hoge bewustzijnsspanning of 'wide-awakeness', die bepaalt welk deel van onze omringende wereld relevant is.

De notie van het projectgerichte handelen, zoals Schutz die verder uitwerkte, correspondeert in grote lijnen met de nuancering die Giddens later heeft gemaakt tussen praktisch en discursief bewustzijn (Giddens 1979). 'Attention à la vie' moet dan ook in de staat van 'wide-awakeness' worden opgevat als relatief bewust, deels gebaseerd op praktische en relevante routines, deels beredeneerd.

Het handelen, volgens Schutz' fenomenologie, kent drie aspecten:

- de voortgaande handeling (actio);
- de verrichte handeling (actum)
- de geanticipeerde handeling.

Het voortgaande handelen van 'working in everyday life', zoals Schutz dat noemde, is hier niet bedoeld als arbeiden in de letterlijke zin, maar omvat allerlei vormen van lichamelijke inzet om effecten in tijd en ruimte teweeg te brengen. Bovendien omvat het ook niet ge-effectueerde daden, nl. gedachten, die op zich geen uitwendige effecten hebben. De voortgaande handeling voltrekt zich in het hier-en-nu ('vivid present'), waarbij het handelende 'zelf' zich ervaart als teweegbrenger. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om de directe interactie van het waarnemende 'ik' met door mij waargenomen 'anderen'. We kennen onze eigen gevoelens, en leiden die van de ander af uit wat we waarnemen en vanuit ons invoelingsvermogen.

De verrichte handelingen vormen een discontinuë, in stukken geknipte werkelijkheid, die als verleden tijd onderwerp van reflectie kan zijn. Al nadenkend bepalen we in omgekeerde richting wat uit het continue handelen bewaard wordt, als voorwerp van overweging, als onderscheiden herinnering. Deze 'acta' worden via de herinnering een onderdeel van het 'zelf':

⁵ Hij noemt dit ook wel 'the world of working in everyday life'. Deze terminologie is in zeker opzicht vergelijkbaar met wat in het voorgaande betoog de wereld van de Vita Activa werd genoemd. Zie ook Hannah Arendt over de Vita Activa (Arendt 1960) en de Vita Contemplativa (ibid. 1978, geciteerd in Keulartz 1992:195).

"..the past self can never be more than a partial aspect of the total one which realizes itself in the experience of its ongoing working." (Schutz *ibid.*:217)

Het 'zelf' omvat meer, namelijk ook de continue ervaring van het voortgaande handelen en de anticiperingen op de toekomst. Anticiperingen zijn in wezen niet anders dan voorstellingen van daden als waren zij reeds voltooide tijd. We stellen ons de toekomst voor in termen van verrichte handelingen. We projecteren het mogelijke handelen vanuit hypothesen over hun doeltreffendheid of ondoeltreffendheid. Zodra wij gaan nadenken over onze handelingen gaat het om onderscheiden delen daarvan, die toegankelijk worden als verricht of toekomstig handelen. Het specifieke van Schutz' fenomenologie is dat hij op deze wijze de ervarings-theorie ontwikkelt tot handelings-theorie. De alledaagse werkelijkheid ontstaat door ons handelen en vormt een geheel van verleden, heden en toekomst.

Kenmerkend voor deze werkelijkheid is dat verrichte handelingen en anticiperingen voortdurend worden verbonden door voortgaande handelingen, waarbij het individu zijn handelen tevens direct in relatie brengt met andere individuen. In de voortgaande handeling vindt de communicatie plaats tussen individuen, die elkaar in hun hier-en-nu heden betrekken. Het is op deze wijze, aldus Schutz, dat een intersubjectieve werkelijkheid ontstaat van de mens in de natuurlijke attitude. We gaan er daarbij vanuit dat we elkaar begrijpen, zonder objectieve bevestiging dat zulks ook het geval is. Met andere woorden, de communicatie met anderen is een continu wederzijds begrijpen, dat op zich niet ter discussie wordt gesteld. Met onze verrichte handelingen beschikken we over een vanzelfsprekende achtergrondkennis over onze gemeenschappelijke interrelaties (samenleving) en betekenissen (cultuur), die Schutz in navolging van Husserl 'leefwereld' noemde. Vanuit deze achtergrond zijn wij in staat onze continue communicatie met anderen te voeren. De communicatie verloopt via taal en interpretatie van uiterlijke gedragingen en reflexen (meta-communicatie). Pas in de verrichte handelingen, dus als verleden tijd, kan het verondersteld gedeeld begrip worden bereflecteerd of 'geobjectiveerd'. Het begrip 'leefwereld' heeft in het vervolg van mijn theoretische ontvouwing, met name waar het om Habermas' optiek gaat, een belangrijke plaats.

Het bewustzijn moet steeds heterogene informatie (in de verleden of toekomstige tijd) verwerken. De tijdsdimensie is daarbij buitengewoon belangrijk. Voor zijn interpretatie van tijd baseert Schutz zich wederom op Bergson en diens begrip 'durée'. Volgens Bergson zijn onze bewustzijnstoestanden geen onderscheiden, gesepareerde ervaringen. Ze volgen elkaar vloeiend in de tijd op (Bergson 1989). De ononderbroken stroom is bovendien onomkeerbaar. De ervaring verandert wel van kwaliteit (geen moment is hetzelfde als een ander moment), maar het verleden, de herinnering, wordt steeds opnieuw in de voortgaande ervaring van tijd betrokken.

"Toch bestaat er geen gemoedstoestand, hoe eenvoudig ook, die niet telkens verandert, omdat er geen bewustzijn zonder geheugen is, geen voortzetting van een toestand zonder de toevoeging van de herinnering van

voorbij momenten aan het tegenwoordige gevoel. Daaruit bestaat de duur. [-] Zonder dit overleven van het verleden in het heden zou er geen duur bestaan maar alleen ogenblikkelijkheid." (Ibid.:71-72)⁶

Continuïteit van ervaringen en heterogeniteit van kwalitatief verschillende gemoedstoestan- den, waardoor de ene als verschillend van de andere wordt ervaren, worden aan elkaar gekoppeld. Door toevoeging van nieuwe ervaringen worden de gepasseerde ervaringen als 'anders' bepaald. Continuïteit en heterogeniteit zijn dus niet met elkaar in tegenspraak, maar veronderstellen elkaar. Continuïteit en heterogeniteit maken dat gegeven toestanden duren en elkaar opvolgen (nu is 'anders' dan toen). De werkelijkheid krijgt daarmee per definitie een proceskarakter: niet het zijn, maar het worden is geeft de ervaring van werkelijkheid.

Fysische en psychische duur hoeven niet samen te vallen. Fysische duur of, zoals Schutz het noemt, kosmische tijd, is beweging in tijd en ruimte, die in termen van Hartmann tenminste direct de veranderingsprocessen in de lagere ontologische zijnsvormen beheerst. De durée-spanning van de kosmische materie is echter volgens Bergson laag, waardoor deze neigt, in plaats van temporeel- worden, naar ruimtelijk-zijn: de eeuwigheid om ons heen. Alledaagse levensprocessen hebben een hoge durée-spanning, en daardoor een nadrukkelijk tijdsaspect, die we ons steeds bewust zijn (ibid.:26). We krijgen steeds meer haast naarmate we de organisatie van ons alledaagse leven strakker aantrekken.

Schutz maakt duidelijk dat daar nog een factor bijkomt. De communicatie van mijzelf met de ander introduceert een gedeelde tijdsdimensie. We delen een gemeenschappelijk hier-en-nu: we worden samen ouder. Op deze wijze vormen zich verschillende tijdsperspectieven, die te maken hebben met de wijze waarop wij direct of indirect met anderen zijn verbonden.

"In and by our social life within the natural attitude they are apprehended as integrated into a single supposedly homogeneous dimension of time which embraces not only all the individual time perspectives of each of us during the wide-awake life but which is common to all of us." (Schutz *ibid.*:222)

Schutz duidt deze homogene tijdsdimensie van de gedeelde alledaagse werkelijkheid aan als 'standaard-tijd', gesitueerd op de kruising van innerlijke durée en kosmische tijd.

"Because it is common to all of us, standard time makes an intersubjective coordination of the different individual plan systems possible." (Ibid.)

Deze 'temporele structuur van de alledaagse wereld is vergelijkbaar met de ons bekende aardse ruimtelijke structuur, die onze individuele ruimtelijke structuur omspant. Schutz spreekt in dit verband ook van standaard-ruimte.

De alledaagse werkelijkheid wordt aanvaard als onweerlegbaar en valide. Het besef van onze eigen eindigheid, onze dood, vormt daarbinnen de meest fundamentele prikkel om vanuit ons tijdsperspectief dingen te verrichten en te beoordelen als succes of falen, ook al

⁶ Zie ook Oliver Sachs: 'The man who mistook his wife for a hat' (1986).

wordt dit eindigheids-besef tevens in het alledaagse bewustzijn zoveel mogelijk 'opgeschort'. We spannen ons in om onze dood uit te stellen en de eindigheid verschaft ons het gevoel dat projecten in het hier-en-nu moeten worden voltooid en moeten worden beoordeeld. Volgens Schutz is de alledaagse werkelijkheid daarmee een specifieke werkelijkheid, die als volgt kan worden gekarakteriseerd:

- een hoge bewustzijnsspanning;
- een specifieke 'opschorting' van twijfel (bewustheid en terzijde schuiven van de eindigheid van het bestaan);
- een overheersende vorm van spontaniteit, nl. het maken van plannen en de intentie om die binnen een zeker tijdsperspectief te verwezenlijken;
- een specifieke vorm van intersubjectiviteit en sociaal handelen;
- het specifieke tijdsperspectief van de standaard-tijd als de gedeelde tijdstructuur van de intersubjectieve wereld.

Het zal direct al duidelijk zijn dat, met name waar het gaat om het veranderen van noties van (standaard)tijd en andere afwijkingen van de alledaagse werkelijkheid, deze van groot belang kunnen zijn voor een beter begrip van 'vrijetijd'. Uit het onderzoek van Kremer en Veen (1983) kwam bijvoorbeeld naar voren dat 'recreatie' expliciet werd opgevat als 'afwisseling ten opzichte van het alledaagse'. Voordat we echter op de interpretatie van andere werkelijkheden in verband met vrijetijd ingaan, is het noodzakelijk de verschillende 'finite provinces of meaning' en hun relaties tot de alledaagse werkelijkheid nader te onderzoeken. Ook hier volg ik weer grotendeels de gedachtengang van Schutz.

Andere werkelijkheden

Naast de alledaagse zijn allerlei andere werkelijkheden mogelijk, die op de hierboven genoemde karakteristieken van de alledaagse werkelijkheid afwijken.

"Even more, this reality seems to us to be the natural one, and we are not ready to abandon our attitude toward it without having experienced a specific shock which compels us to break through the limits of this 'finite' province of meaning and to shift the accent of reality to another one." (Schutz *ibid.*:231)

Deze shock (het idee van shock of 'leap into another world' komt o.a. van Kierkegaard) doet zich op uiteenlopende momenten en onder verschillende condities voor, zoals onder andere: we vallen in slaap (we dromen), we komen in een voor ons ongebruikelijke context terecht (we raken onder de betovering van een theaterstuk, een muziekopvoering), we raken in verlegenheid (we barsten in lachen uit) of ervaren onmacht in het beheersen van ons dagelijks leven (we trekken ons terug in spel), de 'attention à la vie' bereikt een te grote spanning (we ontspannen ons door humor), of we kunnen onze opgeschorte twijfel of angst niet langer onderdrukken (we wenden ons tot de religie). Mensen kunnen een oneindig aantal 'finite provinces of meaning' creëren.

Schutz veronderstelde dat de verschillende werkelijkheden gerangschikt kunnen worden naar samenstellende principes, en met name naar de mate waarin afstand wordt genomen van de 'natural attitude':

"...the epoché of the natural attitude which suspends doubt in its existence is replaced by other epochés which suspend belief in more and more layers of the reality of daily life, putting them into brackets." (Ibid.:233)

Als meest algemene kenmerken van de heterogene massa van verschillende werkelijkheden noemt hij: de bevrijding van de intentie om aan de intersubjectieve standaard-ruimte en intersubjectieve standaard-tijd te voldoen; en de bevrijding van de intentie om in de alledaagse wereld iets te bewerkstelligen. Het is juist dit dat iets onthult van onze specifieke vrijetijdservaringen: niks doen, tijd hebben, lak hebben aan afstanden.

Wat volgens Schutz het meest cruciale is dat de alledaagse wereld van de andere werkelijkheden scheidt, is dat de laatste verstoken zijn van de mogelijkheid tot directe intersubjectieve communicatie. Hiermee komen we op een zeer specifieke invalshoek van de fenomenologie. De taal vormt het medium voor de intersubjectieve communicatie in het hier-en-nu. De niet alledaagse werkelijkheden spelen zich daarom af in de geest van individuen, als verrichte daden (herinneringen) of als anticiperingen (voorstellingen of fantasieën). Om over deze werkelijkheden in het hier-en-nu te communiceren moet men weer als individu 'afdalen' naar de wereld van de alledaagse communicatie, i.c. de gangbare taal. Het duidelijkste voorbeeld hiervan levert de droom: men kan pas over de droom vertellen als men wakker is, d.w.z. als men uit de andere werkelijkheid is teruggekeerd. Spelende kinderen moeten op een hier-en-nu wijze communiceren over de fantasiewereld die hun geest beheerst: ik was de vader, jij was de moeder, en deze tafel was ons huis. De fantasiewerkelijkheid wordt heel zuiver en kenmerkend als verleden tijd in de hier-en-nu wereld ingebracht. De spelende kinderen moeten steeds hun achterliggende werkelijkheden in de alledaagse taal omzetten, om misverstanden over de gefantaseerde werkelijkheid te kunnen corrigeren.

Misschien dat de betekenis van de 'verrichte handelingen' voor een andere dan alledaagse werkelijkheidsbeleving verklaart waarom mensen een speciale interesse hebben voor de het gebeurde, de historie. Ook in de vrijetijdsbeleving speelt dit een rol, net zozeer als de interesse in het nog niet bestaande.

Fink en Husserl hebben in 1933⁷ dit aspect omschreven als de 'paradox van de communicatie': de gemeenschappelijke grond (i.c. de alledaagse taal) is nodig voor de communicatie tussen twee werkelijkheden. Men zet daartoe de eigen positie in een bepaalde niet-alledaagse

⁷ Fink, E. (1933), *Die phänomenologische Philosophie Edmund Husserls in der gegenwärtigen Kritik*, with a preface by Edmund Husserl, Kant-Studien, Berlin. Genoemd in Schutz 1973:256.

werkelijkheid tussen haakjes in de alledaagse werkelijkheid, op het moment dat men over die niet-alledaagse werkelijkheid wenst te communiceren⁸.

Een gevolg dat men hieruit zou moeten trekken is dat er een veelheid aan werkelijkheden valt op te spannen, die op verschillende afstanden van de alledaagse werkelijkheid afliggen, maar die, voorzover het met anderen gedeelde werkelijkheden zijn, gecommuniceerd moeten worden op het alledaagse niveau: de droom, de fantasie, het spel, de religie, de vrijetijd, de wetenschap...

Ook in de wetenschap zou, aldus Schutz, deze relatie tussen werkelijkheden moeten bestaan. De theoretiserende individu schort eerst zijn eigen ongedeelde 'zelf' op (maakt de wetenschap los van zijn eigen belang) en plaatst vervolgens de wereld van het alledaagse leven tussen haakjes (niet langer als vanzelfsprekend). De theoreticus heeft de eerdere ervaringen en kennis (acta) tot zijn beschikking. Zij vormen sociaal gedeelde criteria voor wetenschappelijkheid. Er is een wijde horizon van geformuleerde problemen 'die onderzocht moeten worden', waarmee anticiperingen voor de toekomst worden aangegeven. De theoreticus ontbeert in de theoretische attitude het hier-en-nu heden van de alledaagse werkelijkheid, de directe intersubjectieve 'wij-relatie', de regulering door standaardtijd en onmiddellijke toegang tot de alledaagse wereld. De alledaagse wereld wordt via een vertaalslag tot onderwerp van onderzoek gemaakt: via wetenschappelijke begrippen.

Natuurlijk maakt de wetenschapbeoefenaar werkuren, verdient hij zijn brood met het wetenschappelijk bedrijf en wordt zijn wetenschappelijk werk in de alledaagse wereld toegepast. Maar, zo betoogt Schutz, dat laat alleen maar zien hoe werkelijkheden aan de alledaagse werkelijkheid zijn opgehangen. De theoreticus keert terug naar de alledaagse werkelijkheid, en plaatst zijn positie-in-de-theoretische-werkelijkheid tussen haakjes. De spanning tussen aanspraken van de beide werkelijkheden is doorgaans evident. Professor X. leeft in een ivoren toren. Doctorandus Y. knoeit met onderzoeksresultaten om zo snel mogelijk carrière te maken. Wetenschap is een werkelijkheid in de theoretische attitude en een broodwinning in de alledaagse werkelijkheid.

Hoe kunnen andere werkelijkheden worden benoemd en afgebakend? De begrenzing berust tenminste op twee onderscheidende mechanismen.

Ten eerste wordt de werkelijkheid gekarakteriseerd door de specifieke elementen uit de alledaagse werkelijkheid die worden 'opgeschort'. De standaardtijd wordt overboord gezet, of het handelen wordt losgemaakt van gangbare 'projecten'. Beide opschortingen zijn bijvoorbeeld kenmerkend voor de werkelijkheid van de pure meditatie.

⁸ De paradox van 'andere' werkelijkheden, die pas communiceerbaar worden in de alledaagse context, is dat bijvoorbeeld de opschorting van de standaard-tijd in de vrijetijd zowel een unieke ervaring als doodgewoon is.

Ten tweede wordt de werkelijkheid afgebakend door de inhoudelijke aard van de acta of anticiperingen. Het project van het handelen wordt bijvoorbeeld gekenmerkt door een inhoudelijke omkering van projecten in de alledaagse werkelijkheid. Of projecten worden gekenmerkt door een geanticipeerde beheersing, die in de alledaagse werkelijkheid ontbreekt. Het is juist in de specificering van handelingen, dat gedeelde maatstaven worden ingebracht in de andere werkelijkheden. Gecommuniceerde betekenissen als voltooid handelingen bepalen de feitelijke inhoud van de niet alledaagse werkelijkheden: wetenschappelijke criteria, religieuze waarheden, regels en inzet van het spel, voorstellingen van dagdromen.

Schutz' fenomenologie van de verschillende werkelijkheden vormt een inspirerend kader voor de interpretatie van de aard van de vrijetijd. Het noodt bovendien tot commentaar en aanvulling.

In zijn conceptie wordt een begrenzing getrokken tussen alledaagse werkelijkheid en de andere werkelijkheden. Uitwisseling is alleen mogelijk door één van de te confronteren werkelijkheden steeds tussen haakjes te houden. In het voortgaande proces van intersubjectieve communicatie wordt het basisingrediënt gevormd door de taal, die niet alleen symbolen en daarmee een horizon van gedeeld begrip bevat, maar ook de impliciete achterliggende werelden van werkelijkheid waar deze symbolen voor staan. Taal is in die zin een vloeiende werkelijkheidsconceptie, waarin acta, anticiperingen en directe uitwisselingen al onmiddellijk met elkaar zijn verbonden. Het vormt als het ware een brug naar de verschillende niveaus van handelen in de tegenwoordige tijd, in de verleden tijd en in de toekomstige tijd. Ook het handelen in de niet-alledaagse werkelijkheid, in gedachten, in de verleden of toekomstige tijd, kan een deel vormen van het gedeelde begrip dat in de taal besloten is. Het ligt daarom voor de hand dat de niet-alledaagse werkelijkheden een directe neerslag hebben in de alledaagse werkelijkheid, en andersom. In dit opzicht wordt het des te relevanter om, hetgeen Schutz laat liggen, te onderscheiden in hoeverre niet-alledaagse werkelijkheden op sociaal gedeelde, collectieve elementen berusten, zoals religie of wetenschap, of juist niet, zoals bij zuiver individuele seksuele fantasieën of individuele dromen. In deze laatste categorie is natuurlijk ook sprake van het gebruik van aan de gedeelde werkelijkheden ontleende voorstellingen en symbolen, maar ze hoeven geen inzet meer te zijn van verdere sociale uitwisseling.

Elementen, die hun specifieke cognitieve kenmerken ontleen aan de werkelijkheid, waar ze uit afkomstig zijn, kunnen als vanzelfsprekendheden in de alledaagse werkelijkheid terugkomen: esthetische waarden, religieuze waarden, opvattingen over vrijetijd etc. Daarmee hoeft het idee van een begrensde alledaagse wereld en andere begrensde betekeniswerelden niet verlaten te worden, maar er lijkt eerder sprake te zijn van een soort 'osmose' door een begrenzing heen.

Strijd over werkelijkheid

Het debat over Vita Activa en Vita Contemplativa kan nu worden geïnterpreteerd als een streven om andere werkelijkheden in overeenstemming met de alledaagse werkelijkheid te

brenge. Als een strijd om toelaatbare werkelijkheden. De niet-alledaagse werkelijkheden krijgen in dit debat een verschillende positie toegedacht ten opzichte van de alledaagse werkelijkheid, zoals bijvoorbeeld:

- als domein van een elite, waarop legitimatie en macht van de elitaire positie wordt gegrondvest; filosofie, esthetische stilering, kortom verbeeldingen van beheersing en civilisatie;
- als ontheffing van alledaagse plichten en dientengevolge een voorwaarde voor een betere beleving van het Zijn in de eigen durée;
- een terrein voor antagonistische opvattingen ten opzichte van de alledaagse orde;
- een speelterrein, waarop potentiële antagonisten, buiten het spel van de alledaagse werkelijkheid kunnen worden gezet.

De termen *Vita Contemplativa* of *Bios Theoretikos* verraden al een positiebepaling van de ene ten opzichte van de andere werkelijkheid. Beide zijn van religieus gewijde herkomst, verwijzend naar het 'templum', het deel van de hemel dat door de auguren werd afgebakend en als gewijde ruimte synoniem wordt met heiligdom; de *theoria*, als Grieks begrip, was ook de beschouwing van de goddelijke kosmos, ontleend aan de *theoros*, de vertegenwoordiger van Griekse steden, die als waarnemer deelnam aan de sacrale gebeurtenissen, waar de elkaar doorgaans bestrijdende Griekse clans elkaar onder het wakende oog van de goden ontmoetten (Habermas 1973:81). De *Vita Contemplativa* verwijst niet naar iedere mogelijke reflectie, maar naar een afgebakend en daarmee beheerst terrein van een andere werkelijkheid.

De werkelijkheden aan gene zijde van de alledaagse hebben, tenminste voor zover ze collectief gedeelde werkelijkheden zijn, steeds een karakteristiek van zich verheffen boven of in antagonisme plaatsen tegenover de gewone wereld van alledag.

Het individu in zijn ultieme bolwerk van zelf gecreëerde, private werkelijkheden blijft een terrein van maatschappelijke ongreepbaarheid houden. De collectief omschreven *Vita Contemplativa* is een beveiligd en beheerst gebied, maar de individuele reflectie blijft een maatschappelijke risicofactor.

Met deze beschouwing kan de vrijetijd als fenomeen worden geïnterpreteerd langs verschillende dimensies. Ten eerste wordt bij een beschouwing van vrijetijd als het domein van specifieke opschortingen en dus niet-alledaagse werkelijkheid het niet eenduidige of meervoudige karakter helderder. Het levert een onttrekking aan de alledaagse standaardtijd en aan de alledaagse moraliteit. Het geeft mogelijkheden voor een aanvullende claim op beheersing van de alledaagse werkelijkheid vanuit de vrije speelruimte. Maar het kan ook een terrein zijn dat gemanipuleerd wordt ten behoeve van de alledaagse orde. Adorno geeft in een bijtende beschouwing over vrijetijd een prachtig beeld daarvan. Vrijetijd is volgens hem een direct produkt van gerationaliseerde arbeid.

"Omdat volgens de heersende arbeidsmoraal de arbeidskracht zich moet herstellen in de tijd dat er niet gewerkt wordt, wordt deze tijd juist omdat ze louter aanhangsel van het werk is, er met puriteinse ijver van gescheiden.

[] Enerzijds moet men tijdens het werk geconcentreerd zijn, zich niet verstrooien, geen gekheid maken; daarop

beruste eens de loonarbeid, en haar geboden hebben zich verinnerlijkt. Anderzijds moet de vrije tijd, vermoedelijk opdat men daarna des te beter kan werken, in niets aan het werk herinneren." (Adorno 1977:99)

Adorno verbaast zich enerzijds over de onwaarachtigheid van de vrijetijd (hij noemt het een 'pseudo-activiteit') en anderzijds over het feit dat hij zelf zulke prachtige ervaringen heeft bij het muziek maken en muziek beleven, die hij daarom niet wil vatten onder gewone vrijetijd of 'hobby' (dit woord lijkt door hem met bijna tastbare walging opgeschreven). Daarmee komt tegelijkertijd een tweede dimensie naar voren. Onder invloed van maatschappelijke veranderingen, betreffende de organisatie van het dagelijks leven en in het bijzonder de arbeid, wordt in de andere werkelijkheden een terrein afgebakend en gedefinieerd als vrijetijd. Met andere woorden, vrijetijd wordt vanuit de ratio van het alledaagse specifiek omschreven als 'niet-arbeidstijd', met een sterke nadruk op pleziergewaarwordingen, omdat men verondersteld wordt deze in te leveren onder de strikte arbeidsorganisatie. De tekortkoming van deze omschrijving openbaart zich als mensen ontdekken dat ze desondanks heel actief en produktief zijn in hun vrijetijd, en als mensen die helemaal nooit aan het (betaalde) arbeidsproces deelnemen toch zoiets als vrijetijd blijken te ervaren. Vrijetijd is in het perspectief van de meervoudige werkelijkheden een geconstrueerde uitsnede van allerlei werkelijkheden en opschortingen van tijd, ruimte en waarheden, waarvan er veel in vroeger tijd tot de werkelijkheidsdomeinen van religie, kunst en contemplatie behoorden, maar meer recent in relatie tot het rationaliserende productieproces en de daarmee gepaard gaande arbeidsorganisatie deze specifieke insnoering heeft gekregen. Het gangbare woord 'vrije tijd' in ons taalgebruik impliceert deze insnoering van andere werkelijkheden tot een mate van 'vrijheid' en daarvoor afgebakende 'tijd'.

We kunnen op grond van de werkelijkheidsanalyse aannemen dat achter ons ingesnoerde, alledaagse begrip 'vrije tijd' een geweldige rijkdom ligt aan verschillende werkelijkheden, verschillende bronnen, verschillende opschortingen van tijd, ruimte en ervaringen. Gezien de steeds heilloze pogingen om vrijetijd eenduidig te definiëren, heilloos omdat steeds elementen aan de consistentie van definitie ontsnappen, lijkt deze aanname voor de hand te liggen. Ik wil deze heterogene wereld, waar het om veel meer dan vrijheid en tijd gaat, verbinden met het begrip vrijetijd. Zelfs de door Van der Poel genoemde slaven en gevangenen hebben toegang tot deze andere werkelijkheid. Inactiviteit, waarin mensen de nadruk kunnen leggen op hun individuele tijdsbeleving, hun 'durée', vormt net zo goed een bron als extreme activiteit, waarmee verbeelding wordt nagejaagd.

Een curieuze bijkomstigheid is dat in de alledaagse werkelijkheid een strijd wordt uitgevochten over de waarde en belangrijkheid van de verwijzingen naar verschillende 'provincies of meaning' die de bronnen vormen: religieuze beleving en kerkgang vindt men geen vrijetijdsbesteding; CULTUUR vindt men geen vrijetijdsbesteding; een voetbalmatch gadeslaan vindt men veel en veel triviale dan een schaakprobleem oplossen.

De vertekening van het alledaagse

In de sociologische wetenschap overheerst de ideologie van de Vita Activa. De groep, het functioneren van de groep, de rolverdeling tussen de participanten, overeenstemming in werkelijkheidsconcepties, de sociale organisatie en de strijd om de dominantie daarvan zijn vaste ingrediënten van zowel structuralistische als interactionistische theorieën. Hoe is sociale orde mogelijk, vraagt men zich af.

Relatief weinig aandacht wordt besteed aan de vasthoudende wijze waarop mensen zich aan de alledaagse werkelijkheid onttrekken. Zo is bijvoorbeeld het gebruik van narcotica een universeel kenmerk van menselijke samenleving. Sinds mensenheugenis is men bezig zich aan de eisen van het dagelijks bestaan te onttrekken met behulp van gegiste dranken, verdovende extracten en hallucinerende planteproducten. We zijn vanuit onze vooringenomenheid met de eisen van het alledaagse echter niet goed in staat om dit anders uit te leggen dan als een vorm van deviantie.

De klassieke positivisten (zoals o.a. Saint-Simon en Comte) meenden in de kenbaarheid van die orde tevens de volledige sleutel te bezitten voor het begrijpen van de menselijke samenleving als zodanig. Sociologische benaderingen, ook vanuit minder positivistische pretenties, zijn vervolgens in sterke mate gericht geweest op (bij-)sturing of herordening van de maatschappij (zoals o.a. Mannheim en Etzioni). De conflict-sociologische paradigma's van Marxisten en de kritische sociologie van de Frankfurter Schule zijn ingezet voor een vervanging van de ene maatschappelijke orde door een andere, een 'betere'.

Onttrekking of distantie ten opzichte van de groep of de maatschappelijke orde is niet alleen als deviant beschouwd, maar ook uitgelegd als terrein van manipulatie (buiten spel zetten) ten behoeve van een heersende orde. Religie is bijvoorbeeld een essentieel terrein van 'andere werkelijkheid'. Als oriëntatie op 'jenseits' was religie volgens Marx evenwel opium voor het volk, en was de kerk de opiumkit, een bedwelmende aanwezigheid om onderliggende groepen in het gareel te houden. Zeker heeft religie uitgebreid sociaal-wetenschappelijke aandacht gekregen, maar doorgaans als vanzelfsprekend verlengde van het legitimatiesysteem van de bestaande orde. Positivistische en evolutionistische sociologen hadden de godsdienst min of meer afgedaan als relict uit een duister verleden. Durkheim zag in verering van het heilige slechts een manifestatie van het maatschappelijk respect voor gezag. Religie was daarom een symbolisering van het maatschappelijke, 'diesseits'. Max Weber heeft tenminste dit verband omgedraaid in zijn onderzoek naar de invloed van de religie op de socio-economische orde. Hij maakte de godsdienst los van het Marxistische historisch-materialisme. Daarmee veronderstelde hij dat religie een zelfstandig terrein van menselijke zingeving is. Toch heeft hij zich niet verdiept in de specifieke 'opshorting van alledaagse werkelijkheid' in de religie. Zoals Parsons het samenvat in de introductie op *The sociology of religion*:

"When he turned toward religion, his focus was not upon religion "as such" as the theologian or church historian conceives it, but upon {the relations between} religious ideas and commitments and other aspects of human conduct, especially the economic characteristics of human conduct in a society." (Weber 1963:XX)

Zelf schrijft Weber:

"To define "religion", to say what it is, is not possible at the start of a presentation such as this [] The essence of religion is not even our concern, as we make it our task to study the conditions and effects of a particular type of social behaviour." (Ibid.:1)

Met de vrijetijd als sociologisch aandachtsveld is het treuriger gesteld dan met de religie. Zoals Beckers het ooit fijntjes formuleerde: "Recreatiesociologie of vrijetijdssociologie bewonen zeker niet de hoofdvertrekken van het gebouw van de Nederlandse sociologie" (Beckers 1981:338). Vrijetijd wordt doorgaans in de hoofdvertrekken van de sociologie wat laatdunkend bekeken, omdat men het triviaal en geen wezenlijk sociologisch probleem vindt. De hiervoor geciteerde opvattingen van Adorno spreken boekdelen. Ook Habermas kent aan de vrijetijd nauwelijks een belang toe, anders dan van 'herstel van arbeidskracht' (Habermas 1958) of terrein van uiteindelijke vervreemding en geestelijk pauperisme (ibid. 1973; ibid. 1991 en 1992). In deze tijd is weliswaar de belangstelling voor vrijetijd als wetenschapsobject aan het toenemen, maar illustratief is toch nog een ingezonden brief in NRC/Handelsblad, naar aanleiding van een stuk over een leerstoel vrijetijdswetenschappen, van iemand die verontrust wordt door 'enigszins vreemde nieuwe wetenschappen, meestal ondergebracht in min of meer onduidelijke vakgroepen' en zich afvraagt over de vrijetijdswetenschappen:

"Is hier sprake van wetenschap die een leeropdracht of leerstoel rechtvaardigt? Is hier geen ongebreidelde wildgroei? [] Niet elke nieuwe 'wetenschap' behoeft met dezelfde achterdocht te worden gezien. Maar de leerstoel 'vrijetijdswetenschappen', riep bij mij in herinnering de enkele jaren geleden aan de Universiteit Brabant ingestelde leerstoel voor popmuziek." (Verhees 1992)

De alledaagse context van vrijetijd

De historie van het vrijetijdsonderzoek in Nederland laat zelf een verschuiving zien in maatschappelijke en wetenschappelijke optieken. De bundel van Beckers en Mommaas, waarin 60 jaar vrijetijdsonderzoek exemplarisch is bijeengebracht, levert een bruikbare basis voor een interpretatie (Beckers en Mommaas 1991).

Vrijetijd wordt aanvankelijk als maatschappelijk probleem ervaren: als een beschavingsvraagstuk (de juiste en betrouwbare vrijetijdsbesteding); daarnaast als een probleem van mogelijke ontaarding en liederlijkheid, die moet worden beheerst. De wetenschappelijke benadering van dit probleem is in een eerste fase incidenteel en niet ingekaderd in een meer systematische analyse. De dominante maatschappelijke structuren en krachten worden impliciet als uitgangspunt aanvaard.

In een tweede fase worden vrijetijdsvoorzieningen onderdeel van een collectief terrein van zorg voor welvaart en zekerheid. De staat is er om uitvoering te geven aan wat de moderne maatschappij te bieden heeft. De wetenschappelijke aandacht verengt in deze fase tot de instrumentele kant: relaties tussen variabelen worden als onderwerp belangrijker dan het blijven volgen van het maatschappelijk veranderingsproces zelf. Zo komt er een stroom van toegepast onderzoek op gang dat betrokken is op specifieke beleidsterreinen, zoals openlucht recreatie in het landelijke gebied.

Een derde fase brengt de individu terug in het brandpunt. De vergeten actor, de rationele keuzeprocessen, het alledaagse leven en recent de moderne individuele reflexiviteit zijn benaderingen, waarin het respect voor de soevereine individu en diens directe omgeving de interesse in de institutionele context van de samenleving verder ter discussie stelt. De cultuur wordt teruggebracht tot het gewone en alledaagse in hun eigen specifieke contexten. Er ontstaat een grote interesse in bijzondere vrijetijdsbestedingvormen, zoals bingo, bodybuilding, Dallas en Dynasty, jeugdculturen of allochtonensport.

Zoals Hans Mommaas het in een beschouwing over het vrijetijdsonderzoek stelde:

"Telkens opnieuw zullen onderzoekers door moeten dringen in de eigenstandige wereld van de vrijetijdspraktijk in kwestie om zich de categorieën en regels ervan eigen te maken om zodoende het voortbestaan ervan te kunnen begrijpen en verklaren. [] Ondertussen is er dan wel geen sprake meer van een wetenschappelijk oordeel over de waarde van de vrijetijdsbesteding, maar dat heeft allerm minst betekend dat de aandacht van de wetenschap voor de vrijetijdsbesteding is verminderd, integendeel zelfs." (Ibid.:299)

Deze ontwikkeling in de wetenschappelijke interesse voor de vrijetijd brengt ook de relatie met het alledaagse leven in beeld. Wanneer in Nederland de studie van de vrijetijd een meer uitgesproken sociologisch en theoretisch karakter krijgt, wordt al snel een associatie gelegd tussen vrijetijd en alledaags leven. Onder meer naar voorbeeld van het Centre for Contemporary Cultural Studies (CCCS) aan de universiteit van Birmingham werd in 1985 in Tilburg een conferentie georganiseerd: 'Alledaags leven: vrijetijd en cultuur'. Bij die gelegenheid werd er nadrukkelijk voor gepleit om vrijetijd te zien als een complex van praktijken, die onderdeel uitmaken van de alledaagse cultuur, en daarmee voor een 'contextuele' benadering:

"waarin het idee centraal staat dat elke handeling in eerste instantie zijn zin en betekenis ontleent aan de concrete context waarin deze plaats vindt." (Mommaas, in Meijer 1987:94)

In dat verband krijgen vrijetijdsactiviteiten de betekenis van een sleutel tot unieke culturele situaties van specifieke groepen. Deze situaties worden in de opvattingen van het CCCS nog vooral uitgelegd in relatie tot klasse-tegenstellingen. Alledaags staat daarmee vooral voor 'niet elitair'. Juist tegenculturen en culturele uitingen die weggedrukt waren door dominante culturen komen nu in de schijnwerpers te staan.

De nadruk op de alledaagse aspecten van vrijetijdspraktijken gaf een gewenste aanvulling op de tot dan toe gebruikelijke benaderingen van vrijetijdsgedrag, waarin een sterk 'atomistische' optiek overheerste, waardoor mensen uit hun context werden gehaald. De traditionele invalshoek berustte op de bewuste of onbewuste aanname dat mensen in hun vrijetijd juist de meest 'persoonlijke' en in mindere mate de sociaal beïnvloede keuzen maken. Mensen werden cijfers waarin hun gedragskeuzen werden uitgedrukt, gedrag werd geaggregeerde aantallen. De contextuele benadering van de alledaagse wereld gaf een veel dynamischer en meer maatschappelijke kijk op de mogelijkheden en beperkingen waarbinnen vrijetijd zich voordoet.

Alledaagse context als bepalend element in de betekenis van het sociale handelen heeft een belangrijke plaats in de structuratietheorie van Giddens. Deze auteur vormt al geruime tijd een inspiratiebron voor de huidige vrijetijdswetenschappen in Nederland (zie hiervoor o.a. Dietvorst 1982; Mommaas en Van der Poel 1984 en 1985; Andersson en De Jong 1985 en 1987; Van der Poel 1993), zij het dat de empirische vertaalslag nog in beperkte mate is gemaakt (Karsten 1992)⁹. Wat interessant is aan Giddens' theorie is dat hij duidelijk maakt dat context niet als statisch omgevingsbegrip moet worden opgevat (Giddens 1984; 1990). Alledaagse context moet volgens hem, en mijns inziens terecht, worden opgevat als een dynamische verweving van handelen met de (historische) omgeving. Deze onderling verbonden handelingspraktijken zijn niet vrij van machtsongelijkheid. Met andere woorden, context wordt steeds gemaakt door elkaar beïnvloedende actoren en gereproduceerd en aangepast. Betekenissen van handelen en normatieve regels waaraan het handelen wordt getoetst worden in dit dynamische proces mee-gereproduceerd. In termen van Schutz (waarnaar Giddens veel, maar weinig expliciet, verwijst) gaat het om de produktie van de 'natural attitude in everyday life'. Zo ligt de nadruk bij Giddens juist op de produktie van de betrouwbare wereld zelf, 'on the brink of unthinkable anxiety', maar ingebed in een door socialisatie geschapen ontologisch basisvertrouwen (ibid. 1992:39). Verlies van deze zekerheid of een blinde onderwerping aan de alledaagse routines maakt mensen tot neuroten. Een zekere 'creatieve' marge en betrokkenheid bij anderen echter geven daarentegen openheid voor nieuwe ervaringen.

Verwijzend naar Wittgenstein stelt Giddens dat routines nooit helemaal automatisch zijn. Risico's en ongewisheden blijven zich voordoen. Door innerlijke ervaringen en het leren kennen en vertrouwen van de ander, die worden bemiddeld door een gedeelde taal, ontstaan een veilige intersubjectieve sociale wereld, routinematige interpersoonlijke relaties en overtuiging van werkelijkheid.

"The orderliness of day-to-day life is a miraculous occurrence, but it is not one that stems from any sort of outside intervention; it is brought about as a continuous achievement on the part of everyday actors in an entire routine way." (Ibid.:52)

De taal geeft in deze opvatting zowel de mogelijkheid tot de reflectie van de individu over zichzelf als tot het kennen van de ander. Met andere woorden, we kunnen de ander deelgenoot maken van elke bedachte 'andere werkelijkheid', en daarmee worden de andere werkelijkheden, zodra ze worden uitgesproken min of meer vanzelfsprekend opgenomen in de alledaagse wereld. Giddens betreft hiermee een interessante stelling, waarmee volledig van Husserl's fenomenologie afstand wordt genomen (ibid.:51). Ook hier volgt hij weer Wittgenstein. Niet de oncommuniqueerbare oorsprong van het individuele en subjectieve vormt de bron van ons bestaan, maar andersom, het sociale en door taal 'bespreekbare' vormt de basis voor ons uiteindelijke zelf. We communiceren met onszelf, in taal, zoals we ook

⁹ De discussies vanuit structuratie-theoretisch perspectief op vrijetijdsbesteding lijken sterk op die welke plaatsvonden binnen de sociologie van bouwen en wonen op de overgang van de zestiger naar de zeventiger jaren (zie o.a. Grünfeld 1970).

communiceren met anderen. De individu ontdekt in een geleidelijk proces van socialisatie 'de ander' en ontwikkelt daarbij gelijktijdig het bewustzijn van zichzelf.

Het Wittgensteiniaanse standpunt sluit eigenlijk een andere werkelijkheid dan de 'natural attitude' of alledaagse werkelijkheid uit:

"Hij [Wittgenstein, JL] vond dat het onmogelijk was ergens betekenis aan toe te kennen, tenzij die betekenis toegekend wordt binnen een groep met een gemeenschappelijke taal of een gemeenschappelijke praktijk. De meeste filosofen hadden tot dan toe als vanzelfsprekend aangenomen dat de betekenis van binnen naar buiten gericht was, in plaats van te bestaan binnen een wereld waar we geleerd hebben deel van uit te maken en die we ons eigen gemaakt hebben." (Toulmin, geciteerd in Kayzer 1993:262)

Vrijetijdactiviteiten zijn vanuit de hiervoor gegeven stellingname alleen spannend, leuk, of de moeite waard omdat we als groepen sociale individuen ze spannend, leuk, of de moeite waard vinden. Jacht is de passie van geprivilegeerde groepen, die als 'praktijk' geleidelijk veralgemeniseert (totdat de publieke opinie de onnodige moord op dieren als algemene praktijk verbiedt). Bingo is een middel tot grotere autonomie van huisvrouwen uit lagere sociale milieus (Kingma 1988). De alledaagse context verklaart als het ware de betekenis en plaats van vrijetijdsactiviteiten. Veranderingen en verschuivingen vinden hun verklaring in verschuivende sociale verhoudingen en allocatie van hulpbronnen.

De benadrukking van het alledaagse bij de analyse van de vrijetijd levert twee problemen op. Ten eerste is niet steeds duidelijk wat met 'alledaags' werd of wordt bedoeld. Alledaags is opgevat als 'gewoon' en niet elitair, maar ook als 'passend binnen (een dynamische) standaard-tijd en (evenzeer dynamische) standaard-ruimte', kortom corresponderend met de 'natural attitude'. In deze laatste zin wil ik het begrip 'alledaags' blijven gebruiken.

Ten tweede kan de 'spanning' die vrijetijdsactiviteiten oproepen binnen of ten opzichte van de alledaagse orde niet volledig kan worden begrepen. Net zo min als de aard van de religieuze ervaring op deze wijze toegankelijk wordt. De met Wittgensteins opvatting sporende sociologische optiek plaatst, net als de 'natural attitude' van het alledaagse leven zelf, on(be)grijpbare aspecten van de vrijetijd of de religie tussen haakjes en maakt ze daarmee vanzelfsprekend. In het volgende wil ik proberen aannemelijk te maken dat vrijetijdservaringen hun specifieke karakter ontleen aan de spanning tussen verschillende werkelijkheden.

De communicatie van het oncommuniceerbare

Husserl meende dat de individu, opgesloten in het eigen lichaam en bron van autonoom en authentiek handelen, nooit met de ander kan communiceren anders dan op een wijze waarop alle twijfels over wederzijds begrip en de aard van het bestaan tussen haakjes worden gezet. We zijn geen werkelijk 'wij', maar een collectiviteit van empathisch handelende individuen, die in de alledaagse taal een verzameling begrippen hanteren, waarvan de bruikbaarheid in de alledaagse werkelijkheid steeds wordt aangetoond of bijgesteld. We weten wat rood is, zonder ons af te vragen of de ander precies zo het rood ervaart zoals we het zelf doen. Het

delen van het begrip rood verlost ons echter niet principieel uit ons isolement. Ook al is ons zelf-bewustzijn, zoals Wittgenstein stelt, gevormd door de sociale bron van taal en betekenissen, dan nog zijn we geen directe en volledige deelgenoot van andermans ervaringen.

De 'provinces of meaning' kunnen niet anders dan, zoals Wittgenstein en Giddens stellen, voor een belangrijk deel geconstitueerd zijn door taal. Juist met die symbolen (be)denken wij ze. Maar, de taal schiet ook tekort om al onze gevoelens en emoties, die zich aan ons opdringen, aan anderen precies duidelijk te kunnen maken. Dat geldt evenzeer voor onze gedachten en voorstellingen. Hoe hoger we willen stijgen met onze pretenties van communicatie, des te groter is de kans dat we op onze onmacht daartoe stuiten. De parabel van de toren van Babel en de spraakverwarring die volgt op onze overmoed om tot in de hemel te willen reiken, verbeeldt dit onnavolgbaar. Zodra de theoreticus zich volledig concentreert op wat hij precies bedoelt, richten de inspanningen zich op het verduidelijken van elementen van de gedachtengang, criteria en samenhangen, en is de kans groot dat daarmee de gedachte onder zijn vingers sterft. Hoe preciezer formuleringen zijn des te groter is de kans dat door uitsluiting van alternatieven, delen van het te begrijpen idee worden afgesneden, die op een globaal niveau van het 'bedoelde' onmisbare onderdelen zijn. Socrates probeerde zo lang door te redeneren totdat de werkelijke gedachte of bedoeling zo compleet mogelijk uit de achtergrond was geïsoleerd. Wittgenstein begon zijn colleges ook met een langdurige en pijnlijke poging om een vraag 'correct', na socratische zelfondervraging zonder dubbelzinnigheden, op het bord te zetten. En dan nog begrepen de meeste studenten het niet.

Gedeelde taal garandeert geenszins dat wij de begrenzingen van onze eigen ervaringswereld, gegeven met ons fysieke en unieke zijn, uiteindelijk volledig kunnen overschrijden in communicatie met anderen. Het beeld van een osmose tussen gedeelde en niet onderling deelbare ervaringswerelden lijkt me bruikbaar, waarin een wederzijdse uitwisseling tussen het on(mede)deelbare individu en de sociaal geproduceerde omgeving kan worden begrepen. Nieuwe gedachten, inleving in anderen, en op eerder begrip gebouwde begrippen dringen tot ons door, maar gefilterd door het membraam van onze unieke subjectieve ervaringswereld. Deze doordringing is geen eenrichtingsverkeer, maar een continue uitwisseling.

Bataille schetst in zijn 'Theory of Religion' hoe ons bewuste menselijk bestaan is geëvolueerd uit het dierlijke, waarin geen bewustzijn was van hier-en-nu zijn en de daaropvolgende beëindiging door de dood.

"There was no vision, there was nothing - nothing but an empty intoxication limited by terror, suffering, and death, which gave it a kind of thickness..." (Bataille 1992:21)

Deze ervaringen worden niet bereflecteerd, maar zijn direct en vormen de wereld van immanentie. De ervaring is 'als water in water' en betreft in uiterste vorm het eten en gegeten worden. Leven gaat over in dood op directe wijze. Uit deze achtergrond van immanentie rijst geleidelijk in de ontwikkeling van de menselijke soort het bewustzijn op. Het bewustzijn voegt een omweg aan de directheid toe en maakt de staat van directheid huiveringwekkend. Met de angst voor het huiveringwekkende en de onlosmakelijke achter-

grond van immanentie moet men kunnen leven. In het offer bijvoorbeeld, zo stelt hij, wordt de verbinding met de directe wereld van de immanentie weer tijdelijk tot stand gebracht: de plant, het dier of zelfs de mens wordt teruggeven aan de wereld van vernietiging en geweld.

Ook Bataille is van mening dat het slechts pogingen zijn om te communiceren met de onderliggende werkelijkheid van immanentie. Communiceren met het directe en oncommuniqueerbare. Immanentie is door objectivering, verdingelijking van onze werkelijkheid, ten dele overstegen, maar maakt tevens deel van ons uit. De relatie met het immanente kan niet discursief worden geuit, maar uit zich in oerangst, triomf, uitbarstingen.

Wat zich voordoet is dat de ervaring van opgeslotenheid van het individu wordt doorbroken door empathie met anderen, het gevoel van herkenning, een aha-beleving.

De meest aansprekende religieuze beleving is wellicht niet de puur subjectieve, onzegbare, maar juist de herkenning in een communicatief gebaar of woord dat de een het gevoel geeft dat deze het op een of ander manier, ook al schieten de woorden of de uitleg tekort, toch met de ander, empathisch, kan delen. "Begrijp je wat ik bedoel?" Het zijn vooral de collectieve rituelen, die met een minimum aan expliciete boodschappen een maximum aan collectieve gevoelens teweeg brengen, waaraan men het individuele aha-gevoel kan ontlenuen. 'Samen bidden, samen stil zijn'. De ervaring van onuitgesproken onderlinge deelbaarheid verschaft kwaliteit aan het gevoel en kan het versterken. Uitleg kan dit vermeende begrip echter danig verstoren.

Een soortgelijke verduidelijking geeft, naar ik hoop, het voorbeeld van de aan dope verslaafde junk, die zich heeft gedistantieerd van de boze wereld van atoombommen en milieuvervuiling en onder invloed van een teweeggebrachte, andere chemische lichaamshouding (gedrogeerd) een bepaald gevoel van 'abnormale' werkelijkheid ervaart, die moeilijk in gewone woorden te vatten is; de communicatiepogingen beperken zich tot 'weet-je-wel' en een collectief gegiechel, 'te gek man'. Ik wil hiermee geenszins ontkrachten dat de wereld van de junk niet tevens een duidelijk sociale component zou kennen, maar de pogingen om over individuele ervaringen met elkaar in het reine te komen zijn onmiskenbaar beperkter dan in het algemener geaccepteerde alledaagse leven. Bovendien wordt steeds gerefereerd aan een onmededeelbare, maar toch gedeelde werkelijkheid. De individuele wereld kan zodanig op afstand zijn van een goed uit te leggen, voor anderen begrijpelijk te maken, vertaling van gevoelens, dat men zich niet alleen tot een vermeende herkenning van de ander, een aha-reactie, beperkt, maar zelfs deze herkenning als de enig juiste benadering van het ervaren gevoel accepteert.

Misschien dat een charmanter voorbeeld dan dat van de junk gegeven kan worden met dat van het verliefde paar, dat hand in hand naar de zonsondergang kijkt. Maar het gaat om hetzelfde principe van communicatie van het oncommuniqueerbare: de maan, vioolspel, bloemengeur..

De natuurverschijnselen, die ons wellicht de associatie geven met onze staat van immanentie, zijn aanleiding voor allerlei aha-belevingen. Een gedicht van Wordsworth verwoordde in 1798 de betekenis van de natuur als:

*The anchor of my purest thoughts, the nurse,
The guide, the guardian of my heart, and soul
Of all my moral being.*

(Wordsworth, geciteerd in Honour 1991:58)

Deze waardering voor het woeste, het ongerepte van de natuur staat in schril contrast met opvattingen in eerdere eeuwen, waarin de natuur slechts als bedreigend gold en als een te overwinnen fenomeen (zie hiervoor o.a. Corbin 1989). In het volgende hoofdstuk zal ik meer voorbeelden geven van deze soort van gedeelde aha-ervaringen.

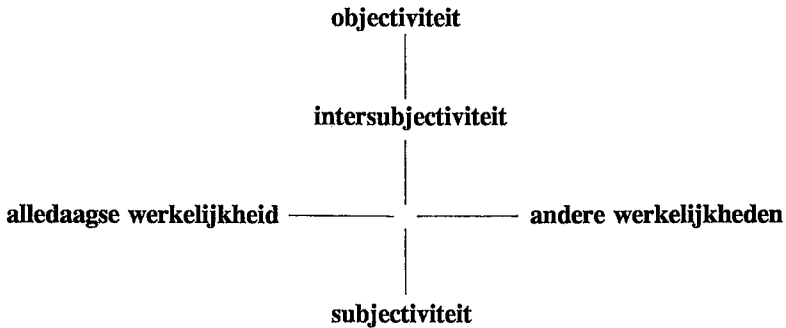
Vrijetijd als werkelijkheid en spanningsveld

Als we de balans opmaken van de voorgaande beschouwingen dan moet de vrijetijd niet worden opgevat als een verschijnsel dat alleen als alledaagse werkelijkheid kan worden begrepen.

De alledaagse werkelijkheid zou ik in navolging van Husserl willen beschouwen als een vorm van werkbare empathie, waarin de taal een belangrijk medium is om deze 'intersubjectieve' empathie tot stand te brengen. Door de vanzelfsprekendheid hiervan verschijnt de alledaagse werkelijkheid als 'objectiviteit'. Deze geobjectiveerde wereld is historisch gevormd, gestructureerd en de evaluatieve aspecten (het goede, het ware en het schone) komen in de taal tot uitdrukking.

Andere werkelijkheden kunnen ook voorgesteld worden als gedeelde empathie, waarin beperkingen of opschortingen, die de alledaagse werkelijkheid kenmerken, worden losgelaten. In deze minder vanzelfsprekende werkelijkheden wordt juist de spanning tussen intersubjectiviteit en het subject voelbaar.

Door de (door Husserl voorgestelde) 'paradox van de communicatie' worden andere, gedeelde werkelijkheden ook bemiddeld door het medium van de taal. Er ontstaat daardoor een complexe spanning tussen allerlei werkelijkheidsterreinen en tussen intersubjectiviteit en het subject. Het volgende schema dient om deze spanning in horizontale (tussen werkelijkheden) en verticale lijnen (tussen intersubjectiviteit en subject) zichtbaar te maken:

De vrijetijdservaring kan als niet-alledaagse ervaring worden verbonden met:

- een opschorting van de standaardtijd en standaardruimte van de alledaagse werkelijkheid;
- een verwijzing naar 'projecten' waarvoor in de alledaagse werkelijkheid geen of onvoldoende plaats is;
- een verwijzing naar acta, voorbije handelingen (en daarmee samenhangende nostalgie) en toekomstige handelingen (en daarmee fantasie);
- een verwijzing naar immanentie (en daarmee samenhangend een gevoel van authenticiteit);
- een relatie tot de structuur van de alledaagse werkelijkheid, waarin de 'andere' ervaringen een positionering krijgen zoals goed of slecht, hoger of lager, meer of minder echt, menselijk of beestachtig.

Om verschijnselen als recreatie en toerisme, dat wil zeggen vrijetijdservaringen die een in deze tijd enorme sociale, economische en ruimtelijke betekenis hebben gekregen, een ongeëvenaarde mobiliteit van mensen over de hele wereld op gang brengen, te begrijpen als andere werkelijkheden, die toch een bepaalde relatie met de alledaagse werkelijkheid onderhouden, moet het theoretische zoeklicht zowel worden gericht op het eigene van de vrijetijdswerkelijkheden als op de spanning tussen deze en de alledaagse werkelijkheid.

In het volgende hoofdstuk zal ik nagaan waar binnen de alledaagse realiteit meer manifestaties te vinden zijn waarmee andere werkelijkheden zich aandienen. Er zou een dynamisch verband moeten zijn tussen wat zich aan deze en aan gene zijde bevindt van scheiding tussen alledaagse wereld en andere werkelijkheden. Schutz geeft zelf een helder voorbeeld hoe fantasie zich vormt onder invloed van de onttovering van de dagelijkse werkelijkheid. Ook hierbij verwijst hij weer naar William James en diens stelling dat 'any object which remains uncontradicted is ipso facto believed and posited as absolute reality' (Schutz 1973:237). Hij citeert vervolgens Husserl:

"With the natural attitude there is at the outset (before reflection) no predicate 'real' and no category 'reality'. Only if we phantasy and pass from the attitude of living in the phantasy (that is the attitude of quasiexperien-

cing in all its forms) to the given realities, and if we, thus, transgress the single casual phantasying and its phantasm, taking both as examples for possible phantasying as such and fiction as such, then we obtain on the one hand the concepts fiction (respectively, phantasying) and on the other hand the concepts 'possible experience as such' and 'reality'...[]..Only he who lives in experiences and reaches from there in the world of phantasms can, provided that the phantasm contrasts with the experienced, have the concepts fiction and reality." (Ibid.:238)

Met andere woorden, toename van toetsbare reflexieve kennis verdrijft voorstellingen en 'fantasie' vanuit de dagelijkse werkelijkheid naar een andere werkelijkheid. Verlichte Rede en Romantiek ontwikkelen zich daarom parallel. Mutatis mutandis zou dit voor andere werkelijkheidsterreinen ook moeten gelden. Met toename van kennis vervormt het alledaagse animisme tot een religieus systeem in een andere werkelijkheid. In een volledig verzakelijke informatiemaatschappij geeft men zich zonder problemen tegelijkertijd over aan een volstreekte andere of illusoire wereld.

Als er een relatie blijft bestaan tussen alledaagse en andere werkelijkheden zullen in de alledaagse werkelijkheid 'dragers' fungeren voor de uitwisseling tussen alledaagse en andere werkelijkheden. Ze zijn aanwijsbaar: bijvoorbeeld de kerk voor de religie¹⁰; de universiteit voor de wetenschap; het theater voor de wereld van de verbeelding; de overheidsvoorzieningen voor vrijetijdsbesteding. Ook in de taal zijn deze dragers te vinden: we gebruiken woorden als illusie, vrijetijd, recreatie of toerisme. De vraag die nader beantwoord moet worden is hoe de 'osmose' tussen werkelijkheden plaatsvindt. In het volgende hoofdstuk wil daarop ingaan.

¹⁰ "Es sind nicht die Kirchen zu verehren, sondern das Unsichtbare, das in ihnen lebt" (Ernst Jünger, geciteerd in Cees Nooteboom 1992:400).

Hoofdstuk 2

CONTRASTRUCTUUR: DE ORGANISATIE VAN DISTANTIE

Inleiding

In het vorige hoofdstuk heb ik de theorie en vermoedelijk ook de lezer beproefd in een poging om duidelijkheid te scheppen over de specifieke vrijetijdservaringen. Deze ervaringswereld moet eerst worden gekend alvorens iets te kunnen zeggen over het belang ervan in onze samenleving. Vergeleken met wetenschappelijke, religieuze of andere niet-alledaagse ervaringen wordt de vrijetijdsbesteding, en vooral de recreatieve en toeristische activiteiten, vaak gemakkelijk afgedaan als 'ledigheid' en daarmee als des duivels oorkussen. De kritische sociologen zagen in vrijetijd eerder het optimum aan vervreemding dan een zinvol facet van het menselijk bestaan. Toegegeven, het valt niet mee om het beeld van de onnodig roodverbrande toerist met een te lange korte broek over de slechtgevormde kuiten te zien als een onderbouwing van het antropologisch belang van de andere wereld van de vrijetijd. Toch zal ik proberen de verwantschap aan te geven tussen vrijetijd en andere 'andere werkelijkheden'. Daarmee begin ik.

In het daaropvolgende stuk kom ik aan het hart van mijn betoog. De andere werkelijkheden worden gedragen door opvattingen, actoren, onderlinge verhoudingen en een interne dynamiek daarin, die zich in een speciale relatie bevinden tot de concrete, georganiseerde wereld van de alledaagse werkelijkheid. Voor de gedeelde wereld, waarin de andere werkelijkheden vorm krijgen, heb ik het begrip 'contrastructuur' gekozen. In dit begrip komt zowel de eigenheid van andere werkelijkheden tot uitdrukking als de spanning die tussen verschillende werkelijkheden bestaan, zoals ik reeds in het vorige hoofdstuk heb geschetst. Vrijetijd is contrastructuur.

Vervolgens richt mijn betoog zich op menselijke krachtvelden, waarbinnen de dominante en de andere werkelijkheden, i.c. de contrastructuur worden geconstrueerd. Zoals De Folter (1987) naar mijn idee terecht opmerkt hebben noch Husserl noch Schutz de mogelijkheid tot thema gemaakt dat het intersubjectieve denken, dat in hun fenomenologie uitgangspunt is, de beheersing van of door anderen kan impliceren. Met andere woorden, werkelijkheidsconcepties in de natuurlijke instelling zijn beïnvloed door de macht van diegenen, die erin slagen deze werkelijkheidsconcepties aan anderen op te leggen.

Dat deze invloeden op de alledaagse werkelijkheid van toepassing zijn lijkt bij voorbaat voor de hand te liggen, maar ik veronderstel dat soortgelijke mechanismen ook voor contrastructuur gelden. De veldtheorie van Pierre Bourdieu vormt hier mijn belangrijkste inspiratiebron.

Het hoofdstuk wordt besloten met een globale historische beschouwing over de wijze waarop de contrastructurele werkelijkheden van toerisme en recreatie zich in dit spanningsveld hebben ontwikkeld.

Domeinen van betekenis

Voor de verschillende werkelijkheden gebruikte Schutz de term 'provinces of meaning'. Ik noem ze domeinen van betekenis. In het vorige hoofdstuk is betoogd dat betekenissen, die de alledaagse werkelijkheid bepalen, gestandaardiseerd worden. Verschillende auteurs, waaronder Foucault en Giddens, hebben erop gewezen dat een begrip van standaard-betekenen niet per se naar eenheid verwijst, maar eerder naar een differente wereld van standaardopvattingen, die sterk worden bepaald door specifieke machtsverhoudingen en groepsverschillen. Bourdieu spreekt in verband met gedeelde standaardconcepties van de 'doxa'. Doxa definieert normaliteit, kortom een waarheid overeenkomstig de waarheid zoals dominante groepen deze vaststellen.

"One of the most important effects of the correspondence between real divisions and practical principles of division, between social structures and mental structures, is undoubtedly the fact that primary experience of the social world is that of doxa, an adherence to relations of order which, because they structure inseparably both the real world and the thought world, are accepted as self-evident." (Bourdieu 1984:471)

Elders noemt hij de doxa 'het alledaagse weten', waarin een verband wordt gelegd met de wereld waarin men geboren en getogen is (ibid.1989:73/74). De doxa is een plaatsbepaling in een differente en complexe wereld, die verankerd wordt in het individu. De doxa is een werkelijkheidsconceptie die een begrenzend karakter heeft. Doordat de doxa aangeeft wat normaal is, gewoon en alledaags, wordt als een vanzelfsprekend gevolg daarvan bepaald wat niet normaal is. Het besef van begrenzing wordt in de alledaagse werkelijkheid vanzelfsprekend en lost daarom op. De communicatie van individuen binnen het raamwerk van de gedeelde doxa is per definitie het minst problematisch.

Het doxa-begrip heeft twee implicaties. De bekende doxa roept ten eerste in de alledaagse context geen aha-gevoel meer op, omdat het ermee verbonden handelen geroutiniseerd is. Ten tweede, omdat doxa aan groepen en dominantie is gebonden, wordt wat als anders en niet-alledaags geldt ook voor een belangrijk deel bepaald door ongelijke verhoudingen. 'Deviant' en 'gek' zijn dan: het onaangepast zijn aan een door bepaalde belangen gedomineerde wereld.

Wanneer andere werkelijkheden dan de alledaagse ook gevormd worden rond specifieke en afwijkende 'doxa's' dan is het de vraag hoe deze zich verhouden tot vanzelfsprekendheid of juist een sterkere aha-reactie oproepen. Bovendien, omdat taal doorgaans een aspect is van de doxa, is de vraag terzake hoe de ongewone doxa ten opzichte van de alledaagse wordt 'benoemd': doen we gek, zijn we geëxalteerd, gaan we 'uit onze bol', gaan we door het lint of begeven we ons in contemplatie?

Een spanning tussen doxa en aha-reactie is merkbaar in de religieuze ervaring. Iedereen hoort de preek en verneemt de leefregels. Maar misschien zijn de leefregels wel onmogelijk en weet niemand hoe de ander met het goddelijke communiceert. Het goddelijke is niet alleen het goede, waar door de verkondigers van de doxa op wordt gehamerd, maar ook het vreeswekkende. De werkelijkheid die het gewone te bovengaat kan onlosmakelijk vermengd zijn met deze doodsangst, ontstaan door het bewustzijn van onze eigen eindigheid, en de gewaarwording van een immense overmacht. In de overgave kan deze oerangst worden overwonnen. Maar hoe kan iemand dat precies onder woorden brengen? Ook hier geldt naar mijn mening dat de verwoording afbreuk doet aan het gevoel. De meest effectieve heilsboodschappen zijn daarom misschien de opdrachten, die uitsluitend op metaforen berusten en onuitvoerbaar zijn: leg je hart op Gods troon, lever je ziel over aan Jezus' handen, laat de Here jòu aanraken. Veel mensen met sterk religieuze belevingen distantiëren zich van de religieuze gemeenschap, omdat de trivialiteit van het gewone, het machtsspel in de religieuze organisatie, en het benoemde, de gedeelde definities het gevoel precies om zeep helpen.

Andersom nemen veel mensen deel aan de religieuze gemeenschap, omdat in de brave aanvaarding van de doxa precies al die onwerkbare gevoelens van angst en onderwerping tegelijkertijd tussen haakjes worden geplaatst. Ze vormen dan geen lastige verstoringen van het leven in de alledaagse werkelijkheid:

*'Altijd is kortjakje (de prostituée) ziek (in bed)/
midden in de week, maar 's zondags niet/
's zondags gaat zij naar de kerk/
met een boek vol zilverwerk.'*

In de werkelijkheid van de kunst doet zich een overeenkomstige spanning voor. Discussies in de kunsttheorie over naturalistische weergave, dimensionaliteit, vorm-essenties, materie en dergelijke, die zich in de afgelopen eeuwen tot heden hebben voorgedaan, verwijzen naar opvattingen over de aard van werkelijkheid van het kunstwerk, die als opvattingen bovendien steeds abstracter en complexer zijn geworden. De kunstbeleving is enerzijds verbonden aan de doxa en het debat van kunstproducenten, handelaars of beheerders, en kenners, waarin voortdurend beoordelingscriteria worden gevormd en aangepast, en anderzijds verbonden aan een onuitsprekbare prikkel waardoor het ene kunstwerk wel en het andere niet iets 'doet'. Ook hier werkt de herkenning van het onzegbare, het aha-gevoel, soms veel intenser dan de explicatie. Zelfs bij een televisieprogramma zoals dat ooit jaren geleden door kunsthistoricus Pierre Janssen werd gepresenteerd in het programma 'Kunstgrepen', kan men zich goed afvragen of het enthousiasme dat hij overbracht puur door de woorden over het kunstwerk ontstond of de gebaren van een trillende, bezeten man, die bezwerend om het kunstwerk heenliep.

De literatuur herschrijft steeds weer opnieuw onze tussen haakjes geplaatste onoplosbare problemen. En het geeft ons een gevoel van herkenning, maar opgelost wordt er niets. Niet het bereikte spreekt aan, maar de (veronderstelde) poging om te bereiken.

Wanneer een kunstuiting zo bespreekbaar wordt, zo geïncorporeerd is in de alledaagse realiteit, dat iedereen het eens is over de verwezenlijking van een of ander ideaal van schoonheid of optimale representatie, dan wordt het al gauw 'kitsch'. De auteur Milan Kundera schreef over kitsch in onze samenleving:

"'Kitsch' is a German word born in the middle of the sentimental nineteenth century, and from Germany it entered all Western languages. Repeated use, however, has obliterated its original metaphysical meaning: kitsch is the absolute denial of shit, in the literal and the figurative sense of the word; kitsch excludes everything from its purview which is essentially unacceptable in human existence". (Kundera 1985:248)

"The feeling induced by kitsch must be a kind the multitude can share. Kitsch may not, therefore, depend on an unusual situation; it must derive from the basic images people have engraved in their memories: the ungrateful daughter, the neglected father, children running on the grass, the motherland betrayed, first love. Kitsch causes two tears to flow in quick succession. The first tear says: How nice to see children running on the grass! The second tear says: How nice to be moved, together with all mankind, by children running on the grass! It is the second tear that makes kitsch kitsch." (Ibid.:251)

In de wetenschap, een ander domein van betekenis, waarin toch de expliciete opdracht vervat is om de opvattingen communicabel en zelfs toetsbaar te maken, komt veel overtuigingskracht, naast het toetsbare, voort uit empathie. Niet voor niets sprak C. Wright Mills over 'the sociological imagination'. Wie zei ook al weer dat de beste theorieën ontleend worden aan het totaal onwaarschijnlijke en onverwachte? De theorie, of deze nu ontleend is aan een deductief of inductief voortraject ligt ver voor op aanvaarde waarheid. Er is in dat opzicht een overeenkomst tussen, zoals niet zelden met elkaar geassocieerde, artistieke productie en wetenschapsbeoefening. Het kunstwerk biedt een expressieve visie op werkelijkheid, op waarheid. Wetenschap levert een model van (benaderbare) waarheid.

Het is het voorstellingsvermogen, dat mensen ertoe brengt de theorie met een aha-gevoel te omarmen. Of het is de wetenschappelijke doxa, met al haar gekozen criteria, gesteund door een systeem van onderlinge machtsverhoudingen tussen wetenschapsbeoefenaren en scholen, toelating en appreciatie, die uitmaakt dat de gehanteerde theorie valide is. Zeker is dat de doxale theorie vervangen kan worden door een soortgelijke theorie, misschien afwijkend op onderdelen, maar vervat in nieuwe bewoordingen, die niet hun zeggingskracht per se ontlene aan betere omschrijvingen maar aan het anders zijn en de daarin te proeven mystiek. Keer op keer is de afgelopen honderd jaar in de sociologie over hetzelfde geschreven, maar steeds met een andere pen. Daarin lijkt de theorie op het kunstwerk. De aha-ervaring dat de theorie of het kunstwerk refereert aan het onzegbare, het ongrijpbare, verleent het niet zelden een kwaliteit die als superieur wordt ervaren aan de - ingeperkte - theorie die alleen datgene omvat dat goed te operationaliseren valt.

Zoals Collins (1990) betoogt worden de wetenschappelijke doxa's onderworpen aan een proces van sacralisering. Met andere woorden, het theoretisch model krijgt een normatieve lading die niet zomaar ontleend wordt aan de bruikbaarheid van het model, maar die verwijst naar een ongrijpbare mystiek die de betreffende doxa een waarheidsgehalte a priori verschaft, waaraan de individuele intellectueel zijn aha-reactie kan ontlene. Een geheiligde

theorie straalt af op haar aanhangers. Ze verliest aan waarde naarmate meer mensen deze hogere waarheid aanvaarden en het aha-gevoel weer gedeelde doxa en routine wordt. Het hogere wordt alledaags. Met teveel aanhangers wordt de theorie een vorm van 'kitsch'. De strijd die wetenschappelijke scholen met elkaar voeren, gaat vaak meer om de aanspraak op deze hogere betekenis dan om een onweerlegbaar aspect van waarheid.

"Intellectuals often withdraw from the crowd to work in the recesses of their own minds. But though they may hold themselves aloof from interactional entanglements with non-intellectuals, intellectuals nevertheless live vicariously in the presence of their community of peers. [] The stronger and more exclusive the mutual focus of attention, the greater the sacredness of the symbols produced." (Collins 1990:4/5)

Methodenstrijd, kamp tussen verschillende paradigma's en polemieken tussen wetenschappers voltrekken zich weliswaar vaak met materiële voordeel en macht als inzet, maar beroepen zich op deze ongrijpbare hogere heiligheid (Pels 1992).

Deze voorbeelden geven illustraties van de in het vorige hoofdstuk geschetste spanning tussen werkelijkheden en tussen intersubjectieve en subjectieve ervaring. Aha-gevoel wordt doxa, het niet-alledaagse wordt alledaagse doxa. Almacht, intellectueel of fysiek, is ook bereikbaar in onze fantasie. De fantasieën of de verbeelding zijn niet alleen de universalisering van ons privédomein ('ik ben een god in het diepst van mijn gedachten'), maar verlenen een voortdurende extra dimensie aan wat we doen, in onze alledaagse werkelijkheid. Het gezegde 'het bezit van de zaak is het einde van het vermaak' illustreert hoe we gemotiveerd worden door attributies, toekenningen, die hun betekenis verliezen onder invloed van onderwerping aan de logica van de alledaagse orde. Verliefdheid is een prototype van verbeeldingskracht en fantastische attributies. We creëren de ander naar wat we willen zien (meestal gesteund door aanleidingen daartoe, in onszelf, zoals seksuele prikkels, dan wel in de ander gelegen, een knap uiterlijk) en breken daarvoor uit de meest dwingende alledaagse routines. Zodra de relatie met de nieuwe geliefde is teruggebracht tot een stabiele, die vervolgens in stand moet worden gehouden, dan komt ze terecht in de dagelijkse orde. De gezamenlijke wensen van comfort en materiële zekerheid vergen een betrouwbare coördinatie van het handelen, die niet gebaat is bij onzekerheid van individuele toekenningen. De relatie kan een element van diepe affectie krijgen, maar de mystiek verdwijnt. Bij overspelige relaties kan dit proces een komische noot krijgen, wanneer de ene partner de ander verlaat, gedreven door een allesverterende toekenning van eigenschappen aan een nieuwe partner (Van Soest 1992). Niet zelden eindigt men dan in een relatie met de andere persoon, die in de dagelijkse praktijk een sterke overeenkomst vertoont met de vorige partner.

Huizinga (1940) raakte, impliciet, eveneens aan dit verschijnsel van spanning tussen alledaagse en andere werkelijkheden. In zijn boek *Homo Ludens* probeerde Huizinga aan te geven dat het spel als 'relationele configuratie' en proces enerzijds zich in allerlei maatschappelijke (hij noemt het culturele) elementen voordoet, anderzijds noemde hij het spel 'geen werkelijkheid'. Spel is volgens hem zelfs geen specifiek menselijke grondvorm van werkelijkheid. Hij meende dat bij dieren de wezenlijke trekken van het spel al aanwezig zijn.

"Men hoeft slechts jonge honden bij hun spel gade te slaan, om in hun lustig ravotten al die trekken waar te nemen. Zij noodigen elkander tot spelen uit door een soort van ceremonieele houdingen en gebaren. Zij nemen den regel in acht, dat men in zijn makker's oor niet doorbijten zal. Zij stellen zich aan, alsof zij vreeslijk kwaad zijn. En vooral: bij dit alles ondervinden zij klaarblijkelijk een hoogen graad van pret of aardigheid." (Huizinga 1940:1)

Het spel is een kwaliteit van handelen, die zich van het alledaagse, gewone leven onderscheidt. Deze kwaliteit hangt volgens Huizinga samen met:

1. het spel is een vrije handeling;
2. het is niet het gewone of eigenlijke leven;
3. het wordt temporeel begrensd: het speelt zich af; is na verloop van tijd uit;
4. het is herhaalbaar, waardoor het zich als cultuurvorm fixeert;
5. het is ruimtelijk begrensd, speelt zich "ergens" af;
6. het heeft een eigen orde, bv. die zich uit in regels, of in esthetisering;
7. het beweegt zich tussen spanning (kans) en ontspanning.

Huizinga scheidde spel van de alledaagse werkelijkheid. Omdat het spel ook bij dieren voorkomt verwierp Huizinga het in oorsprong doelrationele principe ervan. Wel worden menselijk doelgericht handelen en cultuur op dit grondpatroon geënt. Met andere woorden, in de menselijke cultuur kan het spel wel degelijk een doelrationeel karakter krijgen. De spelregels en de inzet worden deel van de alledaagse doxa.

"De functie van het spel, in den hoogere vormen waarom het hier te doen is, laat zich voor het overgrote deel terstond herleiden tot twee essentiele aspecten. Het spel is een kamp om iets, of een vertooning van iets." (Ibid.:20)

Beide aspecten hangen samen in de zin dat hetgeen waarom gestreden wordt door de vertoning in het spel zelf wordt geproduceerd. Bij het kinderspel is dat volgens Huizinga evident:

"Men verbeeldt iets anders, men stelt iets mooiers, of verheveners, of gevaarlijkers voor, dan men gewoonlijk is. Men is prins of vader of booze heks of tijger. Het kind ondergaat daarbij die mate van vervoering, die hem zeer nabij brengt tot een meenen-dat-hij-is, zonder hem het bewustzijn van de „gewone werkelijkheid" geheel te doen verliezen. Zijn vertoonen is schijnbaar-verwezenlijken, ver-beelden, dat is, in een beeld voorstellen of uitdrukken." (Ibid.: 21)

Niet de mate van echtheid houdt de illusie van beheersing in stand, maar de spelregels doen dit. Schutz spreekt over de eigen logica van de specifieke cognitieve stijl. De spelbreker brengt de interactie naar een gewone, dagelijkse realiteit, verbreekt de betovering en ontbindt de tijdelijke werkelijkheid.

De tijd-ruimtelijke vrijblijvendheid in het spel kan een volledige overgave aan het spel, en daarmee een hoge mate van vervoering teweeg brengen. Er wordt door Huizinga verwezen naar Plato, die al vaststelde dat de heilige handeling en het spel in wezen identiek zijn. Spel is ook feest en feest is spel. Het schakelt tijdelijk het gewone leven uit. Het is daarom geen probleem dat de opgeroepen illusie niet echt is. Integendeel, de onechtheid krijgt een nieuwe

dimensie, die voor het spel of voor de ceremonie juist essentieel is. Onecht is daarin geen bedrog. Zou het 'echt' zijn dan is het spel uit.

Het feit dat de spelregels en het daarop gebaseerde spel met anderen in feite de werkelijkheid bepalen, onderstreept dat de andere werkelijkheid niet slechts een subject-aangelegenheid is, maar wel degelijk berust op de broze interactie tussen individuen en hun gedeelde werkelijkheidspercepties.

Het ritueel als spel kan ook de plaats zijn waar onopgeloste alledaagse tegenstellingen worden opgevoerd en symbolisch uitgevochten. Zo kunnen tegenstellingen worden geneutraliseerd. Hieruit komt weer de spanningsvolle relatie tussen werkelijkheden tot uitdrukking. De Olympische spelen in het oude Griekenland zijn een prachtig voorbeeld hoe de potentiële en actuele strijd tussen clans en stadstaten werd gestileerd en geneutraliseerd. De rivaliserende partijen bleven daarmee 'on speaking terms'. Op doorbreking van de spelregels stonden ernstige sancties¹.

Soms kon de uitkomst van het wedstrijdspel bepalend worden geacht voor de loop der natuur. Huizinga zelf haalde ter illustratie daarvan voorbeelden aan uit de culturele antropologie (ibid.:83). Met andere woorden, een tijd-ruimtelijk gecreëerde spanning tussen alledaagse en andere werkelijkheid neemt in samenlevingen een wezenlijke plaats in.

Vanuit de psychoanalytische wereld is, aansluitend bij Huizinga's observaties, gewezen op de betovering en tegelijk daarmee de ervaring van beheersing van de alledaagse werkelijkheid die het spel oproept. Erik Erikson (1964) verwees naar Freuds observaties van kinderen. Freud stelde dat dramatisering plaatsvindt in de spelsfeer, waarmee het kind zich verbeeldt moeilijke situaties in het leven te beheersen. Hij beschreef een geval, waarin een kind van anderhalf jaar oud zich teweer stelde tegen het feit dat zijn ouders, in het bijzonder zijn moeder, hem af en toe alleen lieten. Het kind, hoewel 'goed gemanierd', had de gewoonte opgevat om alle kleine dingen die het te pakken kon krijgen, zoals al zijn speelgoed, onder het bed of in de hoek van de kamer te smijten, vaak begeleid door de kreet 'vort'. Het kind speelde 'weg zijn'. Zo gebruikte het ook een klos aan een draadje, die het weggooidde en weer terugtrok. De klos bleek voor de moeder te staan, aldus Freud.

"Want wanneer de moeder hem verliet, plaatste zij zich buiten de invloedssfeer van zijn kreten en eisen, en zij kwam eerst terug wanneer het haar toevallig schikte. In zijn spel echter heeft de kleine jongen zijn moeder aan een touwtje. Hij laat haar weggaan, gooit haar zelfs weg, en laat haar dan naar zijn eigen believen terugkeren." (Erikson 1964:206)

Weinig enerveert een kind zo geweldig als wanneer het zelf een toren van blokken kan omstoten. Het is de ultieme beheersing van het universum: maken, weer afbreken en weer maken.

¹ De grote sportmanifestaties kunnen nog steeds een soortgelijke functie vervullen, wanneer men sport niet met politiek wenst te vermengen.

Nauw verwant aan het spel lijkt dat merkwaardige verschijnsel dat wellicht een van de meest raadselachtige werkelijkheden is van ons menselijk bestaan: het lachen. Henri Bergson heeft een prachtig essay daarover geschreven 'Le rire. Essai sur la signification du comique'. (Bergson 1991). Lachen onderscheidt de mens van het dier: "Plusieurs ont défini l'homme q'un animal qui sait rire". Als kenmerkende aspecten van het lachen noemt hij:

1. een ongevoeligheid of onverschilligheid ten opzichte van wat mensen zou behoren te beroeren, 'une anaesthésie momentanée du coeur';
2. een afhankelijkheid, desondanks, van contact met anderen, 'Il semble que le rire ait besoin d'une écho...quelque chose qui commence par un éclat pour se continuer par des roulements, ainsi que le tonnerre dans la montagne'.

Ook deze werkelijkheid wordt gemeenschappelijk geproduceerd en staat in relatie tot de alledaagse. Het gewone leven vereist, zo trachtte hij het lachen te verklaren, een voortdurende waakzame houding 'om situaties te kunnen onderscheiden'. Men moet zich regelmatig kunnen aanpassen, en dat eist een zekere elasticiteit. Hij veronderstelde het bestaan van een algemeen geldende vrees dat mensen in hun dagelijkse routines verstarren. De maatschappij heeft geen algemeen aanvaarde middelen om deze verstarring tegen te gaan. Het lachen echter stelt verstarring aan de kaak, houdt ons 'wakker'. We vinden het komisch als iemand, in zijn routines verstrikt, geen rekening houdt met een onverwacht obstakel: hij valt, wij lachen ons dood. Verstarde eigenschappen als gierigheid, jaloezie, netheid e.d. zijn geliefde onderwerpen van komedie. We lachen om imitaties waarin het mechanistische van routines wordt uitgebeeld. Verstarde gelaatstrekken zijn de essentie van cartoons. Helaas lachen we zelfs om mismaaktheid, omdat dit een verstarring van het lichaam uitdrukt. De bochel is de verstarde kromming van het lichaam. De geestelijk gehandicapte verbeeldt onze permanent geworden verlegenheid en onbegrip. Het lachen geeft ons een 'neutrale zone', van waaruit de mens de mens bekijkt, buiten het belang van emoties en strijd. Neutraliteit van het lachen om onszelf levert ook een vrijplaats voor onszelf op in de meest verschrikkelijke situaties. Galgehumor noemen we dat soms. Op weg naar de guillotine de woorden van de uitvinder ervan memorend dat het vallen van het mes een machtig opgefrist gevoel zal geven. Lachen om een ander vanuit een schijnbaar onaantastbare situatie wordt uitlachen. Lach is aanstekelijk, niet begrijpelijk. De kracht van een mop ligt vaak in de wijze waarop deze wordt verteld. Uitleg van de mop vermoordt het effect.

Een verandering van werkelijkheid, zoals beschreven in de voorgaande voorbeelden, treedt ook op in de vrijetijd. Vrijetijdsactiviteiten kunnen betrekkelijk goed herkenbare 'opschortingen' van aspecten van de alledaagse werkelijkheid bezitten. Het luieren, al dan niet uitgestrekt in de zon, geeft een andere durée-spanning dan normaal, om in Bergson's termen te blijven. Wanneer de alledaagse instelling zoveel opschorting van twijfels en ervaringen vereist, geeft het luieren een conditie om in temporele zin weer met zichzelf samen te vallen. Een moment voor jezelf betekent een moment van beheersing. Een fanatiek zeiler probeerde zijn passie als volgt te verklaren: 'Als ik vrijdagmiddag in mijn boot stap en de haven uitzeil voor een heel weekend-op-het-water, dan maak ik mij letterlijk los van de wal'. Het varen houdt verschillende 'opschortingen' en 'toelatingen' in. De normale zeggen-

schapsverhoudingen in het gewone leven verdwijnen. Menig gezinslid schrikt van de autoritaire structuur die daardoor aan boord ontstaat. Er is één kapitein op het schip, die bevelen brult die ook onmiddellijk moeten worden opgevolgd. Risico's worden aangegaan door manoeuvres te maken die meer belevingsintensiteit oproepen naarmate de wind en het water woester zijn.

Vrijetijd is een heterogene ervaringswereld. Vaak betekent het een gevoel van avontuur. Verschillende auteurs hebben over het avontuur geschreven (Simmel 1965; Lyman and Scott 1970 en 1975; Csikszentmihalyi 1975; Schleske 1977; allemaal genoemd in: Vester 1987). Avontuur is een ervaring die verbonden is met een andere ervaring van o.a. territorialiteit en tijd, risico's, en een toets van vaardigheden om zichzelf te handhaven, kortom een breuk met de alledaagse ervaringen. Tegen de normaliteit van de alledaagse wereld wordt een doxa afgezet, waarin wordt omlijnd wat spannend en avontuurlijk is. De veiligheid vormt het referentiekader voor een onveiligheid, die in zekere mate voorspelbaar en bekend is, kortom ook een beetje veilig. Was dat niet zo dan zou het avontuur overgaan in een nachtmerrie. De ervaring van avontuur is tot op zekere hoogte georganiseerd:

"...modern societies have specialized institutions and industries to structure the experience of adventure. [] The social system attempts to incorporate and to functionalize the promised land of adventure. Thus, adventure is made possible as well as threatened by society." (Ibid.:13,16)

De voorbeelden die geschetst zijn laten zien dat distantie van de alledaagse werkelijkheid op verschillende manieren vorm kan krijgen. Wat in meer of mindere mate steeds naar voren komt is een complexe relatie tussen alledaagse doxa en daarmee verbonden alledaagse georganiseerde wereld (bv. werktijden, arbeidsvrije uren), een niet-alledaagse doxa (bv. wetenschap, vrijetijd), die een aparte wereld definieert maar ook gedragen wordt door vormen van sociale organisatie die (tegelijkertijd) in de alledaagse werkelijkheid te vinden zijn (resp. de universiteit, de sporthal), en tenslotte een aha-ervaring van het individu die in de niet-alledaagse context een afstand van de alledaagse werkelijkheid beleeft.

Vrijetijd als contrastructuur in tijd, ruimte en betekenis

Religieuze praktijken geven een goed voorbeeld van de complexe relatie die hierboven werd verondersteld en de losmaking van de dingen van alledag. Men begeeft zich naar een speciaal daarvoor gebouwde ruimte, het heiligdom, of men keert zich naar binnen, in het gebed. Vaak is er gewezen op de overeenkomst in dit opzicht tussen religieuze praktijken en vrijtijdsbestedingsvormen. In de sociologische literatuur over toerisme is vooral in dit verband de studie van Victor Turner bekend geworden, die de religieuze praktijk van de pelgrimage centraal stelde en met zijn begrip 'anti-structuur' verwijst naar de verwisseling van de alledaagse situatie ('social life as it is lived in localized, relatively stable, structured systems of social relations'; Turner 1973:192). Pelgrimage is een tijdelijk verwijdering uit het alledaagse, die de individu 'plaatst in een andere existentiële context'. Met name auteurs als Cohen (1979), Graburn (1983), Boissevain (1986) en MacCannell (1989) interpreteren het toerisme, in navolging van Turner, eveneens als een verwijdering van het alledaagse, die direct vergelijkbaar is met pelgrimage, en als een collectieve activiteit die als een vorm

van 'ritueel' kan worden uitgelegd. Wat dit laatste betreft wordt de antropoloog Van Genneep aangehaald en diens begrip 'rites de passage'. De pelgrim ervaart de drie stadia van rites de passage: scheiding van de oude situatie, transitie, en binnengang in de nieuwe situatie.

Bij Turner gaat het vooral om beleving van een 'communitas' die de morele orde te buiten, of te boven gaat. Hij wijst daarbij op het belang van de gedeelde ervaring, een 'sense of brotherhood', die de buiten-normale wereld het speciale karakter geeft. Turner onderscheidt communitas van 'community'. De laatste notie verwijst naar lokaliteit en wij- tegenover een zij-solidariteit. Communitas overstijgt dat wij - zij onderscheid:

"Liminality, the optimal setting of communitas relations, and communitas, a spontaneously generated relationship between leveled and equal total and individuated human beings, stripped of structural attributes, together constitute what one might call "antistructure". Communitas, however, is not structure with its signs reversed, minus instead of pluses, but rather the fons et origo of all structures and, at the same time, their critique." (Turner:216)

In oorsprong en in centrale tendentie is communitas 'universalistisch'. Communitas is de bron waaraan individuen zich laven. Individuele gezondheid en integriteit is weer een voorwaarde voor 'community', zodat afzondering en gemeenschap hier geen antithese meer vormen (zie Vita Contemplativa). Tijdens pelgrimages kunnen maatschappelijke tegenstellingen (tijdelijk) worden uitgeschakeld of geneutraliseerd.

"..it attenuates them, removes their sting. Moreover, pilgrimage liberates the individual from the obligatory everyday constraints of status and role, defines him as an integral human being with a capacity for free choice, and within the limits of his religious orthodoxy presents for him a living model of human brotherhood and sisterhood. It also removes him from one type of time to another. He is no longer involved in that combination of historical and social structural time which constitutes the social process in his rural or urban home community, but kinetically reenacts the temporal sequences made sacred and permanent by the succession of events in the lives of incarnate gods, saints, gurus, prophets, and martyrs." (Ibid.:221)

Communitas onderscheidt hij vervolgens in drie lagen:

1. de directe, onmiddellijke confrontatie van menselijke identiteiten, waardoor men de menselijke gemeenschap als homogeen, ongestructureerd en vrij ervaart: de existentiële of spontane communitas;
2. de normatieve communitas, gestructureerd tot duurzaam systeem rond normatieve doeleinden, maar onderscheiden van de utilitaire gestructureerde sociale groep;
3. de ideologische communitas, die betrekking heeft op utopische modellen van de samenleving.

De verwijzing is steeds onmiskenbaar naar andere, niet-alledaagse werkelijkheden. Het is volgens Turner vooral de tweede vorm, de normatieve communitas, die de specifieke relatie schept tussen pelgrims en degenen die hen onderweg helpen. Organisatie, pleisterplaatsen, bescherming, en routinisering geven de pelgrimage een ingeburgerde plaats 'in het normale leven'. Aan de pelgrimsroute ontstaat een keten van rituele en commerciële activiteiten. In feite ontstaat 'een sociaal systeem, gefundeerd in een systeem van religieus geloof, gepolari-

seerd tussen gefixeerdheid en reizen, wereldlijk en heilig, sociale structuur en *communitas*, dat op het niveau van een open moraliteit probeert te komen, maar ingekaderd is in een specifieke religieuze wereldopvatting' (ibid.:195). *Communitas* lijkt hier in Turners conceptie min of meer in *community* over te gaan, tenminste in georganiseerde sociale verbanden.

De pelgrimstocht wordt als vrijwillige handeling en als gedwongen handeling ondernomen.

"Pilgrimages represent, so to speak, an amplified symbol of the dilemma of choice versus obligation in the midst of a social order where status prevails." (Ibid.:200)

Turner beschouwt pelgrimage als cosmopolitanisme tegenover lokalisme. Daarmee houden zijn 'andere werkelijkheden' een sterk aards karakter.

"I myself tend to see pilgrimage as that form of institutionalized or "symbolic" "antistructure" (or perhaps "metastructure") which succeeds the major initiation rites of puberty in tribal societies as the dominant historical form. [I]t is infused with voluntariness though by no means independent of structural obligatoriness." (Ibid.:204)

Het antistructurele systeem wordt naarmate men verder van de eigen wereld afkomt steeds sacraler (heiligdommen) èn wereldser (uitbating, bandieterij). In wezen wordt het element van toekenning of attributie van een andere werkelijkheid aan een concrete andere samenleving of ruimte steeds sterker. De ander z'n wereld wordt tot anti-structuur gedefinieerd. Maar de andere wereld reageert ook agressief. Turner constateert dat er een ruimtelijk netwerk kan ontstaan van pelgrimsoorden, variërend van de vertrouwde plaats tot de 'verre' plaats, overeenkomstig Van Gennep's rites de passage: waar de separatie begint, het marginale of liminale, en het re-aggregatie punt. Elk oord vertegenwoordigt een drempel en een (tijds)moment, waarin de overgang naar een andere werkelijkheid wordt gemarkeerd.

Turners begrip van anti-structuur munt niet uit in helderheid. De eerder genoemde auteurs die het begrip hebben overgenomen ten behoeve van de bestudering van toerisme hebben dit min of meer klakkeloos gedaan. De analogie tussen toerisme en pelgrimage of sacraliteit lijkt vooral op ongeproblematiseerde vorm-overeenkomst te berusten.

Anti-structuur verwijst globaal gesproken naar een ruimtelijke dimensie (buiten de 'community') en tevens naar een dimensie van een andere werkelijkheid ('*communitas*'), die beide weer aan elkaar lijken te raken in de normatieve *communitas* van behulpzame gelovigen, die de pelgrim onderweg helpen. Structuur en structuurloosheid (de eerste vorm van *communitas*) gaan op onheldere wijze in elkaar over.

Evenmin duidelijk is waarom gesproken wordt over anti-structuur. Waar keert het zich tegen? Turner twijfelde kennelijk zelf aan een geëigende aanduiding en suggereerde ook meta-structuur. Zijn conceptuele worsteling levert toch een aantal interessante aanknopingspunten. Ten eerste biedt de fenomenologische discussie over verschillende werkelijkheden en de wijze waarop deze voor communicatie onherroepelijk lijken aangewezen op de wereld van de alledaagse vanzelfsprekendheden een meer fundamentele conceptualisering: Turners

anti-structuur verwijst naar 'opschortingen' van werkelijkheid en de andere werkelijkheid van een *communitas* die de alledaagse te bovengaat; en naar de verbindingen in ruimte en sociale relaties met de alledaagse wereld.

Turner suggereert met zijn begrip anti-structuur dat de andere werkelijkheid een kritische of zelfs antagonistische houding kan betekenen ten opzichte van het alledaagse. De religieuze wereld biedt veel meer voorbeelden, waarin een kritische scheiding tussen alledaagse werkelijkheid (diesseits) en boven-alledaagse (jenseits) symbolisch, ritueel en tijd-ruimtelijk wordt bewerkstelligd. Beperken we ons tot de Westerse Christelijke context dan vormt de kerk een voorbeeld van sacrale separatie ten opzichte van de alledaagse praktijken. Ruimtelijk is het kerkgebouw een vrijeplaats voor zondaars (de volgers van de *Vita Activa*, zelfs de misdadigers), en een overgangsgebied tussen dagelijks leven en het besloten heilige der heilige van het altaar of de crypte. Het klooster zondert de religieuzen af en creëert een geheel eigen dagelijkse werkelijkheid met eigen activiteiten en een eigen tijdsordering. Van daaruit treedt men 'de wereld' tegemoet. Hoewel de praktijken van de kerkelijke macht vaak zijn verbonden met de machtspraktijken van de wereldlijke macht, heeft de kerk altijd een principiële eigen morele distantie gehad. In landen met totalitaire regimes stelt de kerk zich zelfstandig ofwel solidair (*Pax Christi* in Spanje) of kritisch op (Dom Helder Camara in Zuid-Amerika).

"Altijd is religie een bron van revolutionaire inzichten en aandriften geweest, en altijd is er ook weer een tegenbeweging geweest, die zich richtte op het individu." (Oosterhuis 1992)

Hoewel anti-structuur als begrip de indruk wekt dat de andere werkelijkheden de structuur van het alledaagse afbreken, is er, zoals Turner het uitwerkt, geen sprake van structuurloosheid voorbij een zekere grens, noch is de wereld van de *communitas* per se in strijd met de alledaagse. Meer geëigend lijkt het mij om te spreken van contrastructuur, wat qua taalkundige herkomst van de samenstellende delen al eleganter is. Contra als Latijns bijwoord en voorzetsel verwijst naar iets dat ergens tegenover (niet 'tegen') staat. Een analogie kan worden gevonden in het muziek-begrip 'contrapunt', het gelijktijdig laten klinken van twee of meer melodieën, om aan te duiden dat samenlevingen niet zomaar functionalistisch, ordelijk in elkaar steken, maar gelijktijdig verschillende georganiseerde ordes kennen. Contrastructuur, als neologisme in het verlengde hiervan, verwijst naar het bestaan van andere werkelijkheden, bezijden de commonsense-logica van een begrensde alledaagse wereld, die toch een structurele eigen plaats hebben in geregelde sociale relaties en die tijd-ruimtelijk herkenbaar is en eveneens begrensd.

Contrastructuur als werkelijkheid heeft een georganiseerd vorm en staat, die enerzijds een distantie ten opzichte van de alledaagse wereld creëert en anderzijds voor een groot deel over de alledaagse wereld heenvalt, als een laag op een laag. Om de organisatie van de contrastructurele wereld te beredeneren neem ik het doxa-concept als uitgangspunt, alsmede de veldtheorie van Bourdieu, waarin de vorming en plaats van de doxa wordt duidelijk gemaakt.

Velden en distantie: hors concours en hors discours

Het begrip doxa heeft een centrale plaats in het werk van de Franse socioloog Bourdieu. De begrenzing, die ermee wordt aangeven krijgt volgens Bourdieu twee consequenties. De doxa bepaalt ten eerste binnen een context van vanzelfsprekendheid wat de moeite waard is en nastrevenswaardig. Daarmee definieert ze in de tweede plaats een sociaal veld of arena, waarin actoren met elkaar wedijveren om het kunnen verwezenlijken van datgene wat als de moeite waard is omschreven. Een veld is daardoor enerzijds een sociale constructie, of een 'definitie van de situatie' en anderzijds een tastbare realiteit. Naar analogie van het spel als model impliceert deze constructie een bepaalde werkelijkheidsopvatting (een spel), opvattingen over wat belangrijk en de moeite waard is (de knikkers) en een conceptie van wat de gedragscodes zijn (de spelregels). Het veld is ook een realiteit, waarin speelsterkte en (on)machtsposities in het competitieve proces direct ervaren kunnen worden. In die zin is de veldtheorie ook een conflicttheorie. Bourdieu bouwt hiermee voort op verschillende theoretische opvattingen, die het spel als basismodel gebruiken (zie hiervoor o.a. Mead 1959:150; Elias 1970:75 e. v.). George Herbert Mead maakte een vergelijkbaar onderscheid tussen 'the game' (hier de doxa die het veld en de regels definieert) and 'the play' (hier de feitelijke strijd, zie ook Zijdeveld 1973:83).

Orthodoxie is consensus over 'the game'. De doxa bakent af wat tot de wereld van het specifieke spel (of strijd) behoort en wat er buiten valt. Doxa geeft vorm en inhoud aan alledaagse werkelijkheden. Het sluit andere werkelijkheden uit en plaatst twijfels aan de eigen geldigheid tussen haakjes. Maar orthodoxie staat in onze samenleving voortdurend onder druk: individuen en groepen strijden niet alleen over het bereiken van de inzet, maar evenzeer over het definiëren van de inzet. De strijd om de bepaling van de doxa is wat Michel Foucault aanduidt als het discours. In andere woorden kan men stellen dat het veld een continu reproductieproces is van discours.

Binnen het veld tekenen zich posities af, waarvan de relatieve onderlinge plaatsing bepaald wordt door het succes van de actoren in het spel, het concours, hetgeen op zijn beurt wordt geconditioneerd door de beschikking over hulpbronnen of zoals Bourdieu het noemt: kapitaal. De velden

".. doen zich, synchronisch gezien, voor als gestructureerde ruimten van posities (of posten) waarvan de eigenschappen afhangen van hun plaats in die ruimten, en die kunnen worden geanalyseerd onafhankelijk van de kenmerken van de bekleders ervan (die er voor een deel juist door worden bepaald)" (Bourdieu 1989:171)

De kapitaalsoorten zijn niet tot economisch kapitaal beperkt, maar omvatten ook cultureel kapitaal (kennis, vaardigheid, diploma's) en sociaal kapitaal (de goede contacten, vitamine-R). Met deze onderscheidingen verwijst Bourdieu naar zowel het Marxistische klassebegrip (gebaseerd op economisch kapitaal) als naar het standsbegrip van Weber (gebaseerd op cultureel en sociaal kapitaal). Met andere woorden, de posities worden bepaald door de beschikking over 'produktiemiddelen' in een zeer brede betekenis. Klassen in termen van Bourdieu zijn:

".. verzamelingen actoren die overeenkomstige posities bekleden [] en gelijksoortige praktijken en houdingen zullen vertonen". Geen 'strijdgroep' van individuen, die zich bewust voor de overwinning mobiliseert, maar een categorie van individuen met overeenkomstige gedragingen en eigenschappen." (Ibid.:145-146)

De dynamiek van het veld zit in het strategisch handelen van deelnemers om, met inzet van hun beschikbare hulpbronnen, een aandeel in de inzet te verwerven. Er zijn twee consequenties aan deze optiek te verbinden:

- klassenstrijd kan worden begrepen als veldstrijd, waarbij de inzet afhankelijk is van de doxa; deze strijd speelt in principe zich in elk denkbaar veld af; klassenstrijd hoeft daarom niet een totalitair verschijnsel te zijn voor de samenleving als geheel, maar kan zich in een gefragmenteerde alledaagse werkelijkheid op allerlei schaal en niveaus voordoen;
- omdat de inzet per veld wezenlijk kan verschillen, kan deze mogelijke gefragmenteerde klassenstrijd zich op een scala aan doeleinden of inzetten richten.

Bourdieu's veldbegrip geeft een dynamische conceptualisering van onze sociale wereld. Structuur is voor hem:

".. een bepaalde stand van de krachtsverhouding tussen actoren of instellingen die in strijd zijn verwickeld of, zo men wil, van de verdeling van het specifieke kapitaal dat is geaccumuleerd in eerdere conflicten en richting geeft aan toekomstige strategieën." (Ibid.:172)

In deze optiek is sociale structuur niet, zoals Giddens stelt, 'virtueel', maar reëel. In Schutz' termen echter is reëel een betrekkelijke werkelijkheid, namelijk geconditioneerd door de natuurlijke of alledaagse instelling. De werkelijkheid van deze structuur kunnen we dan ook beheersen of aantasten door distantie van de voelbare strijdverhoudingen. Men plaatst zich dan hors concours.

De dynamiek van het veld is niet alleen verbonden met het strategisch omgaan met hulpbronnen, maar, zoals gesteld, ook met de definiëring en herdefiniëring van de inzet, kortom de doxa. De doxa wordt zolang mogelijk, al dan niet stilzwijgend, bekrachtigd door de meest succesvolle actoren. Immers, hun succes hangt af, bij de stand van zaken wat hulpbronnen betreft, van de algemene acceptatie van de spelregels. Een veranderende doxa verstoort de stand van zaken en de mogelijkheid om de krachtsverhoudingen opnieuw vast te stellen. In het spel van kinderen kan men dit mechanisme gemakkelijk herkennen. Het kind dat te lang verliest met knikkers, zal proberen door andere regels voor te stellen (bij voorkeur met een wending waardoor het kind iets kan inbrengen waarvan het bij voorbaat weet dat het daar goed in is) om de verloren knikkers terug te winnen: schoffelen mag; niet alleen pieken, maar ook gooien is toegestaan.

De winnaars houden aan de regels vast, de verliezers willen de zaak omgooien. In de kinderwereld ontstaat vervolgens grote ruzie. In de volwassen wereld hebben we dan het vertoog, het discours of een ideologie-debat, soms subtiel, soms hardhandiger en gewelddadiger dan in de kinderwereld.

"Het is de ketterij, de heterodoxie, als kritische breuk met de doxa (vaak het gevolg van een crisis), die het zwijgen van de heersende groep verbreekt en haar dwingt tot het defensieve vertoog van de orthodoxie, het rechtzinnige en rechtse denken dat is gericht op het herstel van wat gelijk staat aan de stilzwijgende aanvaarding van de doxa." (Ibid.:173)

In aanvulling op Marx en Bourdieu zou men dus met recht kunnen stellen dat klassepositie niet alleen met de beschikking over de (materiële) produktiemiddelen samenhangt, maar evenzeer met de beschikking over de (symbolische) 'reproduktiemiddelen', waarmee de veldconstructie en de doxa worden gedefinieerd. Ook hier weer geldt dat deze werkelijkheid slechts opgaat zolang men de doxa aanvaardt. Distantieert men zich daarvan, dan plaatst men zich 'hors discours'.

De veldstrijd veronderstelt, zo zegt Bourdieu, een overeenstemming tussen de strijdende partijen (dus zowel winnaars als verliezers) over datgene wat de moeite van het bevechten waard is.

"..vandaar dat achter alle antagonismen een objectieve medeplichtigheid schuilgaat." (Ibid.:173)

Een veld bestaat dus bij de gratie van discours en concours, maar valt uiteen als spelers zich hors concours en hors discours opstellen.

Bourdieu's theorie concentreert zich op deze werelden van concours en discours. Hij spreekt zelf van 'een theorie van de sociale ruimte', waarin die sociale ruimte wordt gevormd door sociale relaties, die betrokken zijn op economische, sociale en culturele dimensies en waarbinnen een hiërarchische ordening optreedt (ibid 1989:142). De alledaagse werkelijkheid kan worden begrepen als een gedifferentieerde, opgebouwd rond verschillende velden. Hij stelt vast dat een veld wordt bepaald door:

".. de definitie van specifieke inzetten en belangen, die niet te reduceren zijn tot de inzetten en belangen die horen bij andere velden (je kunt een filosoof niet laten spelen met de knikkers van een geograaf), en die ook niet kunnen worden waargenomen door iemand die er niet op is 'gebouwd' om toe te treden tot dat veld (iedere categorie belangen impliceert onverschilligheid ten opzichte van andere belangen en investeringen, die daardoor al snel worden gezien als absurd en onzinnig, dan wel als verheven en belangeloos). Een veld werkt alleen als er iets op het spel staat en mensen bereid zijn het spel te spelen, voorzien van de habitus die kennis en erkenning impliceert van de immanente wetten van het spel, van de inzet, enzovoort." (Ibid.:171)

Het veldbegrip vertoont overeenkomsten met Giddens' systeembegrip en met Elias' concept 'figuratie'. Giddens omschrijft het sociale systeem neutraal als een geïntegreerd geheel van sociale praktijken, die tijd-ruimtelijk gesitueerd zijn' (Giddens 1984). Elias gebruikt expliciet de spelmodellen als 'Uebung der soziologischen Vorstellungskraft' (Elias 1970:76). Bourdieu gaat letterlijk uit van een competitief principe in alle sociale verbanden en daarmee van een zeer dynamisch systeem-achtig begrip.

Als het veld kan worden opgevat als een sociaal systeem, dat gericht is op voortbestaan (inzet en medeplichtigheid), vanwege het al dan niet bewuste streven van de dominante

groep om zowel profijt en posities als de condities daarvoor te reproduceren en van onderliggende groepen om de inzet te bemachtigen, dan brengt dit systeem-handhavingsproces twee processen in beeld:

- de interne beheersing van de krachtsverhoudingen;
- de externe beheersing van de omgeving.

Op beide punten wil ik Bourdieu's theorie aanvullen. Het eerste punt, omdat ik meen dat de dominante groep niet zonder meer gebaat is bij orthodoxie. Het tweede, omdat de veldtheorie erg intern gefixeerd is.

Absolute orthodoxie houdt geen stand en ontkent zichzelf op den duur. Wat belangrijk is moet namelijk tot op zekere hoogte 'nastrevenwaardig' blijven. In zelfs de meest rigide hiërarchisch gestructureerde samenlevingen, zoals de Hindoe kastensamenleving, zijn de barrières tussen groeperingen van posities in zekere mate poreus. Brahmanisering, of het overnemen van de codes van de hogere kaste door personen uit een lagere kasten, bevestigt enerzijds de nastrevenwaardigheid van de codes en daaraan verbonden 'waarden', maar leidt gelijktijdig tot gestage devaluatie van deze nastrevenwaardige codes. Dominante groepen zullen daarom steeds nieuwe exclusieve waarden moeten omarmen, waartoe zijzelf de beste toegang hebben. Deze waardenreserves worden, volgens mij, ontleend aan een externe wereld of andere werkelijkheid, die de wereld van het veld, de doxa en het discours, de strijd of het concours, in zekere opzichten te boven gaat. Waarden, die voorheen 'hors concours' waren, worden in de veldwereld binnengebracht. Een beroep op het 'hogere' vormt een moeilijk te toetsen claim. Rechtvaardigingen die voorheen 'hors discours' waren worden geïntroduceerd in de doxa. De overstijgende wereld is die van het andere, het schier onbereikbare. De religie kan zo'n wereld vormen, die zich in zekere zin ruimtelijk (hierboven), tijd-ig (ooit, na dit leven) of cognitief (nu nog als in raadselen, maar dan van aangezicht tot aangezicht..) gescheiden van het alledaagse hier-en-nu aandient.

Religie is niet de enige wereld, waarop men een beroep kan doen. Meerdere 'buiten' werelden kunnen daarvoor fungeren (zie Pels *ibid.* over intellectuele autonomie).

De eerste aanvulling op Bourdieu's model leidt in feite naar de tweede. Het veld is afgebakend en veronderstelt een omgeving, die op allerlei manieren op de wereld van het veld betrokken is: een bedreigende externiteit, die moet worden bezworen of die een veilige, hogere legitimatie van het veld vormt. Wat uit Bourdieu's sociologie niet duidelijk naar voren komt is hoe in de gedifferentieerde alledaagse werkelijkheid de velden onderling gerelateerd zijn. Velden kunnen naar mijn mening ook gezien worden als 'gepositioneerd' in meer omspannende velden.

In een recent onderzoek van een Wageningse student naar de wereld van de sportschool en de bodybuilding, dat op de veldtheorie van Bourdieu was gebaseerd, kwam naar voren dat het veld van bodybuilders een zeer specifieke relatie heeft met de omringende wereld (Koert 1992). Als de veldstructuur wordt voorgesteld als een piramidale, met een kleine succesvolle dominante bovenlaag en een bredere niet succesvolle basis, dan lijkt dit veld zich onder-

steboven te bevinden onderin in het maatschappelijke veld van beroepsposities. De meeste body-builders zijn uit de onderste sociale lagen afkomstig. Hun beroepsperspectieven zijn doorgaans weinig rooskleurig. Hun opleidingsniveau is laag. Binnen de sportschool ontstaat een geheel eigen wereld, waarin eigenschappen, die in het omspannende veld als belangrijke condities voor falen gelden, juist hier tot onderdelen worden van de 'inzet'. Lichamelijkheid, criminaliteit en anti-intellectualisme worden gestileerd tot criteria van succes. Gebruik van verboden middelen zoals anabole steroïden kan een meer geaccepteerde toegang geven tot succes dan puur fysieke prestatie. De bodybuilding-scene omvat een wonderbaarlijke wereld van fantasieën en sterke verhalen, die niet zelden verwijzen naar oerangst, gruwelijkheid en animaliteit. Maar de verwijzingen zijn uitermate gestileerd en vertonen grote regelmatigheid. De gecreëerde werkelijkheid is voor veel betrokkenen allesoverheersend voor een bepaalde periode. Het is dan 'hun leven'. Door trouwen of vaste banen raakt men na verloop van tijd evenwel weer georiënteerd op de materiële realiteit van het alledaagse leven.

De wereld van de body-builders is niet alleen een veld binnen een meer omvattend maatschappelijk veld. Zij is ook een veld, waarbinnen een andere werkelijkheid tot stand wordt gebracht. Onze totale bewuste wereld bestaat op vergelijkbare wijze uit allerlei subvelden en doxa's, waarvan een groot deel een andere dan 'normale werkelijkheid' draagt. De velddoxa en de veldstructuur van de niet-alledaagse werelden, voorzover die als terreinen van gemeenschappelijke intersubjectiviteit en distantie worden ge(re)produceerd, zijn onderworpen aan drie krachtvelden:

- a. de dynamiek van externe, omspannende velden van de alledaagse orde, ten opzichte waarvan de distantie (hors discours, hors concours) wordt bepaald;
- b. de interne dynamiek van het gedistantieerde veld, georganiseerd overeenkomstig de doxa en de veldstrijd (discours en concours);
- c. de logica van niet-alledaagse werkelijkheid, afhankelijk van de osmose tussen subjectieve werkelijkheden en gedeeld begrip (waarbij een spanning optreedt tussen doxa en aha-ervaringen).

Juist omdat de andere werkelijkheden niet alleen maar ideeën, luchtspiegelingen of doxa zijn, maar ook 'stand van zaken' en dus structuur bezitten, meen ik dat het begrip 'contraststructuur', zoals in de vorige paragraaf geïntroduceerd, geëigend is om deze andere werkelijkheden aan te duiden. Wat vrijetijd gemeen heeft met religie, wetenschap, humor, kunst of fantasie is dat het een domein van contrastructuur is: sociaal geproduceerde andere werkelijkheden, waaraan het subject zich refereert.

Het klassieke debat over de Vita Contemplativa verwijst ook naar het bestaan van aparte velden, waarin relaties worden gelegd met andere werkelijkheden (religie, filosofie, kunst etc.) en die in een specifieke verhouding staan tot de posities en hiërarchie van de alledaagse orde (die ook als omspannend veld kan worden opgevat). Het debat verwijst tevens naar de broosheid, die aan de acceptatie van distantie eigen is: tot hoever kan distantie worden aanvaard en in welke mate raakt deze in een veldstructuur geïnstitutionaliseerd. Met andere

woorden, gerelateerd aan de differentiatie van de alledaagse orde ontstaan velden, die een zekere 'status aparte' hebben ten opzichte van de alledaagse orde en een eigen domein van betekenis vormen. De domeinen buiten de alledaagse orde hebben evenwel niet per se een positieve relatie met de alledaagse orde. Ze kunnen onder invloed van de drie genoemde krachtvelden alle denkbare waarden krijgen variërend van vervolmaking van menselijkheid (integratie van durée of van transcendentie en immanentie), kritiek op de bestaande orde (de theoretische instelling), tot destructieve onttrekking (de junk).

De articulering van de vrijetijd

De geschiedenis van de vrijetijd als maatschappelijk gedeeld domein van betekenis illustreert de vorming van contrastructuur. De religie, met daaraan verbonden rituelen en sportieve manifestaties, de artes liberales van theater, muziek en beeldende kunst, de filosofie of contemplatieve wetenschap, de arcadische tuinen, het spel en het triviale vermaak, kortom alle niet-alledaagse werkelijkheden uit de klassieke wereld vormen de oorspronkelijke ingrediënten waaruit in de Westerse wereld een nieuwe contrastructurele wereld werd opgebouwd, die enerzijds in die historische achtergrond wortelt, maar anderzijds direct gerelateerd is aan de ontwikkeling van de maatschappij. De doxa van dit contrastructurele domein heeft in toenemende mate een tegenbeeld gedefinieerd van de organisatie van de Vita Activa: arbeidsvrije tijd. Vervolgens is deze daar in zekere zin weer van losgemaakt en verheven tot de ideologie bij uitstek van de individu die zich door middel van rationele organisatie heeft vrijgemaakt van deze zelfde georganiseerdheid: het terrein van ontplooiing en consumptie. In de slotparagraaf van dit hoofdstuk wil ik dit proces exemplarisch schetsen.

De Grand Tour

De klassieke wereld is door de Christelijke geïncorporeerd. De Vita Contemplativa is voor een belangrijk deel na Augustinus opgesloten achter de fysieke en sociale muren van de kerk en het klooster. Met de opkomst van het Renaissancistische humanisme kwamen elementen terug in de Christelijke lekenwereld, die verwijzen naar autonomie, deugd en rede en die men zich door educatie en beschouwing kon eigen maken. In het voetspoor van o.a. Petrarca en later Erasmus en Michel de Montaigne (*Institution des Enfants*) beijverde in Nederland de Leidse hoogleraar Lipsius zich in 1578 om jongelui (m.n. uit de gegoede kringen) 'het juiste pad' te wijzen van 'voluptas' (liefhebberij) en 'utilitas' (nuttigheid), dat naar de concrete resten van de klassieke beschaving in Italië voerde. In tal van Europese landen was in dit kader het gebruik ontstaan dat adellijke of patricische jongelui als sluitstuk van de opvoeding de 'Grand Tour' ondernamen.

"Een verblijf in het buitenland waarbij deze jongeren zich beijveren die algemene kennis en kunde op te doen, die hem moet voorbereiden op een maatschappelijke functie in diplomatieke, militaire of prinselijke dienst." (Frank-van Westrienen 1983:8)

Het zien van de klassieke monumenten werd verondersteld stimulerend te werken op het verlangen naar deugdzzaamheid en rechtschapenheid. Het klassieke ideaal van de leiders van

de sociale gemeenschap, die hun oordeel konden grondvesten op inzichten, die de trivialiteit van het alledaagse ver te boven gingen, is duidelijk herkenbaar. De educatiereis deed recht aan vier centrale humanistische begrippen, die essentiële voorwaarden vormden voor goed bestuur: *virtus* (deugdzaamheid), *prudentia civilis* (oog voor het algemene welzijn), *mores* (de goede zeden) en *scientia* (wetenschap). De staatsvorming in Europa gaf een concrete aanleiding doordat de diplomatie om ontwikkelde staatsdienaren vroeg, die vreemde talen spraken. Deze internationale context en de referentie naar het klassieke ideaal deden een internationaal veld ontstaan van toerisme. Een centraal onderdeel was het goede gesprek met wijze mensen over de zaken des levens. Adler (1989:8) spreekt over 'travel as discourse'. De inzet was het worden van een 'virtuoso', een geleerde heer en tevens een man van de wereld. De onderwerpen van het discourse en van de observaties tijdens de reis werden nauwkeurig bepaald in allerlei tractaten, handboeken en reisgidsen. Opvallend is de nadruk op methodische observaties en een wetenschappelijke instelling. De bakermat van de klassieke beschaving werd letterlijk, en zorgvuldig, opgemeten en in kaart gebracht. In dagboeken en brieven aan het thuisfront werd van de observaties verslag gedaan. Er zijn nogal wat afbeeldingen bewaard gebleven van jongelui, die in grote ernst ruïnes aan het opmeten zijn (De Leeuw 1984:65).

De 'doxa' van het veld omschreef een canon van af te werken onderdelen. Van Erpen noemde in 1624 een zesvoudige opdracht: het leren van een taal, kennis van aardrijkskunde, van geschiedenis, van staatkunde, maar ook vertrouwd raken met zeden en '*clarorum virorum*' (het discourse met de verlichte geesten). Het behalen van een graad aan een der buitenlandse universiteiten hoorde daar ook bij. Frank-Van Westrienen constateert weinig blij van daadwerkelijke studie; veel officiële certificaten waren voor geld te koop (Frank-Van Westrienen:144-145). Ook zuiverheid was een belangrijk doel: daar zijn waar een taal het zuiverst werd gesproken, zuivere lucht etc. Het observeren van belangrijke personen droeg bij aan het kennen van de machtscentra in Europa en de daar geldende manieren om met elkaar om te gaan, '*veoir la cour*'. Naast de verheven opdrachten bleef er ruimte voor het '*divertissement*'. Deze lagen in het directe verlengde van de goede, hoofse omgangsvormen: dansen, schermen, muziekbeoefening of taalonderricht. Sommigen besteedden zoveel tijd aan het bezoeken van de opera of het toneel, aan het jeu de paume of het tennisspel, dat verontruste brieven door omstanders werden gestuurd naar de ouders van de al te losbollige jongens. Rond al deze canons en opdrachten vormde zich een wereld van *vetturinos* en *procaccios* (gidsen), 'spraeckmeesters', dansleraren, paardrij-instructeurs, alsook speciale cursussen aan universiteiten. Ook andere infrastructurele elementen werden gebruikt voor de 'grand tourists', zoals de postkoetsen, poststations, logementen en geldbanken.

Interessant is om te zien hoe de dynamiek van het veld zich voltrekt. Naarmate de onbekende wereld meer en meer in kaart is gebracht en opgetekend, iedereen dus al dezelfde ruïne heeft opgemeten, en de wetenschappelijke pretenties worden overgenomen door echte onderzoekers, verschuift de inzet, het ideaal van de wetenschappelijke virtuoso, naar dat van de connoisseur.

"The well-trained 'eye' judiciously attributed works of art, categorized them by style, and made authoritative judgements of aesthetic merit, as travel itself became an occasion for the cultivation and display of 'taste'." (Adler:22)

Wanneer rond het einde van de achttiende eeuw de algemene smaak van de neo-classicistische stijl over gaat in romanticisme, is het veel minder de directe observatie die van belang is dan het gevoel, de ervaring. Judith Adler citeert William Beckford of Fonthill en zijn 'visionary way of gazing':

"All through Kent did I doze as usual; now and then I openend my eyes to take in an idea or two of the green, woody country through which I was passing; then closed them again, ... and was happy in the arms of illusion. [] When we stopped to change horses, I closed my eyes upon the whole scene, and was transported immediately to some Grecian solitude." (Ibid.:23)

De Grand Tour en de ontwikkelingen van het veld voltrokken zich tegen de achtergrond van ingrijpende veranderingen in de politieke en sociaal-culturele alledaagse en niet-alledaagse aspecten van de Europese samenlevingen. Het is onmogelijk om hier in extenso op in te gaan. Een paar algemene opmerkingen wil ik er toch over maken. De hofculturen hadden het klassieke ideaal zich toegeëigend als een soort objectivering van grandeur. Classicisme vormde een ondertoon in de Barok (Hauser 1975:301). De klassieken vormden evenwel een inspiratiebron voor totaal uiteenwijkende interpretaties. De reactie op de Barok in de Rococo putte uit deze bron het voluptueuze en de verwijzing naar bucolische. De fêtes galantes werden fêtes champêtres met een opvoering van herderstaferelen, het 'amusement van jonge mensen [], die bij muziek, dans, en gezang het zorgeloze bestaan van herders en herderinnen van Theokritus leiden' (ibid.:340).

"Het is nog volstrekt niet het Rousseau-achtige gevoel, volstrekt niet het smachten naar de natuurtoestand, dat hier tot uiting komt, maar integendeel het verlangen naar de volmaakte cultuur, de ongestoorde, onbedreigde levensvreugde." (Ibid.:140)

Zoals Hauser stelt vond in de Rococo een geleidelijke ontkoppeling plaats van hoofse cultuur en burgerlijk subjectivisme. Deze voortgaande ontwikkeling bereikte een hoogtepunt in de voorromantiek van Diderot en Rousseau, en manifesteerde zich in het Verlichtingsdenken. Het fascinerende hieraan is dat juist deze overgangsfase laat zien hoe enerzijds het Verlichtingsgeloof in rationalisme, het kennen van de waarheid, en het neo-classicisme zich ontwikkelden, naast anderzijds een versterkte nadruk op het emotionalisme en naturalisme. Alsof de concepties van alledaagse, beheersbare werkelijkheid (rationaliteit) en niet-alledaagse (de wereld van empathie en aha-ervaringen als verwijzingen naar de ultieme waarheid) zich ontmengen en zich afzonderlijk ontplooiën.

Met name Rousseau verabsoluteerde het subjectivisme. De werkelijkheid is niet langer het domein van het klassieke, objectieve en heroïsche, maar dat van de persoonlijke ervaring.

"Voor Rousseau sprak een dichter, afgezien van zekere lyrische vormen, slechts indirect over zichzelf; - ná hem sprak de literator nauwelijks meer over iets ander en deed het op de ongeneerdste wijze." (Ibid.:379)

Met de Verlichting kregen de klassiek idealen geleidelijk een andere betekenis. De goden werden teruggebracht tot scheppingen van het menselijk bijgeloof.

"As the gods, fauns and satyrs receded into the background, their place was taken by men - by warriors, law-givers and great philosophers of antiquity." (Honour 1977:44)

Het rationalisme kreeg hiermee een plaats in een neo-klassieke context. De filosofen wilden een breuk met het modieuze van de Rococo, en zo 'waarheid' kan worden vastgesteld viel daar geen compromis meer mee te sluiten. Dat in de alledaagse werkelijkheid zich in die periode allerlei stijlwisselingen zoals tussen 'à la grecque' en 'à la étrusque' voordeden, doet aan de doxa van het formele debat weinig af. In de salons en in de genootschappen voltrok zich een veld-gebonden discours. Eenvoud, zuiverheid, waarheid vormden de belangrijkste trefwoorden. De invulling ervan was geen algemeen geaccepteerd gegeven, maar inzet van voortdurende strijd tussen de veld-spelers (zie bv. debat tussen Winckelmann en Pirandesi) en tussen cercles. Rome speelde een belangrijke rol, zoals Honour dat aanduidt 'als vrijhaven voor de uitwisseling van artistieke ideeën'. Rome was bovendien 'het Mecca voor de diletanti en virtuosi van de verschillende Europese landen' (ibid.:31).

De vervanging van neo-klassieke door romantische idealen heeft enerzijds te maken met desillusies over het vermogen van de rede (zie bv. Goya's schilderij "El sueño de la razón produce monstruos" en Saint-Ours' "De Griekse aardbeving") en anderzijds met een voortzetting van emotionalistische-naturalistische in de post-Rococo periode. Honour noemt het schilderij van Ingres "Oedipus en de Sfinx" als voorbeeldmatig voor de wijze waarop wederom de klassieken van betekenis veranderen:

"A new vision of antiquity is here beginning to emerge - very different from the cool, calm land of liberty and reason described by Winckelmann and painted by David. In this grim mountain cleft there is no sign of an eternal springtime. The dark irrational gods are once more closing in." (Ibid.:190)

Zo min als neo-classicisme een eenduidige ontwikkeling of een enkelvoudig discours was, zo min kan de Romantiek in enkele concepten of stroming worden geïnterpreteerd. Zoals Paul Valéry in zijn *Mauvaises Pensées* schreef, het is onmogelijk ernstig te blijven denken als men woorden als Classicisme, Romantiek, Humanisme of Realisme gebruikt; niemand kan dronken worden van of zijn dorst lessen aan etiketten. Toch gingen beelden ten opzichte van de voorgaande perioden sterk verschillen. Ongenaakbare berglandschappen, donkere wolken, woeste zeeën, stormen, voorbeelden van ontbering, executies en slachtingen, maar ook de (veronderstelde) woeste primitiviteit van de middeleeuwen komen als thema's in de artistieke uitingen naar voren.

Niet alleen de klassieke, maar ook de Christelijk-Europese geschiedenis werd een soort kapstok om betekenissen van het ware en oorspronkelijke aan toe te kennen. In plaats van kunstmatige klassieke tempelruïnes die de Europese welgestelden in hun tuinen lieten aanbrengen verschenen nu ook de ruïnes van middeleeuwse burchten en Gotische bouwwerken als uitingen van een romantische nostalgie. Bekend is bijvoorbeeld de Löwenburg, die

de Landsgraaf Wilhelm IX van Hessen in zijn park te Kassel liet bouwen: een vervallen burcht met een toernooiveld.

Ook hier ging een toenemende rationalisering en nadruk op het gezonde verstand hand in hand met speculaties over wat zich buiten de begrenzingen van het begrijpbare ophoudt. Romantiek verwijst evenzeer naar de zeggingskracht van de natuur als naar religieuze mystiek; naar de externe natuurlijke wereld als naar de interne beleving. Herleving van religieuze waarden en geloof deden zich voor gelijktijdig met een industriële revolutie en een daarmee verbonden rationele organisatie van het (alledaagse) productieproces.

De Grand Tour leek een regelrechte voortzetting van het klassieke *Bios Theoretikos* of *Vita Contemplativa* ideaal. Het vormt daarvan een reconstructie, maar duidelijk gerelateerd aan de cultuurhistorische en politieke context. Het programma verschoof geleidelijk van nadruk op verwijzingen naar klassieke idealen naar de emotionaliteit van landschap en omgeving. Het reizen, het discours, het observeren en het beleven werden nauw met elkaar verbonden en stonden onder invloed van debatten, die de essenties van de *Vita Contemplativa* probeerden te verenigen en die een uitstraling hadden op alle terreinen daarvan: beeldende kunst, muziek, filosofie, religie, en fantasie (m.n. in Engeland vormt het genre van de Gothic novel een onontkoombare opstap naar een aparte literaire wereld van 'phantasy and horror'). Het lijkt nog bijna triviaal om bij de Grand Tour van vrijetijdsbesteding te spreken. Wel lijkt sprake te zijn van een ontmenging enerzijds van een rationele, gecontroleerde wereld, en een wereld van emotionaliteit en naturalisme, en binnen dit laatste een ontmenging van verbeeldingen daarvan. Vrijetijd komt als het ware los uit een complexe achtergrond, als apart gedefinieerd terrein.

De watersport

Een radicaal ander voorbeeld dan de Grand Tour van een zich vormende, aparte wereld van vrijetijdsactiviteit, is die van de watersport. De achtergrond hiervan lijkt minder hoogdravend. De meeste auteurs over dit onderwerp bevestigen de claim dat het zeiljacht een Nederlandse vinding is. Rond 1600 werd voor het eerst een scheepje vervaardigd, klein, snel en wendbaar, met als enige doel het vermaak op het water (Jorissen e.a. 1990:12).

In Nederland, en met name Amsterdam, floreerde de internationale handel over het water en de scheepsbouw. Op dit laatste gebied was in Nederland veel technologische, natuurkundige kennis opgebouwd. De bekende wetenschapper Simon Stevin ontwikkelde bijvoorbeeld een zeilwagen, waarmee hij en de prinsen van Oranje, Maurits en Frederik Hendrik, in 1600 over het strand van Scheveningen naar Petten raasden, met een snelheid van 40 kilometer per uur. De windenergie vond ook een geavanceerde toepassing in de Hollandse molens. Het 'speeljacht' ontstond binnen deze context. Het woord jacht, in het Engels overgenomen als 'yacht', is afgeleid van jagen, snel gaan. In Amsterdam bleek veel animo voor het kleine, maar kostbare speeljacht. Al in 1622 weet men het stadsbestuur er toe over te halen om een haven aan te leggen speciaal voor deze scheepjes. In 1625 is een tweede jachthaven nodig, en in 1638 een derde. In 1662 schrijft ene Melchior Fokkens:

"Zo heeft de Stadt haar bezondere groote Jachten en Sloepen om groote Heeren en Mevrouwen, ja Koningen en Koninginnen mee in te halen, en deze Jachten pralen cierlijk met haer Zeylen, zijde Vlaggen en Wimpels, daer men altemet zoo een hondert bij elkander ziet." (Fokkens, geciteerd in Jorissen e.a.:14)

De jachthavens beschikten over eigen gebouwen die als societeit voor de elite dienst konden doen.

Uit het begin van de zeventiende eeuw zijn veel afbeeldingen en verhalen over de plezierjachten overgeleverd. Opmerkelijk is de gravure, waarop opvarenden zijn weergegeven die wijn drinken en roken van S. Savrij (1594 - 1664, gravure; in Jorissen 1976:8). Deze lichtzinnige bezigheden zijn verwijzingen naar het ijdele karakter van de pleziervaart. Het speeljacht wordt door de 17e eeuwse moralisten (de rederijkers) gebruikt als zinnebeeld voor ijdelheid en verkwisting. Een vergelijkbare aanduiding over 'recreatie' kennen we van het zinnebeeld van Roemer Visscher 'Dat noemen ze recreatie' (Van der Heijden 1973:123). Ook daar worden wijndrinken, dobbelen, tennissen en kaartspelen genoemd als ondeugden, als recreatie, waartoe mensen geneigd zijn tenzij ze door behoefte worden gedwongen om te werken. De Amsterdamse elite loste dit morele probleem gemakkelijk op. De plezierjachten kregen tevens een publieke en dus nuttige functie. Zoals Fokkens al aangaf werden ze gebruikt om grote manifestaties en ontvangsten van belangrijke gasten van de stad luister bij te zetten. We weten dat de speeljachten ter ere van Tsaar Peter de Grote op het IJ een zeeslag hebben opgevoerd, die hoewel geen echte kanonnen werden gebruikt, tot enorme averij heeft geleid bij de meeste schepen. Het plezier van de elite werd maatschappelijk vertoond. Waterspelen werden opgevoerd en gezamenlijke vlootmanoeuvres, als ondersteuning van massale feesten. Hardzeilpartijen werden volksvermaak, uitgeschreven door kasteleins, langs de Zaan en op de Friese meren.

Het speeljacht is naar Engeland geëxporteerd toen koning Karel II uit ballingschap in Nederland naar Engeland terugkeerde. De Amsterdamse burgemeester bood hem bij zijn vertrek een plezierjacht aan. De rijkswerven in Deptford en Woolrich kregen onmiddellijke opdracht soortgelijke jachten voor de koninklijke familie te vervaardigen.

Het is met name in het Engelse koninkrijk dat de watersport meer formeel wordt georganiseerd in watersportclubs. Een eerste club ontstond in 1720 in Ierland, de Water Club of Cork. Deze zeer exclusieve groep van 25 leden kwam elke veertien dagen bijeen om in de baai van Cork manoeuvres uit te voeren, geheel naar voorbeeld van de officiële vloot. Er waren strenge regels, de 'Sailing Orders', waarin voorschriften waren vervat over gedrag, kleding (zowel tijdens als na het zeilen), ballotage, commando's etc. Later kwamen daar andere clubs bij, zoals de Cumberland Fleet en de Royal Yacht Squadron. Deze laatste verwierf zelfs het recht om de officiële vlag van de marine te voeren. De clubs waren gesloten wereldjes, velden met eigen gedragscodes, en speelreproducties van de 'echte' marine.

Onder koning Willem II (1845) is ook in Nederland de watersport in verenigingsverband gebracht, in belangrijke mate naar Engels voorbeeld. Tussen de - elitaire - verenigingen en bijvoorbeeld de Heerensociëteiten bestond doorgaans een hechte relatie, beide velden waarin

de elite participeerde. Ballotage garandeerde de beslotenheid van deze velden en de associatie met de bovenste sociale lagen. Veel van de thans nog herkenbare uiterlijke karakteristieken en gedragscodes van de watersport zijn in deze wereldjes geproduceerd.

De echte watersporter hanteert een doxale opvatting over wat varen is. In de georganiseerde clubwereld heeft zich bovendien een sterke hiërarchie gevormd, variërend van respectabele tot gewone clubs. Deze structuur, letterlijk als resultante van honderd jaar machtsstrijd tussen clubs, heeft zich tot ver na de laatste wereldoorlog gehandhaafd. De watersport manifesteert zich als herkenbaar, afgebakend contrastructureel veld. In het veld van de watersport is de inzet, 'de echte watersporter', geleidelijk aan gedevalueerd omdat posities door elites niet konden worden vastgehouden. Bovendien heeft het veld zich opgedeeld in een groot aantal subvelden, waarin de veldwaarden of inzetten verbonden werden aan specifieke typen vaartuigen of vaarwijzen (Jorissen e.a. *ibid.*:105-141). Elk van deze velden heeft weer eigen tradities, idealen en deskundigheden. De deskundigheden liggen op het terrein van de scheepstechniek en vaardigheden.

Beheerste distantie

Het veld van de watersport heeft zich ontwikkeld dankzij een elite, die zich kon en mocht permitteren om zich in zeker opzicht van de alledaagse wereld te distantieren. Minstens zo belangrijk voor de vorming van een vrijetijdsbegrip en recreatieve wereld is het fenomeen dat contrastructurele veldwaarden ook zijn 'opgelegd' aan bevolkingsgroepen. Doxa en streven naar beheersing liggen hieraan ten grondslag. Een mengeling van Verlichtingsidealen met zich verzelfstandigende terreinen van sportieve en ontspannende vrijetijdsbesteding is te vinden in het debat van de burgerlijke elite over de tijd, die in de 19e eeuw problematisch begint te worden: door industrialisering en rationele arbeidsorganisatie, ondersteund door formele arbeidscontracten en 'klok-tijd', ontstaat voor een groeiend arbeidersproletariaat een scherp onderscheid tussen 'de baas z'n tijd' en de eigen, voor zichzelf beschikbare tijd. Beckers heeft in zijn proefschrift dit aspect van articulering van de vrijetijd als niet-arbeidstijd en een maatschappelijk dilemma uitvoerig belicht (Beckers 1983; zie ook Cunningham 1980). Met een aan Cunningham ontleende term als 'rationele recreatie' refereerde hij aan de overweging dat de gewone burgers of arbeiders deel zouden moeten hebben aan het educatieve ideaal van de Verlichting, daardoor betrouwbare burgers zouden worden (die zich naadloos in de rationele produktiesystematiek zouden voegen en de dominante orde niet door revoltes omver zouden werpen), en daardoor in staat zouden zijn om de tijd die hun rest na de arbeidsuren op gepaste wijze (zedelijk en ordelijk) door te brengen.

Contrastructuur wordt niet alleen binnen krachtvelden totstand gebracht. Contrastructuur staat bovendien onder voortdurende druk van de alledaagse eisen, die deze andere werkelijkheid onder controle proberen te brengen.

Volksvermaken, drankmisbruik, prostitutie en gewelddadigheid zouden vervangen dienen te worden door goede en gezonde vormen van tijdsbesteding. In de zin van georganiseerde distantie van alledaagse orde vormde zich hier onder invloed van een verlichte burgerij rond de onderste maatschappelijke lagen een contrastructuur als een keurslijf. Vrijetijdsvoorzie-

ningen en andere condities werden zo strak mogelijk aangesnoerd als middel tot beheersing en disciplineren van een groep mensen, die dankzij formele arbeidscontracten tijd als in principe vrij te besteden goed hebben teruggekregen voor tijd die men als kapitaal heeft ingeleverd. Beckers vermeldt de strijd die om de afbakening van deze contra-structuur zich heeft afgespeeld:

"Een andere exponent van de verlichte burgerij, De Bosch Kemper, vindt in 1851 volksverenigingen voor ontspanning en ontwikkeling niet wenselijk []. Ze bevelen volgens hem ongebondenheid en darteelheid aan. Nuttiger acht ook hij alles wat het huiselijk leven bevordert." (Beckers *ibid.*:73)

Traditionele contrastructuur van volksvermaken werd vervangen door een nieuwe opgelegde en hanteerbare andere werkelijkheid. Verlichte ondernemers bouwden voor hun arbeiders eigen behuizing, gelegen in een omgeving van groen, voorzien van een eigen volkshuis (Bv. Van Markens Agnetha-park in Delft). Het instrument bij uitstek voor verbreiding van de Verlichting in Nederland, de Maatschappij tot Nut van het Algemeen (1784), beijverde zich om verenigingsstructuren in het leven te roepen, waarin het gewone volk de eigen, d.w.z. 'vrije' tijd kon doorbrengen. Ook lokale elites op het platteland stelden gymnastiekverenigingen, muziekverenigingen e.d. in om het gewone volk bezig te houden en moreel te beschaven (Lengkeek 1973).

In de rationele recreatie werkten de echo's van de Vita Contemplativa, maar ook de directe eisen van een rationaliserende alledaagse werkelijkheid door. Daarnaast conditioneerden verschuivingen in doxa en rationele georganiseerdheid van de maatschappij een verdere omlijning van vrijetijd als natuurbeleving. De ervaring van natuur, primitivisme en nostalgie naar oude tijden, die in de 19e eeuwse landschapstuinen van rijke lieden werd ge(re)produceerd, laat zich voor grotere groepen en meer authentiek beleven in een verkenning van de natuur zelf. Toenemende verstedelijking bedreigde nu juist datgene dat de doxa omschrijft als 'wezenlijk'. In het spoor van bijvoorbeeld de Engelse reformbeweging trokken meer en meer mensen uit de maatschappelijke bovenlagen er op uit. De oprichting van organisaties als de Algemeene Nederlandsche Wielrijders Bond (1883), De Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten (1905) en de kortstondige Nederlandsche Vereeniging voor Watertoerisme (1913) markeren de hang naar de natuur als authentieke, maar schaars wordende waarde van natuur. Deze markering ging min of meer gelijk op met de toenemende claims op de natuurlijke en culturele ruimte door rationalisering van woningbouw, landbouw, infrastructuur etc. Toerisme werd de ontvluchting aan deze geclaimde ruimte en de zoektocht naar de werkelijkheid die 'was' en die nog 'elders' is, een werkelijkheid die grotendeels echter in die zin is bedacht vanuit romantische denkbeelden.

Contrastructuur en vrijetijd als dynamische werkelijkheden

Vrijetijd als begrip is een betrekkelijk nieuwe aanduiding en een verbijzondering van contrastructuur. Contrastructuur is geen exclusief kenmerk van de moderne tijd en het moderne vrijetijdsbegrip illustreert dat alledaagse en andere werkelijkheden ten opzichte van elkaar veranderen. Alledaagse en contrastructuur zijn dynamische 'standen-van zaken'.

Het hedendaagse vrijetijdsbegrip is enerzijds direct opgehangen aan het problematische onderscheid tussen arbeidstijd/arbeidsrationaliteit en arbeidsvrije tijd/te beheersen tijd, anderzijds heeft het onlosmakelijke wortels in een aantal 'domeinen van betekenis', die een essentieel onderdeel uitmaken van ons menselijke bestaan, een eigen ontwikkelingsgeschiedenis hebben en absoluut niet worden gedekt door noties van arbeidsvrije tijd. Om deze interne verbondenheid van aspecten recht te doen spreken spreek ik daarom nog steeds van vrijetijd in plaats van vrije tijd.

De inburgering van het begrip vrijetijd en de thans min of meer egalitaire spreiding van hetgeen we er in het dagelijks spraakgebruik onder verstaan betekent op dit moment dat vrijetijd een eigen handelingsterrein is geworden, gespecificeerd in o.a. openlucht recreatie en toerisme, dat een enorm deel van onze maatschappelijke energie opeist, en dat nog steeds in het spanningsveld ligt van alledaagse werkelijkheid en andere werkelijkheden. De vrijetijd en andere contrastructurele gebieden zoals de kunst en de religie lijken definitief uit elkaar te zijn gegroeid.

Terwijl vroeger de burgerlijke elite probeerde het contrastructurele gebied van bevolkingsgroepen onder controle te krijgen om dit onderworpen en dienstbaar te maken aan de alledaagse orde en machtsposities, zo probeert de overheid en de vrijetijdsindustrie tegenwoordig het vrijetijdsdomein op nog veel grotere schaal te beheersen en te exploiteren. Daarmee komen weer geheel nieuwe maatschappelijke mechanismen in beeld, die ik in het volgende hoofdstuk verder zal verkennen. Grote recreatiegebieden zijn aangelegd, waarmee de materiële basis voor contrastructurele beleving aan de beleidsmogelijkheden en -onmogelijkheden van de overheid zijn gebonden. Toerisme is een van 's werelds belangrijkste economische sectoren geworden. Wat betekenen deze claims op contrastructuur? Een bezoek aan inmiddels gerenommeerde toeristencentra als bv. Benidorm in Spanje leert hoe illusies van rijkdom, seksuele vrijheid, lichamelijkeheid, durée of exotica worden aangeboden, voor iedereen te koop zijn, daarmee door iedereen deelbaar worden en vervolgens als gestandaardiseerde emotie tot kitsch verworden. De kitsch-gevoelige toerist wendt de schreden naar ongeëxploiteerde streken, betreedt ze en zet de eerste stap naar een herhaling van het proces, waarin de geconstrueerde onalledaagse werkelijkheid door de rationaliteit van de alledaagse werkelijkheid wordt achterhaald. Immers, de toerist wil zich tegen de grootste risico's indekken, de gastvrije omgeving moet reageren op deze ongewone gasten, dus er moet een infrastructuur voor de opvang van de reizigers komen. De geconstrueerde contrastructuur wordt ingekapseld in de routines van de alledaagse werkelijkheid en verliest haar betekenis.

In dit hoofdstuk heb ik geprobeerd de andere werkelijkheid van vrijetijd, recreatie en toerisme als contrastructuur te schetsen. De historische beschouwingen zijn vooral illustratief bedoeld om de veranderlijkheid te laten zien. In het vierde hoofdstuk zal ik deze illustratieve, historische draad weer opvatten, toegespitst op het recente beleid voor recreatie en toerisme.

In het nu volgende hoofdstuk wil ik eerst aan de hand van Habermas' theorie van het communicatieve handelen een scherper beeld proberen te geven van de reproductiemechanismen die in de veldcontext van alledaagse en contrastructurele werkelijkheden optreden. Het is vooral Habermas' 'koloniseringsthese' geweest, die me hiertoe heeft geïnspireerd: is het de eigen logica van het overheidshandelen en van de markt, die bepaalt hoe onze alledaagse en contrastructurele werelden eruit gaan zien of hebben wij daar als individuen met onze contrastructurele referenties nog zeggenschap over?

Hoofdstuk 3

DE DREIGING VAN HET NIEUWE PAUPERISME

Inleiding

Het veld-perspectief, waarmee Bourdieu het handelen van mensen tracht te begrijpen, geeft aanleiding om de constructie van alledaagse werkelijkheid te zien als een gevolg van machtsverhoudingen en strijd, die ons begrip en oordeelsvorming beheersen. Het contrast-structuur-perspectief kan op twee manieren worden uitgelegd: als een domein van escapisme of als een bron van weerwoord en reflectie die naast en gelijktijdig met de alledaagse werkelijkheid bestaat. Contrastructuur geeft in beide opzichten een uitweg uit de hermetische werking van alledaagse velden.

De in zichzelf beslotenheid van de alledaagse werkelijkheid is voor veel denkers een reden voor toenemende zorg geworden. De essentie van werkelijkheid werd vooral in Marxistisch-filosofische en daarmee verwante laat-19de en 20ste eeuwse tradities in overheersende mate gebonden geacht aan de arbeid, de 'stofwisseling tussen mens en natuur'. De Vita Activa heeft historisch gezien het absolute primaat gekregen, maar vormt een bron van maatschappelijke tegenstellingen en existentiële problemen. Marx zag nog hoop in een historische ontwikkeling, die uiteindelijk tot bevrijding van de arbeidsdwang en het 'rijk van de noodzaak' zou leiden. Vrijetijd zou de emancipatorische kroon op deze ontwikkeling vormen. Zoals Husserls leerling en opvolger in Freiburg Heidegger het echter zag, vervreemdt de mens in zijn allesoverheersende zorg om zijn eigen bestaan zich steeds verder van de natuur en het waarlijke Zijn. De werkende en makende mens, de Homo Faber, stort zich volgens Heidegger in een dubbele vergetelheid.

De eerste bron van vergetelheid is het opgaan in de alledaagse beperkingen. De natuurlijke instelling (Husserl 1980) is door Heidegger min of meer anders geformuleerd als 'Dasein'. Dasein is 'in-de-wereld-zijn'¹. Deze zijnswijze richt zich op 'zorg': zorg ten opzichte van anderen, van dingen, van werktuigen en een uiteindelijk van zichzelf. De verwerkelijking van het bestaan in het Dasein is gemotiveerd door de angst voor de mogelijkheid van de eigen dood, nl. het niet-zijn.

"Uit deze ontmoeting met eigen dood als de absolute grens ontspringt de eigen gewichtigheid en dringendheid van het Dasein. Zouden wij beschikken over een oneindig lange tijd, dan zou er niets dringend, niets gewichtig, niets 'werkelijk' zijn." (Stöbrig:257)

¹ Heidegger speelt in zijn filosofische beschouwingen voortdurend met de taal: de mens is in-de-wereld-geworpen; handelen is 'ont-werpen'.

De mens is op zich niets anders dan een resultante van aangegrepen of niet-aangegrepen mogelijkheden binnen de beschikbare tijd. De ontwikkeling die de moderne mens doormaakt is gegrondvest op een toenemende beheersing van de (aangegrepen) middelen om zijn Dasein te verwezenlijken, en is daarmee tevens een voortdurende race tegen de tijd. Deze beheersing en verwezenlijking binnen de beperking van de tijd brengen een machtsstrijd met zich mee tussen rivaliserende pogingen tot verwezenlijking. Maken impliceert daardoor geweld. Beheersing wordt in onze moderne tijd gebaseerd op rationalisering van doel, middelen en nut, waardoor ook de machtsstrijd meer en meer vertechniseerd wordt. De mens gaat volledig op in deze machtsstrijd en wordt vervolgens opgeslokt door zijn eigen techniek en technologie. Daarmee is een eerste bron van zijnsvergetelheid gegeven. De Vita Activa wordt een bedreiging van het ware Zijn.

Een tweede bron van zijnsvergetelheid ligt in de opschorting van de Vita Activa. Zoals Keulartz Heideggers gedachtengoed weergeeft:

"Zelfs wanneer hij zijn werkzaamheden onderbreekt om het eigen zijn expliciet te thematiseren, komt er doorgaans geen eind aan deze 'zijnsvergetelheid'; probeert hij zijn voor-ontologische zijnsbesef tot begrip te brengen, dan valt hij voortdurend ten prooi aan de verleiding het zijn op 'oneigenlijke' wijze te verstaan, namelijk vanuit 'men' of vanuit de 'wereld', opgevat als optelsom van al het (voorhanden) zijnde." (Keulartz 1992:29-30)

De pogingen om tot 'hogere' begrip te komen worden slechts gevat in min of meer gestandaardiseerde, voor-handen-zijnde ideeën. De theoretische instelling van de Vita Contemplativa wordt door Heidegger onttroond als slechts een werkelijkheid van door mensen geproduceerde voorstellingen, die niet van de alledaagse orde kunnen worden losgemaakt en deze zelfs condenseren, en waarin de Homo Faber nog verder verstrikt raakt. Het hogere Zijn kan hooguit en met grote moeite binnen het Dasein worden verstaan via een medium als de kunst². In het verlengde van deze arbeidsvrije vergetelheid kunnen vrijetijdsbesteding, toerisme en recreatie niet anders worden begrepen dan als een massale vlucht.

Heidegger en in zijn voetspoor een groot aantal anderen (Arendt, Marcuse en recenter Ellul) veronderstellen dat de moderne mens verder en verder afraakt van het eigenlijke bestaan. Met het steeds beter beheersen van voorwaarden voor ons materiële voortbestaan worden oude machtsverhoudingen omgezet in nieuwe, meer essentiële en knellende, en worden vormen van armoede en gebrek vervangen door nieuwe, wezenlijke vormen van pauperisme. Lichamelijke ziekten en epidemieën, uitgeschakeld door kennis en technologie, maken plaats voor pathologische samenlevingen. Daarom zou het roer van de hedendaagse maatschappijen om moeten. Ook Jürgen Habermas, die o.a. bij Heidegger heeft gestudeerd,

² In de lijn van mijn beschouwing in Hoofdstuk 1 over de spanning tussen doxa en aha-ervaring lijkt het zo te zijn dat Heidegger en na hem een reeks van denkers zoals ook Baudrillard (zie mijn laatste hoofdstuk) de hoogste waarde toekennen aan hetgeen niet meer precies kenbaar is maar de aha-ervaring van het 'sublieme' oproept.

verwoordde de noodzaak van een radicaal andere instelling in 1952 als volgt in een artikel in de *Frankfurter Allgemeine Zeitung*:

"Een oorspronkelijkere ommekeer is nodig: [] ..de mens moet een vernemende houding tot de dingen aannemen en leren ze te laten zijn in plaats van ze te beheersen." (Habermas, geciteerd in *ibid*:34)

Vernemen is, in Heideggers termen, openstaan voor hetgeen is, het Zijn. Dit openstaan, als tegenpool van het beheersen, vergt een wending van 180 graden ten opzichte van de gangbare ontwikkeling in de praxis en in het denken.

Hoewel we met de voorgaande overwegingen op grote afstand lijken te zijn gekomen van de praxis van recreatie en toerisme, ligt hiermee toch naar mijn gevoel de essentie van het probleem voor ons. Zijn recreatie en toerisme de laatste stap in een maatschappelijke ontwikkeling die naar zijnsvergetelheid leidt of vervullen beide een wezenlijke rol in het bewustzijn van de vraag wie we zijn, wat we zijn, waar we vandaan komen en wat de wegen zijn die voor ons open liggen?

In dit hoofdstuk wil ik eerst het debat over de relatie tussen het ware Zijn en de maatschappelijke, menselijke ontwikkeling verder volgen. Daarmee probeer ik een context te geven voor het denken van Habermas, die in het betoog van dit hoofdstuk centraal staat, en voor de later te introduceren 'koloniseringsthese'.

Daarna ga ik in op de kern van Habermas' betoog, ontleend aan zijn meer recente theorie van het communicatieve handelen. Daarin komt de vraag aan de orde in hoeverre de rationaliteit van het doelgerichte handelen wederzijdse begrip en oordelen van en tussen mensen gaat overheersen. Deze vraag heeft een directe betrekking op recreatie en toerisme (hoewel Habermas het daar zelf niet over heeft), omdat beide 'domeinen van betekenis' steeds sterker onder invloed van het doelrationele handelen lijken te komen.

Aan de hand van uitwisselingsvormen tussen de doelrationele systematiek en de leefwereld van mensen ga ik na wat in de loop der tijd de positie van recreatie en toerisme is geworden.

Tenslotte breng ik het betoog terug naar het begrip contrastructuur en de vraag of juist daarin die nieuwe vormen van verarming van de leefwereld zijn te vinden, waar Heidegger in feite al naar verwees.

Terug naar de natuur....?

De Verlichting, met de verheffing van de Rede als leidend principe voor de menselijke samenleving, wordt gewoonlijk als waterscheiding aangemerkt tussen traditionele en moderne samenleving. Dit betekende een demasqué van de traditioneel gevormde maatschappelijke verhoudingen en een bezinning op de ware aard van de mens. De analyse van de maatschappij bood evenwel geen eenduidig perspectief. Rousseau heeft bijvoorbeeld reeds de fundamentele paradox geschetst, waarin de veranderende samenleving aan het geraken was. Enerzijds wees hij op de vervreemding, die was ontstaan door de ongelijke verdeling van bezit en de daarvan afgeleide onderlinge functionele verwevenheid van individuen. De mens

zou daardoor steeds verder afraken van zijn ware aard. Anderzijds meende hij dat de uiteindelijke herintegratie van de menselijke innerlijke en uiterlijke natuur juist bereikt zou worden in collectief handelen, uiteindelijk politiek vertaald in de instrumentalisering van onze collectieve wil (zie hiervoor o.a. Manuel and Manuel 1979, geciteerd in Friedmann 1987:229).

In de sociale wetenschappen is deze tegenstelling herkenbaar gebleven in een zorgelijke opstelling over de ontplooiingskansen voor een ware menselijke aard, ofwel in een onbezorgd vertrouwen in het verloop van de historie en het vernuft van de menselijke beheersing van de natuur. De sociologie heeft haar eerste impulsen gekregen vanuit positivistische wetenschapsopvattingen, waarin de veronderstelde kenbaarheid van sociale wetmatigheden de wetenschap tot instrument maakt voor verbetering van de samenleving. In verdere ontwikkeling van de sociologie over nu bijna twee eeuwen is in de hoofdstroom de - overigens meer genuanceerde - opvatting blijven hangen dat aan de bestaande maatschappelijke orde een wezenlijke juistheid ten grondslag lag. Het is daarentegen de kritische tegenstroom geweest, waarin benadrukt is dat de maatschappelijke orde door specifieke belangen wordt gedomineerd en dat authentieke waarden van grote groepen mensen daaraan zijn onderworpen. Een eerste essentiële stap is dan het opruimen van de dominante belangen. Terug naar de natuur betekent in dit kader de fundamentele start opnieuw. In termen van het gezelschapsspel: terug naar af en iedereen ontvangt hetzelfde startkapitaal. Dit dilemma van de Verlichting is in de kritische wetenschap altijd centraal gebleven.

Zoals John Friedmann in een overzicht van de Westerse plannings-theoretische tradities stelt, nemen de wetenschappen die de samenleving pogen te mobiliseren en tegenstellingen te radicaliseren als tegenstroom nog een aparte plaats in binnen het sociaal-wetenschappelijke denken (ibid.). We kunnen daarbinnen verschillende richtingen onderscheiden, die weliswaar geheel eigen benaderingen hebben voortgebracht, maar die op essentiële punten gemeenschappelijke noemers hebben: een onmiskkenbaar utopisme, een spanningsvolle relatie tussen arbeid en niet-arbeid, en een haat-liefde verhouding met de technologie als bevrijdend element en als ultieme bedreiging. De historisch-materialistische invalshoek lijkt mede door de geschiedenis van haar verklarend vermogen te zijn beroofd. Habermas, als exponent van de kritische tradities, biedt een nieuwe optiek, die deels op het historisch-materialisme voortbouwt.

De utopie van herstel

De recente dissertatie van Jozef Keulartz over de wetenschappelijke bronnen van Jürgen Habermas laat zien hoe in diens inzichten lijnen liggen naar eerdere tradities (Keulartz 1992). Habermas heeft een belangrijke inspiratie opgedaan uit de Joods-Christelijke mystiek en de gnostische filosofische traditie, zoals uit zijn proefschrift over Von Schelling blijkt.

"Kort samengevat gaan alle gnostische stelsels ervan uit dat de mens is afgefallen van het oorspronkelijke licht, dat hij in het duister van de wereld is geworpen, waar hij zijn herkomst vergeet en in een toestand van verdoving en bedwelming raakt, totdat de roep van de goddelijke afgezant hem, door het rumoer van de

wereld heen, bereikt, zijn herinnering aan de oorsprong wekt, waardoor hij zich plotseling angstig, vreemd en ontheemd voelt en naar terugkeer verlangt." (Ibid:40)

Deze mystieke zienswijze sluit onmiddellijk aan bij de ene Rousseauiaanse kant van de Verlichting en klinkt door in het streven van utopisten als Owen en Fourier naar het herstel van Harmonie: harmonie met de natuur, harmonie tussen mensen en harmonie tussen lichaam en geest (Friedmann:230). Hetzelfde beginsel en ook het projectieve van de utopisten zijn terug te vinden bij Habermas' leermeester Heidegger.

In zijn essay 'De nieuwe onoverzichtelijkheid: de crisis van de welvaartsstaat en de uitputting van utopische krachten' meent Habermas dat de toekomst van de verzorgingsstaat wezenlijk afhankelijk is van een utopisch vermogen, zij het dat dit gepaard moet gaan met een onherroepelijke verschuiving van de utopische accenten van het arbeidsbegrip naar het begrip van de communicatie (Habermas 1989:53). Hij wijst er daarbij op dat de vroege utopisten zich in sterke mate hebben gewend tot een utopie van de productiesfeer, ervan uitgaande dat de beste basis voor heilsverwachtingen gelegen is in via de markt gestuurde, kapitalistisch benutte en bedrijfsvormig georganiseerde loonarbeid (ibid.:36). De utopie van de arbeidsmaatschappij heeft echter haar geloofwaardigheid grotendeels verloren. Habermas citeert in dit verband Claus Offe die refereert aan 'aanwijzingen voor de objectief afnemende determineringskracht van de bestanddelen arbeid, productie en loon voor de toestand en de ontwikkeling van de maatschappij in haar geheel' (ibid.:37). Habermas gewaagt in hetzelfde essay nog van de noodzaak tot een culturele utopie van waarden en definities, voorbij de gelijke verdeling van de arbeid.

De verbinding van Habermas met het historisch-materialisme en de Frankfurter Schule vond onder andere plaats via de invloed van Marcuse. Habermas benadrukt in de Frankfurter Allgemeine Zeitung van juli 1956 overigens nog zijn waardering voor Marcuses moed 'om utopische energieën met de onbevangingheid van de achttiende eeuw weer vrij te maken in een tijd als de onze' (Keulartz ibid.:91).

De Frankfurter Schule, waartoe Marcuse met Horkheimer en Adorno behoorde, baseerde zich direct op het historisch-materialistische gedachtegoed van Marx en het werk van o.a. Georg Lukàcs. Marcuse heeft zich beijverd het werk van Lukàcs weer aan het denkspoor van Heidegger te koppelen. Horkheimer en Adorno zagen, vanuit een Marxistische invalshoek, evenals Heidegger een voortgaand verval van de wereld zich voltrekken, omdat het gehele leven onderworpen wordt aan de rationaliteit van de instrumentele rede, waarin alles verzakelijkt wordt.

De dialectiek van de rationalisering

Pas in 1956, en slechts voor korte tijd, is Habermas zelf verbonden aan het Instituut für Sozialforschung te Frankfurt, de 'Frankfurter Schule'. Habermas' tijdsdiagnose sluit dan nog geheel bij die van de Frankfurters aan, wellicht vanwege de gemeenschappelijke herkomst van hun inzichten.

De door Rousseau aangegeven interne tegenstelling van de Verlichting, een toenemend begrip voor de ware menselijke natuur, een sociaal contract tussen individuen op basis van

redelijke overeenstemming, een rationalisering van doelgericht handelen, en de spanning die tussen beide terreinen van beredenering bestaat, vormt voor Habermas het centrale oriëntatiepunt in zijn wetenschappelijke oeuvre. Voor hij tot het Institut für Sozialforschung toetrad had Habermas in het tijdschrift *Merkur* in 1954 een artikel gepubliceerd onder de titel 'Die Dialektik der Rationalisierung', dat een zekere verwantschap vertoonde met het boek van Adorno en Horkheimer 'Dialektik der Aufklärung' uit 1947 (Habermas 1986:191-192). In dit artikel wijst Habermas op het pauperisme dat door de rationalisering van de productie ontstaat in de verhouding tussen arbeid en vrije tijd, productie en consumptie. Het rationele productieproces levert betere welvaart op, maar de psychische belasting en geestdodendheid nemen toe. Het gerationaliseerde, ge-Tayloriseerde, productieproces werkt zenuwslopend. Vrijetijd staat in dienst van herstel van arbeidskracht. Armoede bestaat niet in de vorm van gebrek, maar in consumptiedwang.

Habermas legt in het artikel meer optimisme aan de dag dan Adorno en Horkheimer. Hij meent dat de technische en economische rationalisering voortgang zouden moeten vinden, mits deze maar geconfronteerd kunnen worden met, wat hij noemt, 'sociale rationalisering'. De twee eerste rationaliseringsprocessen kunnen slechts tot vooruitgang leiden, wanneer ze aan een zekere zelfbeperking worden onderworpen. Deze zelfbeperking kan met de sociale rationalisering worden bereikt, in de zin van het creëren van 'speelruimte', waarbinnen plaats is voor regeneratie van arbeidskracht en voor zeggenschap.

Sociale rationalisering moet zich, in zekere zin als een kritische factor, of zoals hij het noemt als een 'hygiënisch-desinfecterend middel', in tegenovergestelde richting bewegen als de technische en economische rationalisering. Met andere woorden, de rationele productie, die kan leiden tot een verpauperd consumentisme, moet steeds vanuit het waardensysteem worden beheerst en gecorrigeerd. Met zijn artikel 'Die Dialektik der Rationalisierung' plaatst Habermas het Verlichtingsdilemma binnen de hedendaagse moderniseringsdiscussie, en vooral in zijn magnum opus 'Theorie des Kommunikativen Handelns', dat een verdere ontvouwing is van ideeën uit 'Die Dialektik..', ontpopt hij zich als in zekere zin als een 20ste eeuwse Rousseau.

Om de centraliteit van de rationalisering in het werk van Habermas meer reliëf te geven is het nuttig het aan zijn visie voorafgaande debat terug te volgen. De thematiek van de rationalisering had reeds een fundamentele uitwerking gekregen in het werk van Max Weber, naar wie Habermas in zijn theorie van het communicatieve handelen uitvoerig verwijst. Rationalisering was volgens Weber een proces met verschillende facetten, dat in zekere zin direct verbonden was met de ontwikkeling van het kapitalisme. Rationele systematisering werd in het Westen kenmerkend voor de organisatie van de markt en de productie, en voor het bureaucratische overheidsbestuur.

Het is met name de kapitalistische onderneming, die primair op 'berekening' berust, die het referentiepunt voor Weber vormde, en die een wettelijk en bestuurlijk systeem vereist (ibid. 1991:218). Hij stelde voorts dat dit 'doel-rationeel' handelen zich heeft kunnen ontplooiën binnen een ethisch, 'waarde-rationeel' complex, dat in staat was zichzelf te reproduceren, en een systeem van dwingende normatieve bepalingen opleverde, waarmee de handelings-

ruimte voor het doelrationele handelen werd vastgelegd. De moderne waarde-rationele ruimte ontstaat onder de voorwaarde van de 'onttovering van de wereld', het wegvallen van religieus-metafysische werkelijkheidsopvattingen en daarmee het ontstaan van moderne bewustzijnsstructuren. Deze waarde-rationaliteit behoort volgens Weber tot het domein van het zingevende subject, en is daarom, net zoals Husserl stelde, ontoegankelijk behalve voor het subject zelf. We kunnen de zingeving van een ander subject 'verstehen', maar niet kennen. Juist tegen deze veronderstelde barrière tussen subject en objectieve wereld verzet Habermas zich.

Volgens Habermas beschouwt de filosofie die een drastisch onderscheid maakt tussen subject en object, het object als:

"everything that can be represented as existing; under 'subject' it understands first of all the capacities to relate oneself to such entities in the world in an objectivating attitude and to gain control of objects, be it theoretically or practically." (Ibid.:387)

Doelrationaliteit wordt het terrein van objectivering, omdat het bepaald wordt door de gemeenschappelijke ervaring van performativiteit of 'succes'. Omdat het werkt wordt het als objectief-bestaand bevestigd. Waarderationalisering is iets dat zich manifesteert op het gebied van het subjectieve bewustzijn dat zich van magisch-religieuze interpretatiekaders ontdoet. De waarderationaliteit en doelrationaliteit treden steeds verder uiteen, zo stelde Weber. Deze geleidelijke scheiding van waarde-rationele en doelrationele handelingscomplexen leidt er bovendien toe dat het vanzelfsprekende gemeenschapshandelen (*Gemeinschaftshandeln*) verdrongen wordt door het doelrationeel gereguleerde handelen (*Gesellschaftshandeln*). Vanwege de fundamenteel verschillende bronnen van waarderationaliteit en doelrationaliteit, meende Weber, zijn beide onderworpen aan een verschillende ontwikkelingslogica. Beide terrein raken definitief van elkaar gescheiden. Ook hij kwam, vooral in zijn analyse van de bureaucratie, tot sombere conclusies over de wijze waarop de doelrationaliteit de waarde-rationaliteit geheel zal gaan overvleugelen in de moderne samenleving. Weber beschouwde dit proces van rationalisering dat zich in de Westerse samenleving in samenhang met kapitalistische ontwikkeling voordeed bovendien als de rationalisering van 'de' samenleving, als universeel perspectief van modernisering (ibid.:220).

Georg Lukàcs heeft in zijn boek 'Geschichte und Klassenbewusstsein', een inspiratiebron waar Habermas uit heeft geput, aan deze redenering van Weber een andere wending gegeven. Hij stelde in navolging van Marx dat de commodificering van natuurlijke vormen tot gebruikswaarde- en ruilwaarde-vormen tevens de interactie bemiddelt tussen mensen en hun omgeving, en daarmee de objectiviteit bepaalt van hun innerlijke en uiterlijke leven. Zoals Habermas deze zienswijze interpreteert:

"..the form of objectivity that predominates in capitalist society prejudices the world-relations, the ways in which speaking and acting subjects can relate to things in the objective, the social, and their own subjective worlds." (Ibid.:355)

Al de ervaringen worden op deze wijze gelijkgesteld aan relaties tot 'dingen'. De gehele belevingswereld wordt 'gereïficeerd', als een pendant van de produktiewijze waarin menselijke relaties op loonarbeid worden gebaseerd en worden getransformeerd tot handelswaar. In tegenstelling tot Weber meende Lukàcs dat er niet zozeer een scheiding optreedt van waarde-georiënteerde leefwereld ten opzichte de doelrationele wereld, alswel dat 'their lifeworld shrinks to the format of the objective world' (ibid.:359).

Lukàcs was van mening dat de enige weg tot een herstel van de rol van het subject gelegen is in een verzet tegen het dominante systeem van commodificatie en objectivering. Ook Marcuse meende dat we actief de geschiedenis naar onze hand moeten zetten en moeten streven naar een opheffing van de, ten dienste van de economische rationaliteit, ontstane arbeidsverdeling. Door deze arbeidsdeling is de scheiding ontstaan tussen het rijk van de noodzaak en het rijk van de vrijheid. Het grootste deel van de samenleving is gekluisterd aan het rijk van de noodzaak, de rationeel georganiseerde materiële reproductie. Een klein deel kan zich overgeven aan het rijk van de vrijheid, de vrije ontplooiing van het Dasein. De bezigheden in het rijk van de noodzaak hebben geen 'eigenlijke' waarde, maar zouden slechts ten dienste moeten staan van de waarlijke ontplooiing.

Zowel bij Lukàcs als bij Marcuse is een dialectiek van rationaliteit niet meer mogelijk. Het werkelijke Dasein wordt volgens Marcuse geheel onderdrukt door een 'werkelijkheidsprincipe' dat bepaald wordt door prestatiegerichtheid, waardoor de agressieve en libidineuze driften van de mens geheel en eenzijdig dreigen te worden ingezet voor verhoging van produktiviteit, in plaats van voor werkelijke levensvervulling. Marcuse koesterde aanvankelijk een optimisme over de mogelijkheden van de techniek om menselijke arbeid en daarmee inzet van driftenergie in zekere mate overbodig te maken, waardoor vrijetijd ontstaat, waarin de verdere vervulling van het Dasein plaats kan vinden. Later constateerde hij dat de absorptie van het menselijk Zijn in een maatschappij met een superieur georganiseerde, efficiënte technologie mensen tot 'eendimensionale' individuen maakt (Marcuse 1968). Alle maatschappelijke tegenstellingen lijken rationeel en strategisch te worden weggewerkt, en werkelijke kritische oppositie verdwijnt in een 'comfortabele, gladde, redelijke en democratische onvrijheid' van de hoog-industriële beschaving (ibid.:21). Onder deze verstikkende deken worden onechte behoeften opgeroepen door een samenlevingssysteem dat gebaat is bij een verholten, maar zeer effectieve onderdrukking van het individu en diens werkelijke behoeften.

"'Onecht' zijn die welke aan het individu worden opgedrongen door bepaalde sociale belangengroeperingen die gebaat zijn bij zijn onderdrukking: de behoeften die zware arbeid, agressiviteit, ellende en onrechtvaardigheid laten voortbestaan. De bevrediging mag dan hoogst aangenaam zijn voor het individu, maar deze gelukzaligheid is geen toestand die gehandhaafd en beschermd moet worden, wanneer ze dienst doet als rem op de ontwikkeling van de geschiktheid (van hemzelf en bij anderen) om de ziekte van het geheel te onderkennen en de kansen aan te grijpen om deze ziekte te genezen. Dan is het gevolg: een gevoel van welbehagen temidden van de ellende. De behoefte aan ontspanning, aan plezier, aan gedragingen en verbruikgewoonten zoals de advertenties ze voorschrijven, aan een afschuw van en een begeerte naar datgene wat anderen verafschuwen en begeren, kortom de meeste nu overheersende behoeften behoren tot de bovengenoemde categorie van onechte behoeften. [] Hoezeer het individu deze behoeften ook tot de zijne heeft gemaakt en hoezeer de

omstandigheden die zijn bestaan bepalen ze ook hebben versterkt en vermenigvuldigd, hoezeer hij er zich ook mee identificeert en zichzelf herkent in de bevrediging ervan, toch blijven ze wat ze oorspronkelijk waren: voortbrengselen van een samenleving waarvan het voornaamste belang onderdrukking vereist." (Ibid.:25)

De klassieke Marxistische opvatting dat maatschappelijke verdingelijking optreedt door de wijze waarop arbeid gecommodificeerd is, wordt hier vervangen door de notie dat het gaat om de technologische organisatie van het totale materiële reproductieproces. Technologie is daarin het kernwoord. Het meest beangstigende aan dit laatste is dat de technologische macht een geheel anoniem karakter krijgt, en de technologie uiteindelijk zo verzelfstandigd is als productie-logica dat ze zelfs niet eenduidig meer op belangengroeperingen is terug te voeren. Het technologisch principe verhuult en betovert de achterliggende machtstegenstellingen. De maatschappij, die Marcuse daaruit ziet oprijzen is er één zonder oppositie, zonder kritisch weerwoord.

Habermas heeft geprobeerd zich te ontworstelen aan het perspectief van o.a. Lukàcs, Marcuse en Adorno. Wanneer men dit perspectief zou willen vertalen in dat van Bourdieu, zou men moeten concluderen dat het sociale veld en de daarin heersende doxa niet meer door herkenbare belangengroepen worden gedomineerd, maar door onpersoonlijk geworden principes van de productie-rationaliteit.

Habermas meent dat een belangrijk deel van de negativistische uitkomst van de kritische school is terug te voeren op uitgangspunten van de subjectfilosofie:

"The critique of instrumental reason, which remains bound to the conditions of the philosophy of the subject, denounces as a defect something that it cannot explain in its defectiveness because it lacks a conceptual framework sufficiently flexible to capture the integrity of what is destroyed through instrumental reason." (Habermas 1991:389)

Het subject wordt volgens de subjectfilosofen onderworpen aan het proces van objectivering, dat aan de commodificatie of uiteindelijk technologisering wordt toegeschreven. Een in deze zin onvrij subject kan niet anders dan een vrijetijd hebben die onecht is. Habermas' intellectuele onderneming om op dit probleem een antwoord te vinden richt zich op de intersubjectiviteit, die als scharnierpunt fungeert voor het bepalen van maatschappelijke waarden en doeleinden, waar de instrumentele rede vervolgens uit afgeleid is en aan onderworpen moet zijn. Met de overbrugging van de object - subject tegenstelling zoekt Habermas naar een beredeneerbaar, intersubjectief vertrekpunt voor beoordeling van de maatschappelijke situatie, waardoor de rationaliteit zelf in de kritische benadering haar centraliteit bewaart (ibid. 1986:104). In het 'communicatieve handelen', dat op intersubjectieve overeenstemming is gebaseerd en daar tevens toe leidt, ligt een vermogen tot verweer tegen de instrumentele rede, wanneer deze zich dreigt te verzelfstandigen. Het pauperisme kan worden voorkomen door de condities voor deze intersubjectieve overeenstemming open en in balans te houden met de rationaliteit van de (re)productie van de alledaagse orde.

Omdat de arbeid niet langer, zoals bij de eerdere volgers van de Marxistische traditie, als de allesbepalende factor wordt beschouwd, geeft Habermas in wezen een opstap naar een beschouwing van vrijetijd die verder gaat dan een tegenstelling tussen arbeidstijd en niet-arbeidstijd. Zoals hij zelf zegt in een interview, dat in 1981 is gepubliceerd:

"Ik zou dus het probleem van de vrije tijd in de grotere context van reacties op rationaliseringsprocessen plaatsen, hetgeen natuurlijk een breder reactiepotentieel is dan toen [de vijftiger jaren JL]." (Ibid. 1981:13)

In de volgende paragraaf wil ik het gedachtengoed van 'de latere' Habermas presenteren, om vervolgens na te kunnen gaan hoe dit zich verhoudt tot de werkelijkheidsconcepties.

Handelingscoördinatie en maatschappelijke ordening

Over Habermas, en in het bijzonder zijn hoofdwerk 'De theorie van het communicatieve handelen'³, is veel geschreven, zowel door bewonderaars die gepoogd hebben het werk te bediscussieren, beter begrijpelijk en toegankelijk te maken (zie o.a. McCarthy 1982, Kunne- man 1983, White 1988, Weyns 1990 en Keulartz 1992) als door critici (o.a. Mouzelis 1992). Om de relatie tussen Habermas' handelingstheorie en het concept van contrastructuur te kunnen leggen, zal ik mij in het spoor moeten begeven dat al door velen voor mij is getrokken.

Het handelen

Het beeld van de handelende individu, die tot een ongehinderde intersubjectieve, dus met andere individuen gedeelde, overeenstemming kan komen, aldus een op redelijke argumentatie gegronde maatstaf vaststelt, is voor Habermas de projectie van de ware Verlichting op een samenleving, die in toenemende mate complex wordt en moeilijk te overzien of te beoordelen valt. De 'juiste' maatschappij staat en valt met de juiste mogelijkheid om tot een intersubjectieve consensus te komen, namelijk één die niet wordt afgedwongen door enige andere kracht dan die van het overtuigende argument, en vervolgens met de mogelijkheid om naar die intersubjectieve rede te kunnen handelen.

Habermas zoekt het antwoord op de vraag, aan welke condities de maatschappij zou moeten voldoen om ongestoorde intersubjectiviteit mogelijk te laten zijn, in een andere vraag 'hoe is sociaal handelen mogelijk?' (Habermas 1989:110). Hij wendt zich daartoe tot een sociologische handelingstheorie, die een uitweg biedt uit de tegenstelling tussen subject en object, en:

"... niet gebaseerd [is] op de premissen van de bewustzijnsfilosofie, vanwege haar taak een intersubjectief gedeelde sociale orde te verklaren.[...] Een handelingstheorie vanuit intersubjectiviteitstheoretisch gezichtspunt kan juist op haar beurt bijdragen tot de herformulering van probleemstellingen, die de filosofie tot nu toe heeft beschouwd als behorend tot haar domein." (Ibid.:111)

³ Oorspronkelijk 'Theorie des kommunikativen Handelns', verschenen in 1981 bij Suhrkamp, Frankfurt. Zelf heb ik gebruik gemaakt van de Engelse vertaling van Thomas McCarthy (Habermas 1991; ibid. 1992).

Maatschappijtheorie en handelingstheorie zijn voor Habermas twee zijden van één en dezelfde medaille. Het handelen van een actor is steeds betrokken op een omringende wereld, die door de actor moet worden beheerst. Dit streven naar beheersing heeft twee aspecten:

1. een teleologisch aspect; het handelen omvat een plan, gericht op verandering van een situatie. Het concipiëren van een plan veronderstelt kennis van de situatie, die primair in taal is vervat. Kennis maakt een keuze tussen handelingsalternatieven mogelijk;
2. een communicatief aspect; de situatie op zich dient geïnterpreteerd te worden en kennis getoetst. Omdat mensen doorgaans zich oriënteren op situaties, waarin ook andere individuen betrokken zijn, gaat het bij de interpretatie vooral om een communicatieve overeenstemming tussen individuen. Een succesvolle verandering kan alleen plaatsvinden, als men overeenstemming heeft over het werkelijkheidsniveau van die situatie. Uiteraard hoeft dit geen consensus in te houden over wenselijkheid van een bepaalde verandering of interventie (ibid.:128).

Handelende individuen kunnen in dit dubbelzijdige beheersingsstreven een verschillende houding aannemen: op verstandhouding of op succes gericht. Hier wijken direct al twee mechanismen van handelingscoördinatie uiteen, die voor Habermas een fundamenteel verschillende mogelijkheid opleveren, en die een aanknopingspunt bieden voor een beter begrip van de maatschappelijke orde. Het eerste mechanisme is dat van de 'onderlinge overeenstemming' en het tweede dat van de beïnvloeding. Dit laatste, waarin het succes van de doelverwezenlijking centraal staat, leidt tot strategisch handelen, waarbij beïnvloeding van de condities voor succes voorop staat. Voor de handelende individu zijn anderen: tegenspelers, die zich als sociale objecten niet principieel onderscheiden van fysieke objecten. Goede argumenten spelen hierbij niet in eerste instantie een hoofdrol, maar wel de middelen die tot een gewenst resultaat leiden, waarbij:

"... de actor middelen en doelen kiest en berekent onder gezichtspunten van de maximalisering van nut, respectievelijk nutsverwachtingen kiest en berekent." (Ibid.:116)

Strategisch handelen wordt doorgaans wel door taal bemiddeld, zij het dat de taalhandeling dan een middel is als elk ander om een doel succesvol te verwezenlijken. Waar dit doelgerichte handelen gereguleerd is in vastgestelde handelingsoriëntaties spreekt Habermas van instrumenteel handelen en van een instrumentele maatschappelijke orde.

Wederzijds begrip of onderlinge overeenstemming mist dit strategische element. Sterker nog, Habermas stelt dat wederzijds begrip niet kan worden opgedrongen en dat begrip en beïnvloeding, vanuit het perspectief van de deelnemer, elkaar uitsluiten:

"Wel kan wederzijds begrip objectief gezien zijn afgedwongen of opgewekt; maar wat zichtbaar tot stand komt door externe beïnvloeding, door gratificatie, afschrikking, suggestie of misleiding, kan subjectief gezien niet gelden als wederzijds begrip." (Ibid.:114)

Het communicatieve aspect van het handelingsmodel speelt een cruciale rol voor het bereik van wederzijds begrip. Daarbij gaat het volgens Habermas om aanspraken op geldigheid en de mogelijke weerspreking daarvan, die zich voordoen in drie opzichten:

- a. dat een situatie feitelijk bestaat; m.a.w. dat de betreffende uitspraak 'waar' is. Deze aanspraken richten zich op de objectieve wereld (als totaliteit van elementen, waarover ware uitspraken mogelijk zijn);
- b. dat een voorgenomen verandering van de situatie in overeenstemming is met een normatieve context van legitiem gereguleerde interpersoonlijke relaties. Anders gezegd, dat de handeling 'juist' is. Deze aanspraken richten zich op de sociale wereld (als totaliteit van legitiem gereguleerde interpersoonlijke relaties);
- c. dat de handeling als geuite bedoeling overeenkomt met de werkelijke bedoeling van de spreker. Kortom, dat er een directe relatie is tussen wensen, voorkeuren en motieven van een spreker en wat deze zegt; dat de uiting oprecht is. Deze aanspraken refereren aan de subjectieve wereld (als totaliteit van ervaringen waartoe de spreker de enige toegang heeft en die hij tegenover 'een publiek' uit; *ibid.* 1992:120-121).

Deze driedeling, waarin men nog met enige goede wil het oordeel van Paris, die zijn keuze moest bepalen voor het ware, het goede of het schone, kan horen weerklinken, vormt voor Habermas een structuurprincipe van zowel de micro-taalhandelingen als de macro-samenleving⁴.

De leefwereld

De centrale betekenis van gedeeld begrip kan worden toegelicht aan de hand van Habermas' leefwereld concept. Handelen heeft betrekking op een wereld, die Habermas in navolging van o.a. Wittgenstein omschrijft als: de totaliteit van wat het geval is. In feite een 'stand van zaken'. De overeenkomst met Bourdieu's structuurbegrip als 'stand van zaken' is opvallend. Maar er is van verschillende werelden tegelijkertijd sprake. De 'standen van zaken' betreffen dingen, gebeurtenissen en actoren, die zowel externe feitelikheden zijn (de objectieve wereld), als een maatschappelijk institutionele orde (de sociale wereld), en een interne individuele wereld betreffen (de subjectieve wereld). Habermas wijst er steeds weer op dat deze standen van zaken niet uitsluitend door de produktie of stofwisseling tussen mens en natuur gecommificeerd of verdingelijkt zouden worden, en dat zulks hooguit 'een simplificerende theoretische uitdrukking is die staat voor oneindig gelaagde en vertakte processen' (*ibid.*:163).

Ten aanzien van elk van deze werelden neemt men bij het handelen en bij het toekennen van een begripsmatige betekenis een standpunt in. Deze complexe wereld is die zoals die zich als 'uitwendige' stimulus voordoet (buiten-perspectief), maar die alleen gekend kan worden

⁴ Zoals Weyns (1990:197) opmerkt geeft Habermas nergens een expliciete rechtvaardiging van het feit dat juist deze driedeling constitutief is voor onze door taal bemiddelde sociale werkelijkheid. Nochtans grijpt Habermas op oude bronnen terug.

door interpretatie vanuit een bepaald referentiekader (binnen-perspectief). Voor dit laatste wendt Habermas zich tot de fenomenologie van Husserl en Schutz en het door deze beiden gehanteerde begrip van 'leefwereld'.

Schutz beschouwde de leefwereld als een gedeelde werkelijkheid:

"... in which, in the natural attitude, we, as human beings among fellow-beings, experience culture and society, take a stand with regard to the objects, are influenced by them and act upon them. In this attitude the existence of the life-world and the typicality of its contents are accepted as unquestionably given until further notice." (Schutz 1970:116)

De externe wetmatig verbonden standen van zaken worden ervaren als beperkingen en mogelijkheden, als doelen en middelen voor ons teleologisch handelen. De leefwereld doet zich tijd-ruimtelijk gezoneerd voor als een 'hier en nu' horizon, een 'ooit' horizon, waarin wat was kan worden teruggehaald, en een 'mogelijkheids' horizon, iets wat binnen bereik kan worden gebracht. Door de leefwereld worden de standen van zaken dus ingedeeld in zones van actueel, herhaalbaar en mogelijk bereik.

Schutz' leefwereldconcept ligt dicht aan tegen het begrip 'cultuur', een sociaal aangeleerd en overgedragen reservoir van voorstellingen en kennis, of zoals hij het ook noemt 'a stock of knowledge'. In navolging van William James maakt hij een onderscheid tussen gewoontekennis (knowledge of acquaintance) en deskundigheid (knowledge about). Beide worden omgeven, zoals Schutz dat noemt, door 'dimensies van puur geloof' (ibid.:120). De leefwereld is een gedeelde, een intersubjectieve wereld, die als het ware voor het subject een bril vormt om de werkelijkheid vast te stellen.

Habermas, die zich steeds kenbaar maakt als een verklaard tegenstander van de subjectfilosofie, wil met zijn taalhandelingstheorie de verbindende schakel leggen tussen subject, intersubjectiviteit en object. Hij vindt dat Schutz, na een fenomenologie van een in zichzelf besloten subject van Husserl, te onproblematisch het leefwereldconcept van subject naar intersubjectiviteit verschuift (Habermas 1992:130). Door de structurele aspecten van de taalhandelingen tussen subjecten wordt volgens hem ook de leefwereld als domein van intersubjectiviteit gestructureerd, wederom volgens een driedeling, in:

- cultuur: de kennisvoorraad waaraan de communicatief handelenden voor een consensus vruchtbare interpretaties ontfenen;
- maatschappij: de legitieme ordeningen waaruit de communicatief handelenden een op groepsleidmaatschappen gebaseerde solidariteit putten; en
- persoonlijkheid: de verworven competenties die een subject in staat stellen te spreken en te handelen en zodoende in een gegeven context deel te nemen aan verstandhoudingsprocessen en in wisselende interacties de eigen identiteit te handhaven (ibid.:151).

De eerste leefwereldlaag van de cultuur vormt de context van vanzelfsprekendheden en legt een al voor-gegeven relatie tussen de objectieve, sociale en subjectieve werelden. De legitieme

me ordeningen en de persoonlijkheidsstructuren, de twee volgende leefwereld-lagen, vormen beperkende aspecten van situaties, die de actor als het ware 'tegenmoet treden'. De voorgeïnterpreteerde en vanzelfsprekende relatie tussen objectieve, sociale en subjectieve werelden levert de bouwstenen voor het onderscheiden van nieuwe, onbekende situaties en voorstellingen. Van daaruit wordt consensus mogelijk over vraagstukken die zich in concrete interactiesituaties voordoen. Intersubjectiviteit is daarmee het centrale rechtvaardigingsmechanisme voor de constitutie van zowel cultuur, maatschappij en identiteit van de handelingsbekwame individu, en daarmee voor op deze elementen betrokken definities van de situatie. Schutz spreekt over manieren waarop de vanzelfsprekende leefwereld geactiveerd wordt in verschillende 'relevantiecontexten' (Schutz 1970:123-127). De elementen, die een individu uit de horizon-vormende leefwereld selecteert, staan in relatie tot zintuiglijke ervaringen of in relatie tot het beheersen van handelen en denken. De causale relaties, die zich in de objectieve wereld voordoen, worden geïnterpreteerd als doelen en middelen, hinder of hulp bij denken en doen:

"They manifest themselves as complexes of interest, complexes of problems, as systems of projects, and feasibilities inherent in the system of projects. The system of these complexes, which are interwoven in manifold ways, is subjectively experienced by the individual as a system of his plans for the hour or for the day, for work and leisure." (Ibid.:122)

Het belang van het moment bepaalt welke elementen uit de uitwendige wereld en uit de inwendige 'stock of knowledge' worden gebruikt om de situatie te definiëren. Het belang bepaalt wat relevant is. Schutz spreekt hier over 'motivationale relevantie'. De relevante keuze van kennis uit de achtergrondkennis is volgens hem een voortdurend en iteratief proces. De leefwereld is opgebouwd uit vroegere definities van de situatie, die vervolgens als vanzelfsprekend worden opgeslagen in onze ervaringswereld, die op haar beurt weer het materiaal geeft voor nieuwe definities van de situatie.

Deze beschikbare, relevante kennis kan evenwel ontoereikend zijn om iets te kunnen begrijpen dat vanuit de motivationele relevantie weliswaar wordt gethematiseerd, maar dat nieuw is en niet met vanzelfsprekendheden kan worden opgelost. Zo'n element wordt relevant voor het verwerven van kennis, die weer nodig is voor het kunnen definiëren van de situatie. Hier spreekt Schutz van 'thematische relevantie'. Het thema vormt een 'probleem' dat moet worden opgelost. Het probleem wordt verzelfstandigd ten opzichte van de motivationeel relevante achtergrond en wordt als zodanig onderwerp van interesse en analyse. Het probleem brengt ons ertoe op een bepaalde wijze de kennishorizon te verkennen en een balans te vinden tussen de nieuwe problematiek en de bekende achtergrondwereld. Ook hierbij geldt weer dat niet alles van deze achtergrond voor het probleem in kwestie relevant is. De associatieve uitsnede uit de achtergrondkennis duidt Schutz aan met het begrip 'interpretatieve relevantie'.

Rond thema's, ontleend aan motivaties, en relevante interpretaties, ontstaan typering, als ordeningen van kennis die een zekere mate van vertrouwdheid en bekendheid hebben. Het zich voordoen van nieuwe problemen, roept herkenning op aan eerdere thematiseringen en

hun interpretatiecontext. Zo wordt rond typering, ('dit doet mij denken aan dat'), ons begrip, onze kennis en voorstellingen of zelfs onze onwetendheid georganiseerd.

Relevantiecontexten zijn in oorsprong, zo laat Schutz ons zien, aan belang (motivationale relevantie) gebonden, van waaruit het wederzijds begrip vervolgens gestructureerd zou moeten worden. Ook Habermas spreekt over relevantiegebieden in verband met belangen en handelingsdoelen van communicerende actoren. Zo worden handelingen en geldigheidsaanspraken steeds door actoren ingebracht in gedeelde situaties. Habermas ziet de Verlichte modernisering als een proces, waarin onderlinge overeenstemming kan plaatsvinden door de mogelijkheid van een voortdurende kritische ondervraging van hetgeen uit de intersubjectieve achtergrond als basiskennis en grondstructuren voorhanden is en uit belangen voortkomt.

De leefwereld als historisch gegeven is weliswaar de enige bron van oordeelsvorming, maar deze wordt in het rationaliseringsproces steeds meer ontdaan van geloof, vooringenomenheid, onwetendheid en kritiekloze aanvaarding. Habermas ziet de belangengebondenheid en belangenheterogeniteit wel. Toch meent hij dat deze belangen en daaraan verbonden meningen steeds ter discussie kunnen worden gesteld. De mogelijkheid daartoe dient zich aan doordat het communicatieve handelen een handelingscoördinatie is die zich van concrete handelingsdruk kan losmaken. Daarmee stelt hij dat de totale teloorgang van kritiek en weerwoord onder invloed van de technologie geen noodzakelijk perspectief is, zoals Marcuse en Adorno suggereerden. Het discours kan zich ontdoen van iedere handelingsdruk en beïnvloeding in de 'ideale gesprekssituatie'. Hoewel een ideale gesprekssituatie niet zomaar gerealiseerd zal worden, doen wij als handelende individuen toch al in de alledaagse praktijk alsof het reeds zover is: daarop is ons wederzijds vertrouwen gebaseerd. De rationalisering van de leefwereld is een op weg zijn naar deze ideale situatie.

De ontwikkeling in de rationalisering van de leefwereld kent volgens Habermas verschillende stadia, te beginnen met een pre-conventioneel stadium, gebaseerd op verwantschap en vervolgens ontlukende arbeidsverdeling en organisatie, uitgedrukt in sociale stratificatie, en waarin overtredingen van normen worden gesanctioneerd; een conventioneel stadium, waarin de maatschappelijke organisatie zich vooral administratief-bestuurlijk differentieert en waarin reeds de oriëntatie op, naast het overtreden van, normen wordt beoordeeld; een post-conventioneel stadium, met de moderne staatsvormen en marktorganisatie, waarin de normen zelf onderwerp van discussie en beoordeling worden.

Deze rationalisering betekent een toename van vrijheidsgraden voor het handelen, door het losser worden van symbolische dwang, reflexiviteit op tradities, de eis van beargumenteerde begronding en discursieve procedures, en tot slot een negatie-vermogen, waardoor evenwel de sturing van het gemeenschappelijke handelen aan grotere onzekerheden en risico's wordt onderworpen. Daarentegen is het op deze wijze mogelijk om gedifferentieerde belangen veilig te stellen.

Wat opvalt aan Habermas' handelingstheorie, in tegenstelling tot Schutz' fenomenologie van de leefwereld, is dat hij het teleologische aspect van het handelen losmaakt van en secundair acht aan het communicatieve aspect. Het teleologische aspect wordt door hem niet alleen constitutief losgemaakt van het communicatieve handelen, maar tevens beschouwd als een sleutel tot een volstrekt andere zijde van de samenleving dan wanneer deze vanuit de leefwereld wordt bekeken. Het teleologische aspect is voor Habermas de basis voor de materiële reproductie van de maatschappij.

De systeemwereld

Voor het tot stand brengen van doeleinden en handelingsprojecten moeten materiële middelen worden gebruikt, waarbij 'materieel' in brede zin moet worden opgevat als concrete, tastbare inzet. De leefwereld, als horizon en als gestructureerde maatschappij, eist verwerkelijking en instandhouding: een stand van zaken. De maatschappij kan volgens Habermas analytisch zowel vanuit de invalshoek van de leefwereld, als vanuit de organisatie van de materiële verwerkelijking worden bekeken. De leefwereld wordt in stand gehouden door symbolische reproductie; de feitelijke 'standen van zaken' en interventies worden vorm gegeven door materiële reproductie, oftewel door sturing van handelen in verband met de bedoelde en onbedoelde gevolgen en de integratie daarvan.

Zoals rationalisering van het communicatieve handelen zich in de leefwereld voltrekt, zo vindt ook rationalisering van het teleologische aspect plaats in de wereld van de materiële reproductie. Beide volgen daarbij een eigen rationaliseringslogica. In de leefwereld is rationalisering verbonden met de aanvaarding van geldigheidsaanspraken (waarheid, normen en oprechtheid). De doelrealiserende wereld heeft als logisch centrum een optimalisering van het bereiken van doelen, aanwending van middelen, en een handhaving van dit proces ten opzichte van een omringende, causale wereld. De geldigheid van waarheids- en juistheidsaanspraken hangt hier af van de empirische gevolgen van handelen voor het te handhaven geheel (effectiviteit, efficiëntie).

Habermas concludeert, daartoe geïnspireerd door Parsons en de systeemtheorie, dat de rationele materiële reproductie een systeemkarakter krijgt. Crises in het optimaal kunnen benutten van middelen en in de handhaving van het geheel ten opzichte van de omgeving doen het systeem reageren met interventies, die de optimale balans weer kunnen herstellen. In dit proces neigen de sturing en de middelen ertoe zich te verzelfstandigen tot een doel op zich. Habermas wijst erop dat zoiets als 'verzakelijking' en onpersoonlijkheid van relaties niet zozeer het gevolg van doelrationaliteit als zodanig zijn, maar het gevolg van de omkering van doelen en middelen.

Er zijn twee aspecten die het systeemkarakter van de moderne maatschappij verder versterken:

- a. de interacties worden zoveel mogelijk voorzien van gestandaardiseerde definities van de situatie, waardoor tijdrovende en risicovolle consensusvormende processen overbodig worden. Hij wijst als meest cruciale standaarddefinities of 'media' aan: geld als

algemeen aanvaarde maatstaf van ruilwaarde; en formele stuurbevoegdheden, die hij nogal ongelukkig aanduidt met het begrip 'macht'. Het eerste medium draagt bij aan de systemisering van de Markt; het tweede medium aan de systemisering van de Staat. De geldigheid van gemediatiseerde handelingen wordt verankerd in formele juridische regels;

- b. de interacties worden vervat in verrekende handelingreeksen en -sequenties; zoals Habermas al tien jaar voor de publikatie van zijn magnum opus formuleerde is het niet de doelrationaliteit (hij sprak i.c. over de techniek), maar de reikwijdte van de beheersing die zich historisch ontwikkelt tot een nieuw fenomeen (Habermas 1974).

De mediatisering en reikwijdte van de handelingsequenties worden in de samenleving empirisch, dat is aan den lijve ervaren. Ze worden, in Marx' terminologie, tot reële abstracties. Dit brengt Habermas ertoe om naast de analytische onderscheiding van een wereld van rationele materiële reproductie ten opzichte van de symbolische leefwereld, in essentialistische zin te spreken over Staat en Markt als maatschappelijke subsystemen. Essentialistisch, omdat ze niet alleen analytisch, maar ook empirisch zouden zijn vast te stellen. Hiermee ontstaat, naast die omtrent de aard van de leefwereld, een tweede fundamentele onduidelijkheid in Habermas theorie, omdat enerzijds het analytische vermogen van de systeembenadering en eigenlijk van de gehele doelrationaliteit verengd wordt tot bepaalde handelingsterreinen (Staat en Markt), terwijl anderzijds het empirische systeemkarakter van overheids- of bedrijfsorganisaties nogal gemakkelijk in twijfel getrokken kan worden op grond van wat iedereen kan waarnemen. De markt opereert niet alleen zakelijk, en in de bureaucratie leven heel wat hardnekkige voorstellingen en normen. Habermas geeft zelf toe dat de subsystemen niet ontdaan zijn van wederzijds begrip tussen actoren. Maar het communicatieve handelen verliest bepaalde legitimiteitsdimensies binnen het kader van de gesystemiseerde organisaties:

"... action within organizations falls under the premises of formally regulated domains of action. Because the latter are ethically neutralized by their legal form of organization, communicative action forfeits its validity basis in the interior of organizations. Members of organizations act communicatively only with reservation. They know they can have recourse to formal regulations, not only in exceptional but in routine cases; there is no necessity for achieving consensus by communicative means." (Habermas 1992:310)

De stappen die tot zover zijn besproken zijn belangrijk voor de wijze waarop Habermas, in het verlengde van de discussie van Marx via Heidegger tot en met de Frankfurter Schule, de moderne maatschappij problematiseert. Wat bij de maatschappij-kritische voorgangers de tot arbeid versmalde stofwisseling was tussen mens en natuur wordt bij Habermas het materiële reproductieproces, dat betrekking heeft op alle verwezenlijking van communicatief gestelde doelen. In dit opzicht lijkt Habermas een enorme winst te hebben geboekt en zich te hebben bevrijd van de historische bepaaldheid van de kritische interpretatie van maatschappij-problemen die door de industriële revolutie en de rationele organisatie van de productie waren veroorzaakt.

De kolonisering van de leefwereld

Doordat in deze analyse een eigen, geheel verschillende ontwikkelingslogica voor de materiële en symbolische reproductie wordt gepostuleerd, ligt het voor de hand dat Habermas concludeert tot een proces van uit elkaar groeien of zoals hij het noemt 'ontkoppeling' van de leefwereld en de subsystemen. Het handelen wordt aldus gespleten in terreinen die ofwel op de leefwereld ofwel op de systemen betrekking hebben. In dit ontkoppelingsproces reageren de subsystemen zoals systemen behoren te doen: ze beïnvloeden de omgeving omwille van systeemhandhaving. Ook de leefwereld, als keerzijde van de handelingscoördinatie, wordt daarbij tot omgeving gemaakt en zonodig beïnvloed. Zodra deze invloed zo ingrijpend wordt dat de leefwereld zich niet meer ongehinderd, met alle verworven graden van vrijheid, kan reproduceren en ondergeschikt wordt gemaakt aan de eisen van systeemhandhaving, dan is er voor Habermas reden om te spreken van een pathologische situatie, teweeg gebracht door 'kolonisering van de leefwereld'. De subsystemen belemmeren de vrije, ongestoorde reproductie van de leefwereld en doen de systeemlogica doordringen in het terrein van de symbolische reproductie.

Het begrip kolonisering van de leefwereld is niet onproblematisch. Enerzijds zou kolonisering kunnen duiden op een directe beïnvloeding van de intersubjectieve vaststelling van geldige werkelijkheidsopvattingen op zodanige wijze dat men zich de invloed van de systeemlogica helemaal niet bewust is: daar verschijnt de kolonisering in de vorm van wat Marx aanduidde als 'vals bewustzijn'⁵. Daarmee zou Habermas' notie kunnen worden opgevat in dezelfde traditie als die van o.a. Heidegger, die ook alle (ken)theoretische reflectie bij voorbaat als gecorrumpeerd beschouwde. Anderzijds kan onder kolonisering van de leefwereld worden verstaan een door het systeemhandelen gecreëerde beperking van keuzevrijheid, die aan de leefwereld wordt opgelegd, en die in principe empirisch kan worden ervaren⁶.

Habermas heeft geprobeerd aan te geven hoe de moderne mens van het authentieke Zijn kan afraken onder invloed van productie, technologie of bureaucratie. Het authentieke Zijn is een situatie waarin individuen op de drie niveaus van geldigheidsaanspraken (waar, juist, echt) met elkaar tot gedeelde overeenstemming kunnen komen zonder daartoe van buitenaf toe gedwongen te zijn. Hij gaat daarmee naar mijn gevoel verder dan Heidegger met diens notie van 'zijnsvergetelheid'. Volgens Habermas raakt men niet zozeer vervreemd van een ideale zijnstoestand, alswel dat men voor een tweesprong staat: een toenemende rationele Verlichting van het denken via het communicatieve handelen, of een toenemende onderwerping van het communicatieve handelen aan de systeemwereld. Hij heeft aan de gesystemiseerde eendimensionale mens van Marcuse een tweede dimensie toegevoegd: die van het communicatieve vermogen om geldigheidsaanspraken steeds onderling vast te stellen.

⁵ Zie ook Habermas 1992:332 e.v. 'Marx and the Thesis of Internal Colonization'

⁶ Hier kom ik later in hoofdstuk 5 nog uitgebreid op terug bij de bespreking van het verschil tussen keuzevrijheid en consumentensoevereiniteit.

De uitwisseling tussen leefwereld en subsystemen

Invloed van de subsystemen op de leefwereld hoeft op zich niet als pathologisch of als 'kolonisering van de leefwereld' te worden opgevat. Immers, het subsysteem is in eerste instantie een instrumenteel uitvloeisel van de leefwereld. Het rationaliseringsproces van de subsystemen moet volgens Habermas namelijk niet alleen worden gezien in termen van ontkoppeling, maar ook in termen van de ontwikkeling van de rationele relatie tussen systemen en leefwereld. De systemen moeten tenslotte als hulpmiddelen worden beschouwd. In deze relatie, die de vorm krijgt van door formele bemiddeling (d.m.v. geld en formele regels) geregelde uitwisseling worden leefwerelddoeleinden gerealiseerd en wordt systeemrationalisering tevens begeleid door genoegdoening aan de leefwereld.

Voor dit uitwisselingsproces onderscheidt hij vier rollen, waarin de staatsburgerrol en de cliëntenrol de uitwisseling tot stand brengen tussen het openbare domein van de leefwereld en het bestuursstelsel, en waarin de werknemersrol en de consumentenrol bemiddelen tussen het privé-domein van de leefwereld en het economisch subsysteem. Omdat voor het, meer op vrijetijd toegespitste, betoog deze uitwisselingsrelaties van belang zullen blijken, zal ik nog een korte toelichting hierop verschaffen.

Habermas stelt dat in de burgerlijk-kapitalistische maatschappij tegenover de terreinen van handelen die systematisch zijn geïntegreerd in de Markt en de Staat, de intersubjectief geïntegreerde terreinen van de leefwereld de vorm aannemen van private en publieke domeinen. Het hart van het private domein is het gezin, het brandpunt van socialisatietaken. Het openbare domein van de leefwereld bestaat uit communicatieve netwerken, zoals de pers en de massa-media, die een belangrijke basis leggen voor de publieke opinie.

Vanuit de optiek gezien van de subsystemen levert de Markt arbeidsplaatsen en inkomen (beide als input), en goederen en diensten (als output); het bestuurlijke systeem levert collectieve diensten in ruil voor belastingen (input), en politieke beslissingen (output).

De uitwisselingsrollen zijn omschreven vanuit een specifieke positie ten opzichte van de subsystemen. Bestuurders, bureaucraten, werkgevers en verkopers verschijnen in dit model niet, of impliciet als persoonloze exponenten van de subsystemen.

Habermas omschrijft de cliëntenrol en de werknemersrol als 'organisatie-afhankelijke rollen', die gevormd zijn naar relaties tot formele regels en organisaties. De cliëntenrol plaatst individuen in een afhankelijke positie voor de ontvangst van zorg, die de collectiviteit via het administratieve systeem verleent. Ook werknemers onderwerpen zich aan formele aspecten van het economische systeem. De subsystemen kopen, in ruil voor inkomen, arbeid of verzamelen belastinggelden in ruil voor de zorgfuncties.

De staatsburgerrol en de consumentenrol zijn ook bepaald in relatie tot formele handeldomeinen, maar zijn er niet afhankelijk van:

"... the roles of consumer and citizen refer to prior self-informative processes in which preferences, value-orientations, attitudes, and so forth take shape. Such orientations are developed in the private and public spheres; unlike labor power and taxes, they cannot be 'bought' or 'collected' by private or public organizations. This might explain why bourgeois ideals attach principally to these roles." (Ibid.:322)

leefwereld domein	rollen	aard van uitwisseling	medium	subsystemen
publiek domein	staats-burgerrol	politieke beslissingen	regels	bestuurlijk systeem
		loyaliteit		
	cliëntenrol	belastingen	geld	

privaat domein	werknemerrol	arbeidskracht	regels	economisch systeem
		inkomen	geld	
	consumentenrol	goederen en diensten vraag	geld	

Kenmerkend voor het uitwisselingsproces in alle vier de rollen is echter dat de input vanuit de leefwereld op zodanige wijze geabstraheerd en geformaliseerd moet worden dat deze is aangepast aan het in de uitwisseling centraal staande medium, i.c. geld of formele regulering. Door deze mediativering, die uit de logica van de subsystemen en de eisen van stuurbaarheid voortvloeit, treedt in de leefwereld een herdefiniëring op van doelen, relaties, diensten, tijd-ruimtelijke organisatie van het bestaan, plichten en rechten, verantwoordelijkheden en afhankelijkheden. Max Weber signaleerde aspecten van dit proces, waarin delen van de leefwereld 'geïnstrumentaliseerd' worden omwille en als gevolg van een uitwisseling met de Markt of Staat, en interpreteerde dit als een directe bedreiging voor de individuele vrijheid, en als een verlies van 'betekenis'. Waar de moderne samenleving in tekort schiet, is volgens Habermas, dat deze verzuimt te zorgen voor:

"..institutions of freedom that protect communicatively structured areas of the private and public spheres against reifying inner dynamics of the economic and administrative systems." (Ibid.:328)

Habermas zelf zoekt een verklaring voor deze tekortkoming in de stelling dat de economisch gefundeerde klassentegenstelling meer en meer is opgegaan in anonieme en versplinterde processen van ruilwaarde-oriëntaties, die geheel zijn losgekoppeld van communicatieve waarden-oriëntaties. Met andere woorden, niemand maakt zich er meer zorgen over, zolang

men zelf in dit anonieme proces is opgeslokt. De andere implicatie van de uitwisselingsrelaties is dat er een weg openblijft voor beïnvloeding van de subsystemen vanuit de leefwereld, met name via de twee rollen die, zoals Habermas stelt, niet direct afhankelijk zijn van de gesystemiseerde organisatie: de burgerrol en de consumentenrol.

Recreatie, toerisme en de uitwisselingsrollen

"System and lifeworld appear in Marx under the metaphors of the 'realm of necessity' and the 'realm of freedom'. The socialist revolution is to free the latter from the dictates of the former. It seems as if theoretical critique has only to lift the spell cast by abstract labor." (Ibid.:340)

Met dit citaat legt Habermas een impliciete verbinding tussen leefwereld en vrijetijd. Het rijk van de vrijheid was bij Marx immers de bevrijding van de vervreemdende arbeid. Het rijk van de vrijheid is voor Habermas zelf primair een wereld van ongestoorde communicatieve handelingen. Vrijetijd, en meer toegespitst op recreatie en toerisme, is in systeemtermen het domein dat door de systeemrationaliteit 'vrij' wordt gelaten, als genoegdoening voor een generationaliseerd, systeemgebonden productie-domein. In Habermas' leefwereldtermen zou vrijetijd vooral als de uiting van authentieke en expressieve waarden kunnen worden opgevat: tijd voor je ware zelf.

Uit de beschrijving van historische aspecten van vrijetijd in eerdere hoofdstukken, lijkt vrijetijd als aspect van de Vita Contemplativa zich in eerste instantie te ontwikkelen binnen een nog weinig gedifferentieerde koppeling van symbolische en materiële reproductie. Het is nog distantie van het alledaagse, die in de klassieke oudheid en het renaissancehumanisme een grote betekenis krijgt als voorrecht en kwalificatie van de moreel en bestuurlijk verantwoordelijke elite. In de volksvermaken mengen zich nog plezier, driften en een tijdelijk los-zijn van de arbeidssystematiek en de maatschappelijke orde. Vrijetijd als modern verschijnsel gaat zich aftekenen onder invloed van een snel rationaliserend kapitalistisch arbeidssysteem. In dit opzicht wordt ze een niet door Habermas in zijn theorie van het communicatieve handelen gespecificeerd, maar essentieel onderdeel van de werknemersrol. De logica van het systeem creëert hier de, door Habermas wel genoemde, geïmplanteerde tijd-ruimtelijke ordening in de leefwereld, die voor de uitwisseling met het systeem onontbeerlijk is. De scherpe scheiding tussen 'de baas z'n tijd' en de eigen tijd treedt hiermee op.

Het verlies aan vrijheid, waarop Max Weber wees, wordt gecompenseerd door een meer expliciet omschreven tijd-ruimtelijk domein van vrijheid: vrij-af thuis, vakantie. Het verlies aan identificatie met de (vervreemdende, want geformaliseerde en gespecialiseerde) arbeid, wordt gecompenseerd met de accentuering van plezier en bevrediging, en de expressieve en authentieke waarden buiten de gesystemiseerde arbeid. Afstand van de werктаak kan makkelijk worden genomen, waar de verantwoordelijkheden in de systeemorganisatie diffuus geworden zijn. Processen van disciplineren van de massa, die zich uitstrekt tot in de vrijetijd, kunnen wellicht in historische perioden worden toegerekend aan strategisch

opererende individuen of groepen (Beckers 1983b), maar vloeien in Habermas' theoretische optiek logisch voort uit de eisen van het systeemgebonden handelen.

Zodra de door de systeemontwikkeling gedifferentieerde vrijetijd een zelfstandig begrip werd, met in alledaagse termen omschreven waarde-oriëntaties, is zij ook een wezenlijk onderdeel van de burger- en cliëntenrol geworden, die zich uit in een streven naar gelijkberechtigtheid in het systeem van formele regels en in een rechtvaardige verdeling van collectieve voorzieningen op het gebied van de vrije tijd. Het is de ingerichte ruimtelijke omgeving en tijdsorganisatie van het openbare leven, die een directe neerslag krijgt in de leefwereld (zie ook : modularisering van de vrijetijd. In Van der Poel 1993).

Hoewel in het volgende hoofdstuk dieper op de feitelijke ontwikkelingen en rolverschuiving wordt ingegaan, kan hier alvast gesteld worden dat de door de overheid aangelegde grote recreatieprojecten een concretisering vormen van de burgerrol. Deze spitste zich toe op de politieke betekenis, die aan vrijetijdsactiviteiten werd toegekend. Recht op vrijetijd is grondwettelijk geregeld. Meer recent worden recreatie en toerisme op regionaal en lokaal niveau politiek belangrijke instrumenten om een aanjagende functie te hebben voor het economisch subsysteem. De ontwikkeling van de consumentenrol in de vrijetijd is daarvoor een belangrijke voorwaarde geweest.

De consumentenrol verwijst direct naar de bevrediging van leefwereldwaarden, door het gebruiken en verbruiken van goederen en diensten. Doordat vrijetijd als 'beloning' van het arbeidssysteem is geformaliseerd ontstaat in die vrije ruimte een mogelijkheid tot transactie, die in principe alleen nog bemiddeld wordt door het medium 'geld'. Wat te koop is en wat betaald kan worden, kan worden gekocht. Consumptievrijheid wordt bij uitstek gerealiseerd met een verwijzing naar vrijetijd. Vrijetijdsbesteding kan worden gekocht, en wordt daarmee een fantastische bron van op profijt gerichte produktontwikkeling. Met de invulling van deze vierde rol met een vrijetijdselement sluit de systemisering zich tot coherent te organiseren geheel: de genoegdoening die de systemisering heeft verschaft aan de leefwereld, in de vorm van een gearticuleerd vrijetijdsdomein, wordt tegelijkertijd een van de grootste bronnen van exploitatie van de leefwereld door het systeem.

Theoretisch gesproken ligt in de verschuiving van uitwisselingsrollen een fundamentele probleemstelling, waarin voor vrijetijd de kolonisering van de leefwereld kan worden gezocht. Als we Habermas' visie op de maatschappelijke veranderingen aanvaarden, is daarmee echter nog niet duidelijk hoe een begrip als 'contrastructuur' in zijn handelings- en maatschappijtheorie kan worden ingepast. Om hiertoe een poging te kunnen ondernemen zal ik onderdelen van Habermas' theorie verbinden met het eerder gegeven theoretisch kader.

De werelden en de contrastructuur

Habermas' hoop ligt in de kracht van de Rede. Zijn theorie, waarin de scheiding van teleologische en communicatieve aspecten de maatschappelijke werkelijkheid als het ware uit elkaar trekt, levert een complex maatschappijbeeld op waarin verschillende werelden van intermenselijke integratie over elkaar heen liggen:

"Terwijl de mechanismen van sociale integratie aansluiten bij handelingsoriënteringen, grijpen de mechanismen van systeemintegratie achter de handelingsoriënteringen om en integreren ze handelingsgevolgen (ongeacht of deze als resultaten geïntendeerd waren, dan wel als onbedoelde consequenties optreden). De mechanismen van sociale integratie staan in een [interne] relatie tot structuren van op verstandhouding gericht handelen, terwijl de mechanismen van systeemintegratie [extern] blijven ten opzichte van deze handelingsstructuren. Dat geldt echter niet voor de sturingsmedia 'geld' en 'macht', die als speciale codes afgesplitst worden van het algemene medium van de omgangstaal. Deze sturingsmedia leiden evenwel tot een specifieke verdwijning van de wereld; ook hun integratieactiviteiten vallen niet binnen de horizon waarin de interactiedeelname zelf zich oriënteren." (Habermas 1989:150)

De Rede is in deze maatschappelijke onoverzichtelijkheid hetgeen waarop we steeds een beroep kunnen doen om onze onderlinge relaties in evenwicht te brengen. Daarmee komt het accent te liggen op een werkelijkheid, die zich op grond van dit principe laat ordenen. De vraag is of Habermas daarmee alle menselijke mogelijkheden in beeld houdt, hoezeer ook zijn gedachtengang een immens intellectueel hoogstandje is. Weyns verwoordde deze twijfel als volgt:

"...wat niet wegneemt dat er op Habermas véél en véél kritiek uit te oefenen valt, bijvoorbeeld op het feit dat hij er om zo te zeggen een verborgen metafysica op na houdt; zijn algeheel onbegrip van godsdienst; de overbenadrukking van de rationele aspecten van het menselijk leven: het spreekwoord zegt dat "man progresses by reason, but he exists by instinct and he persists by wonder", maar het enige dat Habermas aan het naakte bestaan aantreft zijn de menselijke belangen, de drijfveren die het (rationele) handelen voortstuwten - geen spoor van datgene dat naast de logos de menselijke geest het hoogst vervult: verwondering; enz..." (Weyns 1990:205)

Habermas' leefwereldbegrip is geconcentreerd rond wederzijds begrip en geldigheidsaanspraken op alle terreinen, maar incorporeert niet de verschillende 'opschortingen' van tijd, ruimte, waarheid, juistheid en echtheid, die steeds in de menselijke historie een rol hebben gespeeld en die zoals Williams James al suggereerde juist tot fantasie worden, omdat ze door onze rationele kennis meer en meer gefundeerd worden tegengesproken. Religie en magie zijn geen irrealiteit zolang er geen wetenschap is die het tegenspreekt. Met andere woorden, de rationalisering produceert een wereld van rede en onredelijkheid.

Om te zien of het theoretische betoog van Habermas voor deze andere werkelijkheden kan worden geopend moet ik terugkeren naar de eerdere hoofdstukken. Eerst zal ik proberen de tweedimensionale wereld van teleologische en communicatieve processen te verbinden met de driedimensionale veld-wereld, die door Bourdieu is geconcipieerd. Daarna zal ik de werelden van alledaagse velden en contrastructurele velden tegenover elkaar plaatsen, en Habermas' integratieprincipes daarop toepassen. Tenslotte zal ik vanuit die redentatie probe-

ren om de koloniseringstheorie en het vraagstuk van het nieuwe pauperisme opnieuw te formuleren.

De driedimensionale werelden

Doordat Habermas in zijn latere werk de analyse van maatschappelijke processen op het niveau brengt van principes, die hij als ontwikkelingslogica aanduidt, worden de werelden die hij beschrijft volledig abstract. Het communicatieve principe 'werkt' anders dan het teleologische. Het ene ontwikkelt zich door de geldigheid van juistheids-, waarheids- en echtheidsaanspraken, het andere door aanspraken van succes. Het is heel opmerkelijk dat Habermas in deze abstrahering afstand neemt van zijn eerdere expliciete beschouwingen over de relatie tussen concrete maatschappelijke belangen en symbolische wereld (zie Habermas 1973). Ik vind dit des te opmerkelijker omdat juist zijn leermeester Rothacker, bij wie hij in 1954 promoveerde, reeds een ver uitgewerkte cultuur-antropologische theorie had ontwikkeld over het belangengebonden karakter van onze werkelijkheidsopvattingen⁷. Ook Habermas gebruikte in de jaren vijftig een notie als 'erkenntnisleitende Interesses' (Keulartz *ibid.*:112). Bourdieu's veldtheorie brengt niet alleen de belangengebondenheid van de doxa naar voren, maar ook dat daarmee een relevantiecontext wordt geschapen, die intern tot strijd en competitie leidt, maar die ook extern zich kan verhouden tot andere relevante veldcontexten. Rothacker's antropologie lijkt nauw verwant met Bourdieu's veldtheorie.

Rothacker stelde het begrip 'levensstijl' centraal, als manier van tegen de werkelijkheid aankijken, die een 'onverwisselbare stempel drukt op de lichaamshoudingen, gebaren en gezichtsuitdrukkingen van een groep of gemeenschap' en die ook doorwerkt in 'het fysiologische karakter van hun taal, kunstwerken, religieuze overtuigingen, juridische regelingen, politieke instellingen, wetenschappelijke denkbeelden en filosofische systemen' (*ibid.*:114). Rothacker putte voor zijn ideeën uit het gedachtegoed van Dilthey, die tussen object en subject een verbindende schakel zag in belangengebonden betekenissen. In Rothackers optiek verschijnt het belang als articulerende werking voor aspecten van de werkelijkheid, kortom als basis voor relevantiecontexten. Het handelen voltrekt zich in aldus gedefinieerde situaties volgens strategische principes. Cultuur is daarom geen monade, maar een meervoudig verschijnsel, waarin steeds verschillende werelden tegenover elkaar geplaatst worden. De alledaagse praktijk wordt evenwel gevormd door de confrontatie met het voortbestaan, zoals hij stelde.

"Veel consequenter dan Dilthey verdedigde Rothacker de stelling dat we slechts tot de kern van kennisprocessen kunnen doordringen wanneer we het brandpunt van de analyse van de 'vita contemplativa' verplaatsen naar de 'vita activa'." (*Ibid.*:119)

Rothacker meende dat we best weten dat de werkelijkheid op meer manieren kan worden opgevat en tot verschillende werelden kan leiden. Maar de alledaagse praktijk dwingt ons voor één werkelijkheid te kiezen. Het gaat om de vraag:

⁷ Voor mijn weergave van Rothacker baseer ik mij geheel op Keulartz' hoofdstuk De cultuurantropologie van Erich Rothacker (Keulartz 1992:112 e.v.).

"... welke wereld het werkelijk waard is door ons geleefd te worden. En juist daarover ontbranden levensgevechten. We bezitten niet alleen telkens onze wereld, maar we beschermen hem en zijn bereid ervoor te vechten. We werpen welbeschouwd onze existentie in de waagschaal wanneer het erom gaat in de bij ons passende wereld te leven en in geen andere." (Rothacker 1934, geciteerd in Keulartz:120)

Het is opmerkelijk hoe Rothacker reeds ver voor de oorlog een levensstijltheorie ontwierp die tot in veel details overeenkomstig is (zo gebruikte hij ook het begrip 'habitus') met die van Bourdieu. Verwijzingen naar Rothacker zal men echter bij Bourdieu, bij mijn weten, niet aantreffen.

Door een combinatie van de leefwereld-systeemwereld dualiteit van Habermas met het veldperspectief van Bourdieu en de belangengebondenheid van werkelijkheid, zoals deze uit Rothacker's antropologie is te distilleren, kunnen we een wereldbeeld optrekken met drie dimensies (belang, symbolische reproductie en materiële reproductie) dat drie consequenties heeft.

1. De sociale wereld bestaat uit velden waarin belangen de doxa en daarmee de afbakening van het veld bepalen, en waarin gelijktijdig de verschillende logische principes van materiële en symbolische reproductie werkzaam zijn.

Als denkmodel kan men het veld zich voorstellen als een piramide-achtige vorm omdat de top, waarin de meeste macht geconcentreerd is, doorgaans betrekkelijk smal is. Strijd vindt plaats met schaarse middelen, weinigen kunnen daarom maar succesvol zijn. Voor het voortbestaan van het veld van belanghebbenden en 'stilzwijgende medeplichtigen' (zie eerder over de veldtheorie van Bourdieu) is reproductie van de doxa belangrijk, maar ook de materiële reproductie van de onderlinge verhoudingen. Zolang mensen in de veldcontext handelen vormen beide reproductieaspecten onlosmakelijke onderdelen van de sociale praktijk. Omdat beide aspecten hun eigen logica hebben, ondervindt elke sociale praktijk hierdoor een intrinsieke spanning tussen beide vormen van logica. Beide leiden vervolgens ertoe dat zich in de veldstructuren praktijken vormen, die ofwel overwegend door de ene dan wel overwegend door de andere logica worden bepaald. De hieruit resulterende systeem- of leefwerelddomeinen kunnen zich echter nooit volledig losmaken van beide handelingsaspecten, het teleologische en het communicatieve.

Wat Bourdieu's veldtheorie hieraan toevoegt is de wijze waarop teleologische en communicatieve elementen in de sociale ruimte worden verbonden en elkaar wederzijds constitueren. In de alledaagse werkelijkheid wordt het belang van de materiële reproductie bepaald door doxa, de impliciete aanname van een belang, waarmee enerzijds de relevantiecontext van de leefwereld wordt bepaald en anderzijds het nut van kapitaalinzet wordt gedefinieerd. Deze definiëring vindt plaats in een competitieve situatie om een bepaalde door de doxa aangegeven inzet, die een bewuste strijd laat zien waar het om gebruik van kapitaal gaat en een onbewuste waar het de relevantiecontext betreft. De strijd om de inzet kan worden gesitueerd binnen de uitwisselingen, die er tussen de dimensies van materiële en symboli-

sche reproductie lopen, namelijk: de burgerrol, de werknemerrol, de cliëntenrol en de consumentenrol.

Omdat de strijd om de inzet onvermijdelijk leidt tot ongelijkheid, en doorgaans tot een kleine topklaag van succesvollen en een brede basis van minder succesvollen, lijkt mij als ruimtelijke voorstelling de metafoor van een piramidale opbouw gerechtvaardigd. Met dit beeld kan het klasse-begrip bovendien weer worden teruggebracht in Habermas' theorie van het communicatieve handelen, waar dit overigens op markante wijze in zijn latere werk is gaan ontbreken. De plaats in de piramide bepaalt de klassepositie.

Habermas' tegenstelling tussen leefwereld en subsystemen, en de daarmee samenhangende verschillen in handelingslogica, geven ook voor het model van Bourdieu een extra dimensionering van de velddynamiek. Deze wordt niet alleen door strijd, verlies en winst bepaald, maar ook door instrumentele en systeem-strategische factoren en door argumentatieve processen. De stand van zaken in het veld en in de veldprocessen vormt de structuur van alledaagse werkelijkheid.

2. Als men zich de sociale wereld voorstelt als wereld die uit een veelheid van veldstructuren is opgebouwd, is er sprake van twee perspectieven: een veld-interne en een veld-externe.

Het veld of de wereld van de alledaagse werkelijkheid betreft een maatschappelijke orde, zoals deze door cultuurhistorische ontwikkelingen (uit het klassieke ideaal voortkomend, met een premie op rationaliteit) en kapitalisme is vormgegeven⁸. De inzet is welvaart, en de redelijkheid daarvan is een vanzelfsprekendheid in onze westerse perceptie. Ons vanzelfsprekende morele systeem, onze opvattingen over wat normaal is, onze maatstaven wat esthetisch door de beugel kan, horen bij deze wereld. In het driedimensionale perspectief van de alledaagse werkelijkheid kunnen allerlei subvelden verschijnen, waarin de in verschillende mate gesystemiseerde materiële reproductie en in verschillende mate gerationaliseerde symbolische reproductie subveld-specifieke spanningen creëren: de Staat als 'ecology of games', waarin geheel eigen voorstellingen van verantwoordelijkheid en streefbeeld heersen; de markt als strijd tussen producerende actoren met geheel eigen 'bedrijfsstijlen' (Van der Ploeg 1993) en consumerende actoren met eigen consumptiestijlen; het gezin als organisatie van rollen en taken. Belangen verschijnen hierin zowel in perspectief van doxa of relevantiecontext, als van bezit van kapitaal.

De geldigheidsaanspraken en succes-eisen, die kenmerkend zijn voor de leefwereld respectievelijk de materiële reproductie-processen, kunnen zowel binnen het specifieke (sub)veld gesitueerd worden als inzet worden van relaties tussen velden. Het veld-interne perspectief

⁸ Dit correspondeert ook met Webers visie op de totaal verschillende werelden van het Westerse kapitalisme en oosterse culturen. Daaruit blijkt hoezeer de alledaagse orde een specifieke benutting is van mogelijke werkelijkheidsconcepties.

betreft de logica van processen en een specifieke 'stand van zaken' binnen het veld. Andere velden kunnen evenwel relevante omgevingen zijn voor deze stand van zaken. Mensen participeren in veel velden tegelijk. Succes of gezag in het ene veld kan worden aangewend als kapitaal voor de strijd in een ander veld. Andersom geldt dat een gebrek aan succes in het ene veld gecompenseerd kan worden met een betere positie in een ander veld. Variaties van de alledaagse werkelijkheid worden op deze wijze ten opzichte van elkaar geplaatst.

3. Doordat velden met elkaar verbonden zijn werken reproductieprocessen dwars door velden heen op elkaar in.

Het is dit proces dat door Habermas geabstraheerd is tot zijn tegenstelling leefwereld en subsystemen. Het subsysteem Staat is de abstractie van een complexe wereld van met elkaar verbonden interactievelden, die ten opzichte van elkaar relevant worden omdat ze bijdragen aan de bestuurlijk-administratieve reproductie van de samenleving. Het subsysteem Markt is evenzo een abstractie van een wereld van velden, waarin de economische productie en uitwisselingen worden vorm gegeven. In deze velden worden steeds de symbolische en de materiële reproductie relevant voor alle veldspelers. Leefwereld en subsystemen zijn op deze wijze, via de veldcontexten, twee zijden van één en dezelfde medaille: de alledaagse intermenselijke werkelijkheid.

Alledaagse en contrastructurele werelden

In het voorgaande hoofdstuk is uitvoerig betoogd dat de constructie van contrastructurele werkelijkheid theoretisch in het veld-perspectief kan worden getrokken. In contrastructurele velden zijn bepaalde elementen van de alledaagse werkelijkheid tussen haakjes geplaatst. Dat betekent niet dat het contrastructurele veld een radicaal andere werkelijkheid vormt. Veel elementen blijven gemeenschappelijk met de werkelijkheden van alledaagse velden. Tussen dewerkelijkheden liggen daardoor verbindingen.

Zoals de alledaagse werkelijkheid in de vorige paragraaf werd voorgesteld als een wereld van gerelateerde en over elkaar heen vallende velden, zo kan dit beeld worden verruimd met een wereld van contrastructurele velden.

Er is al een begrenzing verondersteld tussen de alledaagse wereld, de contrastructurele wereld en de subjectwereld, die bijvoorbeeld door de taal poreus wordt. Werelden en werkelijkheden worden met elkaar verbonden. Achter de contrastructurele wereld ligt de wereld van het subject, door taal in staat tot reflexiviteit ten opzichte van elk van de drie werelden: de eigen ondeelbare wereld, de contrastructurele wereld en de wereld van de alledaagse werkelijkheid. De geheimtaal kan werelden ook voor anderen afgrenzen.

In principe zijn allerlei bindingen en ontkoppelingen van alledaagse en contrastructurele werelden denkbaar, afhankelijk van wat in het veld al dan niet tussen haakjes is geplaatst. Soms is dit de werking van de reproductieprocessen van Staat of Markt, waaraan men zich onttrekt. Soms is het de druk van de standaard-tijd. Sommige contrastructurele werelden zullen zeer ver afliggen van de alledaagse en de daar geldende maatstaven van rationaliteit, soms zullen beide soorten gebieden dicht tegen elkaar aan liggen.

De relatie tussen alledaagse en contrastructurele velden kan op drie manieren vorm krijgen:

1. Als materiële koppeling. Reproductieprocessen in het ene veld kunnen samenvallen met reproductieprocessen in het andere. Sommige georganiseerde handelingskaders kunnen meerdere werkelijkheden dienen: een toeristisch bedrijf opereert in het alledaagse markt-subsysteem en is tegelijkertijd onderdeel van het te reproduceren contrastructurele veld. Wanneer 'kapitaal', nodig voor de contrastructurele veldstrijd, ontleend wordt uit de alledaagse wereld, komt het contrastructurele veld ook onder de werking te liggen van het alledaagse.

2. Als symbolische koppeling. Al gewezen werd op het belang van taal als medium in de verschillende werkelijkheden. In de leefwereld worden, zoals eerder in dit hoofdstuk werd beschreven, aanpassingen getroffen (voorstellingen, werkelijkheidsinperkingen, vanzelfsprekendheden), waarop de systeemwereld kan inhaken, en die ook in de contrastructurele verankerd raken. Gewenning aan een bepaald niveau van consumptie en behoeftebevrediging zou daarvan een voorbeeld kunnen zijn.

3. Als confrontatie voor wederzijds begrip en geldigheidsaanspraken. Habermas gaat uit van een moderniseringstendens in het rationaliseringsproces van de leefwereld. Het contrast-structuurmodel voegt daar een belangrijke dimensie aan toe. Geldigheidsaanspraken op waarheid, juistheid en echtheid worden niet eenvoudigweg in een lineaire ontwikkeling van vooruitgang getoetst aan argumenten, maar tenminste ook aan totaal verschillende uitgangspunten en contexten van de 'andere werkelijkheden'. Het geloofwaardige wordt afgezet tegen het onvoorstelbare, het geoorloofde tegen het ongeoorloofde, het tastbare tegen de ongelimiteerde verbeelding. Omdat het bij deze poreuze werkelijkheidsgrenzen nog steeds gaat om communicatief handelen, zal gedeeld begrip ook over deze grenzen heen tot stand kunnen komen.

Met de toevoeging van contrastructurele werkelijkheid aan het complexe wereldbeeld dat Habermas schetst kan het wereldbeeld zo worden bekeken:

de tegenstelling tussen leefwereld en subsystemen strekt zich uit over de tegenstelling tussen alledaagse werkelijkheid en contrastructuur.

	leefwereld	systemen
alledaagse werkelijkheid	symbolische reproductie	materiële reproductie
-----	-----	-----
contrastructuur	symbolische reproductie	materiële reproductie

Naast een alledaagse bestaat er dan een contrastructurele leefwereld, waarin bepaalde noties zijn opgeschort of anders worden gebruikt. De intersubjectieve leefwereld strekt zich, in mijn optiek, derhalve veel verder uit dan alleen de alledaagse relevantiecontext en onderwerpt zich daarbuiten dan ook niet aan dezelfde veldlogica van de alledaagse wereld. De distantie die ontstaat door aspecten van de alledaagse relevantiecontext tussen haakjes te plaatsen creëert een contrastructuur, die enerzijds als afstand van het alledaagse en een reactie daarop kan worden omschreven, en anderzijds als echo van de pure subjectieve beleving. Wat in deze werelden plaatsvindt kan in termen van de alledaagse orde worden opgevat als volstrekt onnut, volstrekt onwaar, volstrekt irrelevant, volstrekt onbewijsbaar, superieur of volstrekt bedreigend en deviant. Ze vormen een eigen stand van zaken, gedistantieerd van de 'normale' stand van zaken. De leefwereld heeft in deze optiek het karakter van een zeer wijde horizon, een zeer diepe bron en een complex van sub-werelden.

Toch zijn ook deze contrastructurele werelden, voor zover ze communicatief zijn vastgesteld, evenzeer afhankelijk van teleologisch handelen en een zekere materiële reproductie, zij het meestal niet op vergelijkbare wijze, als de alledaagse wereld. In de contrastructurele systeemwereld kan de materiële reproductie op een andere dan normaal efficiënte of effectieve wijze werken. Wellicht is het beter daarvoor zelfs geen systeembegrip te gebruiken, hoewel voor het contrastructurele veld ook gestreefd wordt naar integratie en handhaving. Maar dikwijls op een andere manier.

In het vorige hoofdstuk is al enige aandacht besteed aan de dynamische relatie tussen alledaagse en contrastructurele velden of werelden. De posities in het veld van de alledaagse werkelijkheid zijn de basis van een klassenstructuur. Ze zijn, zoals in tal van leefstijlstudies is aangetoond, ook verbonden met de tegenwereld van de contrastructuur. Klasse blijkt bijvoorbeeld uit kunstappreciatie of uit een specifiek eigen vrijetijdsgedrag. Waar in de alledaagse leefwereld schaarste (en daarmee de basis voor ongelijke posities en verschillend succes) en daarmee exclusieve aanspraken door effectieve reproductieprocessen kunnen worden overwonnen, biedt de contrastructurele wereld voortdurend een alternatieve basis voor exclusieve kennis en exclusief gedeelde codes. De contrastructurele werelden bieden wellicht een oneindige mogelijkheid om uit te wijken. In dit uitwijkgedrag worden steeds nieuwe claims gelegd op hogere of alternatieve waarheid, dan wel op het echte of op het juiste.

In die aanspraken op een andere werkelijkheid is bovendien steeds een intentie merkbaar, waarin mensen een relatie met hun 'werkelijke zijn' proberen te leggen, hun staat van immanentie of een samenvallen met het ondeelbare subject, zonder dat dit werkelijke zijn ooit definitief kan worden vastgesteld. Overigens wil dit niets zeggen over de mate waarin contrastructurele relevanties als goed, normaal of echt worden beschouwd vanuit het alledaagse perspectief. Het Romeinse 'otium' illustreert de dubbele bodem van het normaliteits- of juistheidsperspectief van het contrastructurele handelen: distantie kan zowel goed als slecht zijn. Om nog even het debat over de vrijetijd uit hoofdstuk I terug te halen: contrastructurele vrijetijd hoeft vanuit de alledaagse moraliteit helemaal niet de juiste vervulling van het mensdom te zijn. De stelling dat dat wel zo zou zijn is een alledaags moreel a priori. Het is veeleer een feitelijke dan een morele kwestie, dat de mensheid naast zijn alledaagse werkelijkheid andere werkelijkheden schept en mede bij de gratie daarvan voortbestaat.

De distantie, dan wel mogelijke verbindingen tussen alledaagse en contrastructurele aspecten, maakt ook de vraag naar de mogelijke kolonisering terzake.

Kolonisering en pauperisme?

De kolonisering kan in het contrastructurele perspectief betrekking hebben op de overbrugging van de distantie tussen alledaagse en niet-alledaagse werkelijkheden, onder invloed van doel-middelen rationaliteit: vanuit de geïnstrumentaliseerde alledaagse orde doet zich een sterke tendens voor van beheersing en exploitatie van de contrastructurele werelden. Bepaalde werkelijkheden 'normaliseren' daardoor. De materiële reproductie van contrastructurele velden wordt daarmee ook weer afhankelijk van de logica van de materiële reproductie van de alledaagse wereld (dezelfde regels, dezelfde strategieën, dezelfde succesmaatstaven). Het materiële rationaliseringsproces kan de contrastructurele doxa gaan overheersen. De keuzevrijheid van de 'veldspelers' bij deze stand van zaken wordt overeenkomstig beperkt en onderworpen aan de logica van het reproductieproces ('The iron cage'). Ook de contrastructurele wereld wordt vervolgens georganiseerd rond tijd-ruimtelijke concepties, die de uitwisseling met de alledaagse subsystemen vergemakkelijken. Het intersubjectieve wordt meer en meer geobjectiveerd. Maar het subject blijft op zoek naar bronnen van gedeeld begrip dat zich van de geobjectiveerde wereld kan losmaken.

Naarmate meer van de contrastructurele leefwereld wordt onderworpen aan de alledaagse logica, zullen zich andere contrastructurele werelden vormen die voortdurend blijven wijken, weg van het alledaagse en beheerste. Verondersteld mag worden dat hiermee een weergaloos proces op gang komt van uitputting van stoffelijke en geestelijke hulpbronnen. Dat kan worden opgevat als een proces van verpaupering.

De werelden van recreatie en toerisme laten over een periode van zo'n honderd jaar een enorme expansie zien, zowel in de zin van de relevantiecontext (rijkdom aan symbolen, zingeving etc.), als van participatie in de handelingscontext van deze werelden (van elitair tot massaal handelingsterrein), alsmede in de zin van materieel gereproduceerde wereld

(overal ter wereld zijn bewust ge(re)produceerde toeristisch-recreatieve attracties te vinden, en doorgaans in ruime mate). Het lijkt verre van correct om hier zomaar, in de lijn van Heidegger of de kritisch sociologen, te spreken van zijnsvergetelheid of nieuw pauperisme. Integendeel, de rationalisering van de alledaagse wereld, heeft als neven-effect gehad het ontstaan van een rijk geschakeerde wereld van fantasie, interesse en beleving. Een wereld, waarin allerlei opschortingen van geldige waarheids-, normaliteits- en echtheidsaanspraken voorkomen, die gezien vanuit onze alledaagse werkelijkheid betekenissen hebben die variëren van de meest existentiële tot de meest infantiele of nutteloze. Het pauperisme zit naar mijn gevoel niet in het nutteloze, maar in de onmogelijkheid om er als subject nog een bepaalde aha-ervaring bij te beleven. De relatie met het eigenlijk onzegbare verwordt tot 'kitsch'.

Ik ben geneigd om aan het (voort)bestaan van een zekere intacte, vrije contrastructurele wereld een wezenlijke antropologische waarde toe te kennen. Niet omdat wij alleen in onze vrijetijd bijvoorbeeld tot ware ontplooiing komen, of bij voorbaat slechts in het contemplatieve leven het hogere te ontdekken. Contrastructuur is geen betere wereld. De historie laat echter zien dat de spanning tussen het alledaagse en het niet-alledaagse hoort bij de ontwikkeling van de menselijke samenleving. De invulling van de contrastructurele ruimte kan in wezen niet worden onderworpen aan een alledaags normatief standpunt: dan zouden we dit deel van de leefwereld koloniseren vanuit de alledaagse leefwereld.

Het vrij houden van deze ruimte, vooral in deze tijd van ongekende mogelijkheden waar onze materiële reproductie gebruik van maakt en de koloniserende werking die daarvan uitgaat, lijkt mij wel een normatieve konsekwentie van de hier ontwikkelde theorie. Contrastructuur is een bron van menselijke zingeving, die niet moet worden besmet of uitgeput. Uit deze bron voeden we onze wederzijdse begripsvorming en ons weerwoord op het alledaagse leven, net zozeer als uit de Verlichte Rede.

Dit normatieve aspect van de theorie heeft ook implicaties voor de praktijk. In de volgende twee hoofdstukken wil ik daarom speciaal kijken naar de praktijk van het beleid voor recreatie en toerisme.

Vrijetijdsbestedingsvormen zoals recreatie en toerisme, als in oorsprong contrastructurele werelden, zouden bij uitstek geschikt moeten zijn om de bruikbaarheid van de koloniserings-these te beoordelen. In het volgende hoofdstuk wil ik proberen om aan de hand van concrete ontwikkelingen op deze terreinen na te gaan hoe de logica van de materiële reproductie in het overheidsbeleid een eigen weg gaat.

Hoofdstuk 4

DE RATIONALITEIT VAN EEN BELEIDSVELD

Inleiding

In de voorgaande hoofdstukken is geprobeerd de maatschappelijke ontwikkelingen en de zich daarin steeds scherper aftekenende vrijetijd te begrijpen met behulp van de tegenstelling die Habermas trekt tussen leefwereld en subsystemen. Deze dubbelzijdige maatschappelijke werkelijkheid is bovendien met de veldtheorie van Bourdieu verruimd tot een werkelijkheid van drie-dimensionale sociale velden, waarin handelende actoren zich in verschillende (machts)posities tot elkaar verhouden. Het begrip contrastructuur heb ik geïntroduceerd om aannemelijk te maken dat, naast de alledaagse, gerationaliseerde maatschappelijke werkelijkheid, meer werkelijkheden tot stand worden gebracht, die deels specifieke aspecten van het dagelijks leven tussen haakjes plaatsen, deels als een parafrase op de dagelijkse werkelijkheid ook een tegenstelling in zich bergen van communicatieve leefwereldprocessen en materiële reproductieprocessen. Contrastructuur levert andere werkelijkheden op, waarin vormen van vrijetijdsbesteding worden gedefinieerd en gereproduceerd.

Een toevoeging aan Habermas' koloniseringstheorie, de onderwerping van de leefwereld aan de subsystemen 'staat' en 'markt', is dat kolonisering ook op contrastructuur is betrokken. De andere werkelijkheden moeten steeds weer in de alledaagse orde worden beheerst en bruikbaar gemaakt. Daarmee wordt contrastructuur onderworpen aan de logica die in de alledaagse orde heerst.

Deze zienswijze is tot dusver overwegend in algemene en abstracte termen ontvouwd. Machtsspel, vorming van concrete en tijdgebonden opvattingen over de contrastructurele ruimte en veranderende verhoudingen tussen maatschappelijke subsystemen en de leefwereld, zouden nu nog bekeken moeten worden in een tijd- en ruimtegebonden situatie. Hoe reageren de systemen op de contrastructurele kant van de leefwereld?

In de inleiding heb ik aangekondigd de casus te zoeken in de specifieke, naoorlogse ontwikkeling van het Nederlandse rijksbeleid voor recreatie en toerisme. Het is bij uitstek dit beleidsterrein, waar de zorg voor de contrastructurele ruimte is terechtgekomen¹. Deze concretisering is bedoeld om aanwijzingen te vinden voor veranderende verhoudingen tussen systemen en leefwereld, wat dit voor de inhoud van het beleid betekent, en voor de context waarin een debat zou kunnen worden gevoerd alsook voor het omlijnen van de collectieve belangen, die daarbij tenminste aan de orde zouden moeten komen².

¹ Zij het dat men dit zelf nooit als 'contrastructuur' heeft aangeduid.

² In de inleiding heb ik een onderscheid aangebracht op pagina 27 tussen het streven naar een meer optimale situatie als collectief belang en het debat daarover zelf als collectief belang.

Het is niet mijn bedoeling geweest om een volledige geschiedschrijving van het recreatiebeleid te plegen, waarin systematisch de werking van allerlei 'veld-processen' wordt opgespoord. Een dergelijk project zou in het kader van mijn theoretische analyse te ver voeren. Gelukkig is er historisch onderzoek naar een flinke periode beschikbaar voor de Nederlandse situatie (o.a. Beckers 1983a; Beckers en Mommaas 1991; Van der Voet 1985a en 1985b; Van der Voet 1986). Ik heb het bestaande onderzoek, voor zover zich dat daartoe leent, gebruikt om een globale verkenning te plegen, aangevuld met eigen observaties. De bedoeling was vooral om te zien hoe de theoretische benadering feitelijke ontwikkelingen inzichtelijk kan maken. Ingewijden zullen veel facetten missen, die wellicht van belang zouden zijn³. Ik heb me geconcentreerd op een deel van het totale beleid en gekeken hoe de rationaliteit van dat deel zich over een periode van bijna vijftig jaar vormt en aanpast.

Een cesuur, die bij de Tweede Wereldoorlog wordt gelegd, heeft iets willekeurigs. Nederland heeft weinig dramatische gebeurtenissen gekend, die als waterscheiding voor perioden kunnen worden gebruikt en de ingrijpende oorlogsgebeurtenis ligt voor de hand. Mijn periodisering gaat echter niet uit van een rigoureuze ommekeer. De naoorlogse periode laat eerder een overgang zien van een samenleving, die zich meer en meer uit maatschappelijke en religieuze tradities losmaakt en zich inzet voor wederopbouw en welvaartsontwikkeling, kortom processen die een sterke rationalisering laten zien zowel in het denken als in het instrumentarium om de maatschappelijke ontwikkeling te sturen. Vooral belangrijk is dat het Rijksbeleid pas in deze periode tot volle ontplooiing komt. De ontwikkelingen zijn van een enorme complexiteit, die met de globale theoretische optiek moeilijk volledig recht kan worden gedaan⁴.

Het hoofdstuk bevat drie onderdelen, die opeenvolgende fasen laten zien van het rationaliseringsproces van het specifieke beleidsveld van openluchtrecreatie en toerisme op rijksniveau.

De drie fasen, die worden besproken, wil ik typeren als:

- a. pacificatie en genoegdoening (1945 - 1965)
- b. technisering en participatie (1965 - 1980)
- c. economisering en concurrentie (na 1980).

Deze fasentypering houdt wederom niet in dat ze processen strikt scheidt. In de fase van pacificatie doen zich al vormen van technisering voor. Evenzeer komt economisering al voor gelijktijdig met technisering. Eerder moeten de fasen als accentverschuivingen worden begrepen. De begeleidende jaartallen zijn een hulpmiddel om globaal de processen historisch te plaatsen.

³ Ik ga voorbij aan het beleid van specifieke provincies, regio's of steden, noch op het beleid uit andere sectoren (volkshuisvesting, verkeer en waterstaat, defensie, natuur etc.).

⁴ Zo zullen er historici, sociologen, beoefenaren van politieke en andere wetenschappen zijn, die bestrijden dat een eenduidig vaststellen van hoofdlijnen mogelijk is. Er zijn 'visies' of interpretaties. En er is een voortgaand debat over 'hoe het precies gegaan is' (zie ook bv. Von der Dunk e.a. 1986:12).

Per onderdeel zal ik vier aspecten aan de orde laten komen, die ontleend zijn aan de eerder gepresenteerde theorie. Als de drie fasen de 'schering' zijn, dan wordt de 'inslag' gevormd door:

1. machtsverhoudingen en doxa; in feite gaat het om de vraag door welke krachten het veld wordt beheerst en welke doxa daarbij regeert;
2. interventie als materieel (re)productieproces; het concrete beleid zal hierbij worden geresumeerd;
3. legitimering als symbolische (re)productie; hier zal ik speciaal letten op argumenten, die gebruikt worden om beleid of geen beleid te rechtvaardigen;
4. systemisering en uitwisseling; hiermee wordt de kern van het probleem gezocht in de toestand van rationaliteit van de subsystemen 'staat' en 'markt', de uitwisseling tussen deze en de leefwereld en de vraag of de rationaliteit van leidt tot weerloosheid van contrastructurele waarden en daardoor: suboptimaliteit.

Pacificatie en genoegdoening

Voor de oorlog waren al verschuivingen in de verhouding tussen staat en maatschappij aan het optreden. Von der Dunk (1987:13) wijst op de opkomst van de massademocratie, waardoor tegelijkertijd de rol van de staat werd aangezet. De vooroorlogse perikelen in 's lands economie hadden de overheid bovendien tot interventie genoodzaakt. De Tweede Wereldoorlog moet dan ook eerder als collectieve 'shock' dan als breukvlak in de maatschappelijke ontwikkeling worden opgevat. De periode direct na de oorlog toont zowel prikkels tot vernieuwing (zoals een sterkere rol van de staat) als een restauratief bewustzijn en herstel van de macht van de 'zuilen'. De groeiende macht van de confessionele groeperingen in de vooroorlogse tijd moest immers nog worden geconsolideerd.

Machtsverhoudingen en doxa

Door Beckers (1983b:513) is betoogd dat met name in de periode vóór de Tweede Wereldoorlog een belangrijk accent is gelegd op volksofvoeding en disciplineren van de massa, om daarmee de 'onbeheersbaarheid' van massale arbeidsvrije tijd het hoofd te bieden. De teneur daarvan was die van een strakke onderwerping van lagere sociale groeperingen door een burgerlijke elite (ibid. 1983a:338-339).

Na de oorlog krijgt deze disciplineren een ander karakter. Er komt een zakelijke, politieke alliantie tussen confessionelen en socialisten (Von der Dunk ibid.:13-14), in wezen opposanten in het maatschappelijke krachtveld en dragers van respectievelijk een dominante en een revolutionaire doxa. De sociale strijd wordt gepacificeerd in gemeenschappelijke belangen:

"Zo zien we de KVP en de PvdA, de ene hand alsmaar tot vuist gebald, verontwaardigd naar elkaar zwaaiend, met de andere hand elkander stevig omklemmend, samen de weg naar de moderne verzorgingsstaat inslaan." (Ibid.:14)

Wat vroeger een dominantieverhouding was, met daaruit voortvloeiende disciplineren van overheerste groepen, wordt nu meer een vreedzame coëxistentie met het doel daar allen beter van te worden. Pacificatie gaat gepaard met genoegdoening aan voorheen minder

bevoorrechte groepen. Disciplinering betreft niet langer een sociale klasse, maar hooguit de recreant, die 'eerbied en verantwoordelijkheid voor de natuur' dient te worden bijgebracht (Swart 1983:17).

Verzuilde maatschappelijke elites, zonder veel kritiek gevolgd door hun achterban, ondersteunden het wederopbouwbeleid en de opvoering van produktiviteit. De staat speelde daarbij een stimulerende en bemiddelende rol. De liberale en confessionele partijen waren nog huiverig voor een te sterke staatsinterventie. In de naoorlogse tijd, waarin Nederland zich eerst stortte in een vruchteloos avontuur om de Indische kolonie te behouden, voorheen een belangrijke voorwaarde voor de nationale welvaart, voltrok zich wat Griffith (1987) aanduidt als het 'Nederlandse economische wonder', een spectaculaire economische groei. Het reëel nationaal inkomen verdrievoudigde binnen vijftientig jaar tijd. De groei van de werkgelegenheid hield gelijke tred met een explosieve bevolkingsgroei, terwijl het inkomen per hoofd van de bevolking verdubbelde. Hoewel de rol van de nationale instituties en het beleid niet uitgeschakeld hoeft te worden, zo stelt Griffith, kan in een veranderde rol van de staat bepaald nog geen afdoende verklaring worden gevonden voor de economische expansie. Zeker is dat deze groei geen uitsluitend nationaal, maar tenminste een Westeuropees verschijnsel was (ibid.180:150 en 166). Veeleer werd de economische groei een belangrijke conditie voor drastische veranderingen in het consumptiepatroon en voor de groei in de sociale uitgaven. Kortom, de verhoudingen in het maatschappelijke en politieke veld ondergingen een aanzienlijke verschuiving.

Wilson typeert op overeenkomstige wijze de naoorlogse situatie in andere Westerse landen:

"The political economy of the rebuilding period after the Second World War was that of social partnership, especially in Western European democracies. Capitalist economies would benefit from a measure of government regulation and even the nationalization of certain essential but unprofitable industries, while individuals would enjoy the protection of an ever-expanding net of 'social rights', including the right of rewarding leisure." (Wilson 1988:180)

In Nederland wordt de vrijetijd geplaatst in het licht van de eerder genoemde genoegdoening, i.c. recht op vrijetijd en een gezonde omgeving, én van de vooroorlogse opvoedingsgedachte⁵. Kenmerkend is dat direct na de bevrijding binnen het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen een belangrijke plaats werd ingeruimd voor 'vorming buiten

⁵ De vooroorlogse wetenschappelijke bijdrage aan het debat over de vrijetijd betrof vooral het gebruik en misbruik van de vrijetijd; onderzoek werd ingesteld naar onmaatschappelijkheid en zedelijke waarden zoals een onderzoek van de arbeidsinspectie in 1924, en het onderzoek van Blonk, Kruijt en Hofstee in 1936 (Beckers en Mommaas 1991).

schoolverband'⁶. Openluchtrecreatie werd een onderdeel van dat beleid en bleef dat binnen het kader van hetzelfde ministerie tot 1965.

De inspanningen voor coördinatie en planning tijdens de grootschalige oorlogshandelingen van de belligerenten en het collectieve streven in Nederland naar wederopbouw hadden een vertrouwen versterkt in 'de technische rede'. Ervaringen van het wetenschappelijk management en de 'engineering sciences' in Amerika leverden de voorbeelden (Friedmann *ibid.*:73 e.v.). Het geloof in een 'maakbare samenleving' nam geleidelijk vorm aan. Dit uitte zich in de algemene benadrukking van planning als overheidsinstrument, vooral op het gebied van de ruimtelijke ordening. Daarnaast ontplooidde de staat zich tevens als 'verzorgingsstaat'. Ze stelde zich tot op zekere hoogte garant voor het welzijn van haar onderdanen, maar ook voor het functioneren (handhaving) van het kapitalistische systeem (Thoenes 1962; Offe 1984).

De zorg voor het welzijn kan worden beschouwd als een collectieve verworvenheid (humanisering) en als een vorm van genoegdoening, en daarmee potentieel ook pacificering van tegenstellingen in de kapitalistische arbeidsverhoudingen. De staat beschermt de economische produktiviteit en verzacht daartoe de maatschappelijke tegenstellingen door het verschaffen van sociale zekerheid, het beschermen van arbeidsplaatsen, het bevorderen van medezeggenschap en gelijkheid (Wilensky 1981:186). Deze afstemming van eisen van het marktsysteem op het sociale welzijn en de individuele welvaart vindt plaats in allerlei gestructureerd overleg tussen werkgevers, werknemers en overheid.

Arendsen en Geul spreken in dit verband van de 'Grote Ruil', waarin alle partijen het eens zijn over de procedures waarbinnen hun transacties plaatsvinden (Arendsen en Geul 1983:63). De procedures zijn verankerd in het wettelijk systeem van de staat. Enerzijds is hiermee het wezen van de maatschappelijke verhoudingen gekoppeld aan de verhoudingen tussen staat, kapitaal en arbeid (Crouch 1979 en Panitch 1980, genoemd in Akkermans en Nobelen 1983). Anderzijds is het kenmerkend voor de verzorgingsstaat dat de overheid vanuit het voorgaande principe op allerlei democratisch ingebrachte wensen reageert. Castells (in Whitsun 1987) heeft erop gewezen hoe deze wensen steeds verder groeien, zelfs ver buiten het directe terrein van arbeidstegenstellingen. Zodra de staatsbemoeyenis zichtbaarder wordt, gaan allerlei belangen aanspraken maken op overheidszorg, zoals voor ondersteuning van activiteiten en verbetering van de omgeving, en wordt steeds bewuster gestreden om meer of minder van bepaalde (quasi-) collectieve goederen. Hoe meer de overheid wil of moet realiseren aan genoegdoening, des te meer financiën zijn vereist. Ze wordt daardoor steeds meer afhankelijk van economische groei en collectieve welvaart. Vaak is deze werking van de verzorgingsstaat verdwenen achter allerlei alledaagse taken.

⁶ De voormalige 'hoofdcommissaris' van de padvinders en tevens directeur van een Christelijke kweekschool Arie Oosterlee kreeg de leiding over deze afdeling. Het is mede aan zijn persoonlijke visie te danken dat 'openluchtrecreatie' een onderdeel zou worden van het beleid, waarvoor hij de verantwoordelijkheid had. Zijn directe maatschappelijke impulsen verkreeg hij van 'de toen bestaande organisaties op het gebied van het kamperen' (Van Griethuysen:9). De padvinderij en de kampeerwereld vertegenwoordigden een 'doxa' van vorming en opvoeding.

"Collective provision and consumption of the necessities of everyday life are integral to the structure of advanced capitalism [], because they are indispensable to the reproduction of labour power both on a daily and a generational basis." (Ibid. 1987:233)

Het recreatiebeleid binnen het onderwijsministerie was bescheiden van uitwerking, maar veelomvattend in opzet. Recreatie in een groene omgeving moest een maatschappelijk antwoord bieden op een onvoldoende of sobere woonsituatie van grote groepen stedelingen. Licht, lucht en een gezond leven, nu meer dan ooit, voor iedereen. Een noodzakelijke voorwaarde was evenwel een 'gezonde manier van vrijetijdsbesteding', waarvoor volksopvoeding en passende voorzieningen in de openlucht dienden te zorgen. Een beleid voor groene ruimten had in Nederland voorlopers, o.a. in de vormgeving van de directe omgeving van de woning en in het beheer van bosgebieden en Staatsnatuurreservaten⁷. Voorbeelden uit het buitenland, eerst de ideeën van bijvoorbeeld Ebenezer Howard uit het einde van de vorige eeuw, later de stedenbouwkundige scheidingsideologie van werken, wonen en recreatie van de CIAM (Congrès Internationaux de Architecture Moderne) in de dertiger jaren, maar ook de 'play-grounds' uit de Verenigde Staten, hebben het beleid in Nederland mede beïnvloed.

Interventie

Het probleem voor de recreatie werd teruggebracht in zijn simpelste vorm, als 'ruimtegebrek'. Snelle bevolkingsgroei en een groot tekort aan woningen waren daarvan belangrijke oorzaken. Ruimtegebrek was er vooral in de randstad. Waar ruimte op het land tekort schoot, bood het water nog uitkomst. 'Nederland-waterland' werd een slogan, die aan het eind van de tachtiger jaren wederom opduikt als een van de hoofdthema's van ruimtelijke ontwikkeling (RNP 1956; LNV 1992). De trek naar buiten voor de 'dag-, weekend- en vakantie-recreatie' was, mede door de groei in het inkomen per huishouden, een in omvang sterk toenemend fenomeen, en werd onderzoeksmatig in beeld gebracht in verschillende studies⁸. Dreigende pijldiagrammen illustreerden in de rapporten de massale uittochten⁹.

Aan de werkelijk substantiële interventie door middel van aanleg van speciale recreatiegebieden gaat een lange periode vooraf van onderzoek¹⁰. De Nederlandse staat beschikte

⁷ De 'tuinsteden' en de grote stadsparken bij de grote steden van Nederland (zie o.a. Mulder 1983); de oprichting van Staatsbosbeheer in 1899 om 'de woeste gronden' te beheren; de oprichting van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland in 1905 en de latere provinciale Landschappen tussen 1927 en 1939 (zie o.a. Van Amstel 1988).

⁸ Zoals door het Centraal Bureau voor de Statistiek in 1955 en door de Rijksdienst voor het Nationale Plan met de studie 'Mensen op zondag', waarvan de gegevens in 1956, in het kader van de studie Westen des Lands, werden verzameld (RNP z.j.). De ruimtelijke inventarisaties per provincie resulteerden in 1963 in het rapport 'Recreatieruimten in Nederland' (RNP 1963).

⁹ Vakantie werd normaal voor grote groepen. In 1961 werd een vijfdaagse werkweek ingevoerd.

¹⁰ Extensieve overzichten van deze periode van sociografische en beleidsgerichte onderzoeken zijn te vinden in Beckers en Mommaas 1991).

al sinds 1899 over een belangrijk onderzoeksorgaan, het Centraal Bureau voor de Statistiek. In en na de oorlog kwamen daar belangrijke organisaties bij, zoals de Rijksdienst voor het Nationale Plan^{11,12}. In 1945 kwam onstonden het Centraal Planbureau, opgericht als onderdeel van het Ministerie van Economische Zaken, en in 1959 de Sociaal-Wetenschappelijke Raad. Het zijn deze overheidsorganisaties, die de gedachtenvorming over een collectief goed op het gebied van de openluchtrecreatie door middel van hun onderzoeken in belangrijke mate hebben voorbereid¹³. De Rijksdienst voor het Nationale Plan ontwikkelde daarbij een planologische invalshoek, die een belangrijke tweede pijler werd voor de ontwikkeling van het recreatiebeleid, naast de meer volksontwikkelingsgerichte benadering van het onderwijsministerie.

Concrete uitkomsten van de onderzoeken werden vertaald in een structuurschets in 1964 voor nieuw aan te leggen grootschalige, op korte termijn aan te leggen dagrecreatieve elementen. De sleutelwoorden waren: diversiteit, doelmatig gebruik, en nieuwe recreatieruimten (RNP 1965:84). Elf 'elementen van formaat' werden voorgesteld, gelokaliseerd dicht bij de grote steden en tevens fungerend als groene buffers in de verstedelijkte randstad¹⁴. Terwijl op rijksniveau vooral een krachtige opmaat werd gegeven voor grootschalige interventie, werd reeds tegen het einde van de vijftiger jaren op provinciaal en gemeentelijk niveau begonnen met concrete recreatieprojecten. De Wet Gemeenschappelijke Regelin-

¹¹ In 1950 bracht deze reeds de nota Doelmatige Vakantieaccommodatie uit waarin maatschappelijke overwegingen werden geformuleerd voor 'sociaal toerisme' (vakantiemogelijkheden voor de minder bevorrechte groepen); nog weinig concrete beleidsvoornemens (RNP 1950).

¹² Een Nationaal Plan als centraal stuurmechanisme, tijdens de oorlog in 1941 ingevoerd door de Duitsers, had in Nederland een voorgeschiedenis gehad in de vooroorlogse jaren, waarbij de wenselijkheid van een 'nationaal plan' aan de orde werd gesteld onder andere vanuit het perspectief van het behoud van natuurruimten. Wat dit laatste betreft werd voortgeborduurd op de stellingname van Cleijndert in 1924, dat behoud van de natuur gediend zou zijn met een breed opgezet 'stedebouwkundig lands-ontwerp', waarin met het stedenbouwkundig, economisch, staatsrechtelijk, hygiënisch, pedagogisch, landschappelijk-architectonisch en natuurwetenschappelijk oogpunt rekening gehouden zou moeten worden (RPD 1966:9):10). Deze stelling gaf uitdrukking aan ons maatschappelijk historisch besef van natuurbehoud... 'dat de roem en de glorie van ons land is en, eenmaal verloren gegaan, niet meer terug te winnen zal zijn' (ibid. 1966:12).

¹³ Enerzijds werd het brede probleemveld van de vrijetijd onderwerp van onderzoek (o.a. via een 'Curatorium Vrijetijdsonderzoek), anderzijds werden er gerichte studies uitgevoerd vanaf 1947 naar de behoeften in Nederland aan 'vakantiemogelijkheden' en 'recreatieruimte'. In 1954 startte de rijksdienst met een inventarisatie van 'recreatieruimten' in de afzonderlijke provincies (RNP 1963:17). Dit paste in golf van onderzoeken en inventarisaties om Nederlands ruimtelijke vraagstukken in kaart te brengen, die vooral betrekking hadden op de veelvoudige concentratie van stedelijke en industriële ontwikkelingen in de Randstad Holland. Men zag een 'ongelijkmatige verdeling van bestaansbronnen' over het land als 'een centraal probleem voor de ruimtelijke ontwikkeling van Nederland' (RNP, 1956:32).

¹⁴ Vijf rond Rotterdam (en Den Haag), vier rond Amsterdam (tussen Haarlem en Utrecht) en twee in het Noorden van het land. In 1966 komen daar nog 17 bij.

gen bood de mogelijkheid voor formele samenwerking op dit terrein door gemeenten en provincie¹⁵.

De subsidies voor recreatie van het onderwijsministerie liepen op van 0,6 tot 6 miljoen. Het Ministerie van Economische Zaken verhoogde in die periode haar subsidies voor 'toeristische infrastructuur' van 2,5 tot 5 miljoen, niet alleen meer voor 'probleemgebieden' maar ook daarbuiten (EZ 1963). Voor het toekennen van subsidies vanuit de verschillende departementen en het onderling afstemmen van beleid fungeerde een interdepartementaal orgaan¹⁶. Dit orgaan kreeg van de betrokken bewindslieden opdracht om een meerjarenplan op te stellen. Daarmee ving de traditie aan van centrale planning voor openluchtrecreatie, die tenminste 25 jaar zou voortduren.

De vorming van beleidsterreinen voor openluchtrecreatie en toerisme beperkte zich niet tot het rijksniveau. Er ontstonden provinciale beleidsafdelingen. Provinciale raden voor de recreatie werden ingesteld. Al eerder werden de nieuwe intergemeentelijke samenwerkingsorganen of 'recreatieschappen' genoemd. Grotere gemeenten stelden eigen ambtenaren voor dit beleidsterrein aan.

De centrale verantwoordelijkheid bleef echter binnen het onderwijsministerie, bij een afdeling voor Openluchtrecreatie. Deze afdeling, die door de historie heen verschillende transformaties en verhuizingen meemaakte, is zich altijd als een koekoeksjong min of meer in vreemde nesten blijven bevinden. Zo moest de afdeling zich binnen een 'vormingsdepartement' bezinnen op een taak die al heel snel als een ruimtelijk beheersingsprobleem werd gedefinieerd.

Legitimatie

De pacificatiegedachte, waarin de diepgewortelde behoefte aan disciplinerende en vorming alsook de genoegdoening voor de expansie van economie en wederopbouw samen kwamen, wordt verwoord in een citaat van de Staatssecretaris, die in 1959 was belast met de zorg voor de recreatie. Hij constateerde dat het ingrijpen van de techniek op het arbeidsproces, tegenkrachten oproept:

"Aanvankelijk hebben deze tegenkrachten de vorm aangenomen van sterk organisatorische verbanden, waarbinnen de vrijetijdsbesteding beoefend werd - aldus aansluitend bij het gehele maatschappijbeeld. [Maar er is]

¹⁵ Het recreatieschap Brielse Maas en het Plassenschap Loosdrecht in 1957 opgericht waren de eerste (Van Rheenen 1983).

¹⁶ De advisering over de besteding van de subsidies van beide departementen wordt gedaan door de Interdepartementale Coördinatiecommissie voor de Openluchtrecreatie en het Toerisme (INCORET). Zoals elders is vermeld (Beckers 1983a; Van Griethuysen 1983; Kroon 1987), komt deze INCORET in de plaats van de INCOR, de Interdepartementale Coördinatiecommissie Openluchtrecreatie, en de COCOTOE, de Interdepartementale Coördinatiecommissie Toerisme. Het ambtelijk jargon creëert hier al een eigen wereld van nieuwe woorden, die soms eerder aan aanduidingen van exotische vogels doen denken dan aan die van organisaties. De Rijksdienst voor het Nationale Plan meldt tevens in 1964 dat bij de instelling van de INCORET de CIOP, de Commissie voor de Industriële Ontwikkeling der Probleemgebieden, zich niet langer bezig zal houden met adviezen op het gebied van toerisme.

...een drang gekomen naar recreatievormen, die ook in hun organisatorische opzet niet meer aan het alledagsleven zouden herinneren. En geen milieu leende zich hier beter voor dan de - al of niet ongerepte - vrije natuur." (Stichting Recreatie 1960:5)

Het is opvallend hoe sterk en eensgezind men zich uitsprak over het belang van de recreatie. Met enige goede wil zou men in dit citaat een verwijzing *avant-la-lettre* kunnen proeven van een contrastructurele leefwereld. Maar steeds klinkt in verantwoordingen uit die periode door dat de recreatieve mogelijkheden er moeten zijn om de mensen niet in een verzakelijke wereld ten onder te laten gaan. Veelzeggend is ook het citaat van een van de voormannen van het eerste uur:

"Wij willen - ik ben niet uitputtend - dat ouders met jonge kinderen naar buiten kunnen om te genieten van de frisse lucht en de ruimte, wij willen ze de mogelijkheid daarvoor dicht bij hun huis geven. Wij willen dat jongens en meisjes kunnen spelen met de aarde onder zich en de Hollandse luchten boven zich. Wij willen dat ze zich kunnen uitleven in hun spel en hun avontuur. Wij willen ook dat ze in dat buitenleven een open oog krijgen voor de wonderen van de schepping, opdat ze ook later er van kunnen genieten. Daarom willen we natuur en landschap niet alleen veilig stellen voor de tijd die we beleven, maar ook voor de tijden die zullen komen. We zien de mens als een factor in de ecologische balans. Wij willen, dat mensen "buiten" de sfeer beleven die liefde doet bloeien en haat doet verschrompelen. Wij willen dat de mensen buiten de krachten opdoen om de negatieve invloeden, die van een samenleving in dichte pakking uitgaan, te neutraliseren. Wij willen dat werkers zich steeds weer kunnen recreëren en dat ze zich steeds weer zullen verwonderen over alles wat hun land hun biedt. Wij willen dat de oude mens buiten de sfeer vindt om in vrede zijn levensavond te slijten. Wij willen dat alles voor rijken en armen, voor gezonden en gehandicapten." (Van Griethuysen 1983:15)

De toon is wat hoogdravend (doet recreatie haat verschrompelen?), maar de boodschap bevat een onmiskenbare verwijzing naar spel, avontuur, liefde en vrede, waarvoor de natuur en de aarde de voorwaarden verschaffen. Deze voorwaarden moesten worden veilig gesteld en gelden voor iedereen. Ze vormen bovendien de voorwaarden voor een sociale balans: als tegenwicht voor de 'dichte pakking' en het productiesysteem. En, voor een ecologische balans: ze staan in relatie tot verantwoordelijke individuen. Genoegdoening, dus.

Recreatie werd een nationaal vraagstuk van de eerste orde. Ook in 1963 bij het uitbrengen van de nota *Recreatieruimten* in Nederland klonk weer een stevige boodschap:

"Ruimte voor recreatie is een zaak die ons in dit steeds voller wordende land zeer ter harte moet gaan. Dat doet zij ook. In en buiten het Parlement is er een algemene roep om snelle maatregelen. Van alle kanten worden denkbeelden aangedragen. Nu en dan klinken de geluiden zelfs alarmerend. In ieder geval: het recreatievraagstuk heeft beslag gelegd op de gedachten en het poneert zich meer en meer als één der dringendste problemen bij de ontwikkeling van Nederland." (RNP 1963:4)

Dezelfde nota benadrukte dat de belangen van de dagrecreatie de hoogste prioriteit hebben. Het was echter niet alleen de trek naar buiten die zorgen baarde. Men signaleerde 'definitief verlies van terreinen als recreatiegebied [] bij verschillende vormen van bebouwing, industrievestiging, wegeaanleg e.d.' (ibid.). Ook ontginningen en de agrarische reconstructie en intensivering hadden recreatiewaarden verloren doen gaan. Militaire oefenterreinen legden een groot beslag op de (recreatieve) ruimte. Milieu overwegingen werden genoemd zoals

'de toenemende verontreiniging door gassen en dampen' die 'de zuivere werking van grote uitgestrektheden bos' bedreigen. Het 'verkeersgeraas' verstoorde de gebieden 'waar men nog een zekere eenzaamheid kan ervaren'. Door de toenemende automobilititeit kwamen er steeds meer mensen die een huis 'buiten' betrokken of lieten bouwen, waardoor nog meer verbrokkeling van de ruimte optrad. Verbrokkeling en versnippering vormden een hoofdprobleem; nauwelijks was nog grootschalige, aaneengesloten recreatieruimte te vinden¹⁷. Nieuwe grootschalige recreatieve elementen achtte men op korte termijn nodig. Veel van dezelfde soort argumenten, die men thans hoort in verband met grootschalige natuurgebieden, werden toen voor de recreatie gebruikt.

Er heerste een grote mate van consensus over de betekenis van recreatie en de noodzaak daar iets voor te ontwikkelen. Toch klonken buiten de nota-wereld twijfels door. Recreatie is een massa-verschijnsel, constateerde Jolles in 1963 in een artikel over recreatie-onderzoek:

"Onze eerste reactie is er een van afkeer. Wij onderstrepen, door op het massale van die recreatie te wijzen, dat wij niet tot deze massa willen worden gerekend. Wij gevoelen zelfs in stilte een zekere geruststelling over het effect van die massale trek: mits wij de populaire punten maar vermijden, garandeert die klontering der duizenden ons juist de rust op andere, weinig bekende oorden. Is het juist niet goed zo? Bij nader beraad echter wijkt deze eerste impuls weldra voor betere gedachten. Onze democratische gezindheid doet ons erkennen, dat gelijke kansen en mogelijkheden voor recreatief genot een ieder in zo gelijke mate deelachtig dienen te zijn. Ons planologisch streven voegt hieraan toe, dat wij de nog beschikbare ruimte, ook voor recreatie, zo efficiënt en zo billijk mogelijk moeten besteden. En ons economisch inzicht vult daarbij aan, dat de steeds stijgende welvaart een immer groeiende verscheidenheid van recreatie activiteiten mogelijk maakt, die zich manifesteert in talrijke richtingen en om velerlei voorzieningen vraagt. Het gaat er, zo redeneren wij dan, niet om, deze stroom in te dammen, doch juist om hem van al te knellende banden te bevrijden, te geleiden, te vertakken om hem op die wijze beter in de hand te kunnen houden." (Jolles 1963:149)

In een andere uitspraak van Jolles uit 1957 (geciteerd in Beckers 1983a:4) stelde deze dat de planning zo moet worden ingericht dat er een vrije ruimte overblijft voor het irrationele, naast een 'bewuste, rationele sector'¹⁸. Maar zo'n irrationele zone riep bij de beleidsmakers op z'n minst bedenkingen op.

Systemisering en uitwisseling

Zoals de argumentaties nu aan ons overkomen roepen ze een associatie op met de geluiden uit bakelieten radio's en de stem van nationale radio-omroeper Philip Bloemendaal, enigszins hoogdravend en geaffecteerd. Maar, recreatie werd een begrip, waarmee de overheid kon werken.

¹⁷ Van der Voet en Haak (1989) stellen vast voor de latere periode tussen 1972 en 1986 het verdwijnen van 7500 km onverharde weg, barrièrevorming door waterhuishoudkundige ingrepen en ontstaan van industriële agro-industriële landschappen (in Philipsen en Van der Voet 1992:51).

¹⁸ Het is ook in deze lijn (die in Mannheim's 'Man and Society in an Age of Reconstruction (1954), al als planning voor vrijheid was geponeerd) dat Beckers' opvatting van 'planning voor vrijheid' moet worden begrepen.

Recreatie was aanvankelijk verbonden met, wat Habermas noemt, 'de werknemerrol'. Vrijetijd in ruil voor arbeidsinzet, later gespecificeerd als vrijetijdsbesteding in het openbare domein: recreatie. In deze context werd aan recreatie een sterk normatieve lading gegeven, zoals goed, gezond e.d. De normatieve lading hing samen met de belangengroepen, die achter de organisatie van de werknemerrol schuilgingen (zoals burgerlijke elite, ondernemers). De redeneringen, die in de richting van een collectief belang voeren laten aanvankelijk duidelijke verwijzingen zien naar een contrastructurele betekenis, niet herinnerend aan het alledaags leven, en vanuit een historisch besef dat verwijst naar de natuurlijke omgeving. De contrastructurele aspecten van de vrijetijd (bedreigend voor de natuur of door massaliteit reden tot afkeer) moesten worden beheerst; recreatie werd ondergebracht in de alledaagse 'leefwereld'.

De snelle economische groei en 'de grote ruil' maakten het mogelijk om vrijetijd als keerzijde van arbeid te verzelfstandigen. Het zich ontwikkelende politiek-administratieve systeem maakte zich vervolgens meester van de recreatie als vrijetijdsbesteding. Daarmee verschoof het accent in de recreatie van de werknemerrol naar de burgerrol. De basis voor ruimte en voorzieningen zou moeten liggen in de publieke financiën. Het probleem schoof door naar een (her)verdelingsvraagstuk: de verdeling moest bij voorkeur gedacht kunnen worden als een herverdeling van bronnen en mogelijkheden, die voor ieder in principe eenzelfde herkomst hebben. Het 'behoefte'begrip, dat zijn intrede in discussies en de onderzoeken deed, verwijst in wezen naar een gemeenschappelijke noemer, waarvan afzonderlijke individuen weliswaar 'meer' of 'minder' kunnen hebben, maar die wel binnen een zelfde werkelijkheidscontext benoemd kan worden¹⁹. Wilson constateert hetzelfde bij de 'sport for all' campagne in Engeland, in 1972:

"The first campaign document on 'sport for all' which was issued by the Sports Council in 1972 used the word 'need' fifteen times in fourteen pages and the word 'want' only four times. 'Need' implies obligation and necessity and is therefore better suited to concepts of the welfare state; 'need' suggests a real entity which is discoverable by scientific investigation and is therefore objective and 'technically' approachable; 'need' is more adapted to making distributional choices, []." (Wilson *ibid.*:182)

De vertaling van behoefte naar voorziening en de rechtvaardigheid in verdeling leidden tot een centrale en algemeen aanvaarde conditie voor het op te zetten recreatiebeleid: keuzevrijheid. In andere woorden, vrijheid om gedragskeuzen te maken in relatie tot een aanbod van voorzieningen, dat een zo goed mogelijke afspiegeling vormt van wat er aan behoeften bestaat.

Aan de verschuiving van het accent bij recreatie van de werknemerrol naar de burgerrol zou men de interpretatie kunnen geven, dat de contrastructurele ruimte die zich juist scherper begon af te tekenen door de toenemende rationalisering van de alledaagse orde, zoveel mogelijk werd teruggebracht in het gareel van diezelfde alledaagse orde.

¹⁹ Voor een kritische beschouwing van het behoeftebegrip in de recreatie, zie Beckers 1977, hoofdstuk 4.

Technisering en participatie

Het einde van de jaren zestig en het begin van de volgende decade vormden het hoogtepunt van de na-oorlogse, ononderbroken economische groei, tot met de oliecrisis in 1973 daar een abrupt einde aan kwam (Griffith *ibid.*). De periode kan bovendien gekenschetst worden als één van groei van (im)materiële wensen. De verzuilde samenleving brokkelde af. Niet langer kon de overheid op de traditionele elites steunen. De overheid werd mede daarom geconfronteerd met veel en verscheidene aanspraken op ondersteuning, zoals voor welzijn, rechtshulp, medische hulp, subsidies, huurbijdragen etc. Sterke maatschappelijke pressiegroepen vormden zich.

Machtsverhoudingen en doxa

Toenemende mondigheid van burgers had dit proces versterkt. Participatie van burgers, om voor de eigen belangen op te komen, werd een centraal devies en politisering het instrument (Von der Dunk *ibid.*:47). De jaren zestig waren een periode van rebellie geweest, maar ook een van herbezinning op de maatschappelijke gevolgen van economische groei-ideaal. In plaats van consensus over waarden en politiek, manifesteerde zich een toenemende dissensus over algemene onderwerpen. Welzijn, als tegenhanger van welvaart, werd evenwel een legitimatie die door de confessionele en socialistische regeringspartners breed werd aanvaard. In 1965 werd een nieuw welzijnsministerie ingesteld voor Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. De recreatie werd van Onderwijs naar dit ministerie overgeheveld, waardoor er een nieuwe context voor het recreatiebeleid ontstond, van vorming en beschaving naar welzijn en zelfontplooiing.

Het thema van ontplooiing van de individu paste bij een egalitair ideaal, waarvoor met name de Amerikaanse psycholoog Maslow in de zestiger jaren een wetenschappelijke basis had aangedragen. De 'behoefte tot zelfontplooiing' vormde volgens deze psycholoog de hoogste trap in een hiërarchie van vervulling van menselijke behoeften. Ongelijkheid in ontplooiingsmogelijkheden is in feite ontwikkelingsachterstand. Nijk (1978) wijst op de centraliteit van de ontplooiingsgedachte in de welzijnsoptiek van de jaren zeventig en tevens op het 'mythische' karakter ervan. Welzijn, als noemer voor beleid, muntte uit in vaagheid. Het best meende men welzijn, als beleidsdoel, nog te kunnen formuleren in negatieve termen: het opheffen van onwelzijn. Onwelzijn ontstond, zo stelde men in 1974, door massaliteit, overproductie en -consumptie, uitputting van hulpbronnen, en een dominantie van de technologie (Knelpunten-nota 1974:8). Met 'welzijn' kreeg de genoegdoening een nieuwe en meer algemene benaming. Het toenmalige Kabinet mikte op 'een open en meer ontspannen samenleving', die gebaseerd diende te zijn op 'gelijke kansen voor iedereen op macht, inkomen, bezit, kennis, cultuur, waarbij voorrang wordt toegekend aan groepen mensen die geen kansen hebben gehad of nog steeds kansen missen' (*ibid.*).

Naar aanleiding van dit welzijnsdenken werd een belangrijk artikel meegenomen in een grondwetswijziging (artikel 22 lid 3):

"De overheid draagt zorg voor de leefbaarheid van het land en treft maatregelen ter bescherming van de volksgezondheid. Zij schept voorwaarden voor vrijetijdsbesteding en kulturele ontplooiing." (*Ibid.*:9)

De overheidszorg had geleid tot een explosieve groei van ambtelijke organisaties. De ruimtelijke ordening was uitgedijd tot een complex van wettelijke regelingen, planningsinstrumenten en procedures, en organisaties. Staatsinterventie doortrok allerlei terreinen van het maatschappelijke leven. De economische groei echter verminderde en de overheid ontdekte de grenzen van haar mogelijkheden om aan alle aanspraken te kunnen voldoen. Kostenontwikkelingen konden nauwelijks worden beteugeld.

Interventie

De overgang van de beleidsafdeling voor recreatie naar het welzijnsministerie valt grofweg samen met de start van de uitvoering van het voorzieningenbeleid dat in de voorgaande tien jaar was voorbereid. In 1965 deden zich belangrijke ontwikkelingen voor in de totale planningscontext van het overheidsbeleid. Het wettelijke instrument van het Nationale Plan viel weg, waardoor afzonderlijke beleidsterreinen meer zelfstandigheid kregen. De ruimtelijke inrichting van Nederland werd nu apart geregeld in de Wet op de Ruimtelijke Ordening. Men beseftte dat de complexiteit van de maatschappelijke vraagstukken volledige centrale sturing heel moeilijk zou maken. Ieder plan werd nu tot onderdeel van een bouwwerk van facet- en sectorplannen, 'een schakel in een keten, of liever een fase in een proces'²⁰.

De uitgaven voor openlucht recreatie van het ministerie stegen van 10 (1965) tot 75 miljoen gulden (1979) (Van der Voet 1985a:37). Met een dergelijk omvangrijk budget had de rijksoverheid een gereedschap in handen om het beleid voor recreatievoorzieningen uit te voeren en te sturen. De toekenning van financiën aan de aanvragers van subsidie werd in 1969 aan vaste regels gebonden met de Procedure Projectontwikkeling Openlucht recreatie (kortweg aangeduid als PPO), in 1980 omgewerkt tot de Plannings Procedure Openlucht recreatie (CRM 1980).

Een projectplan diende te beginnen met een voorstudie, waarin een verkenning werd gepleegd naar onder meer de kenmerken van het plangebied en de ontwikkelingen in de recreatieve behoeften (ibid. 1969; ibid. 1973). Bij deze laatste werd vooral naar het recrutingsgebied gekeken, op regionale of zelfs landelijke schaal afhankelijk van de veronderstelde functie van zo'n gebied. Daarna volgde de uitwerking in concrete plannen (basisplan, deelplannen). Later werd de planning aangepast ten behoeve van een grotere doelmatigheid en flexibiliteit. In plaats van de voorstudie kwam er een zogeheten inhakingsnota, die aan de gehele procedure vooraf gaat en in ieder planfase kan worden ingebracht (ibid. 1980).²¹

De PPO was een richtlijn voor het verkrijgen van subsidies voor plankosten, aankoop van gronden en investeringen in aanleg. De toetsing vond plaats aan de centrale rijksmeerjarenplannen voor de openlucht recreatie. De wettelijke vertaling voor de uitvoering (bijvoorbeeld voor onteigening of gedoogplicht) diende nog plaats te vinden via de Wet op de Ruimtelijke

²⁰ De Rijksdienst voor het Nationale Plan krijgt in 1965 een andere naam: de Rijks Planologische Dienst.

²¹ Het zou interessant zijn om de voorstudies en de latere 'inhakingsnota's' nog eens diepgaand te analyseren op verwijzingen naar betekenisgeving, natuuroppvattingen, 'verhalen' aan het gebied verbonden, kortom contrastructuur. In het kader van mijn studie was dit niet mogelijk.

Ordering in de provinciale Streekplannen en in de gemeentelijke bestemmingsplannen. Het recreatiebeleid werd op verschillende bestuursniveaus stevig verankerd in de ruimtelijke ordening.

De PPO en het daarmee te verkrijgen subsidie is voor de positie van het recreatiebeleid van cruciale betekenis geweest. De PPO procedure vereiste samenwerking op bovenlokaal niveau tussen gemeenten (en eventueel met de provincie als partner). Mits gemeenten aan de PPO voorschriften voldeden, en de plannen niet in strijd waren met algemene beleidslijnen voor ruimtelijke ordening, waren initiatieven voor nieuwe plannen welkom. De dans om het gouden kalf begon. De mogelijkheid van subsidiëring was een prikkel tot het vormen van samenwerkingsgebieden en het indienen van bovenlokale recreatieplannen. In 1974 waren er al 71 'recreatieschappen' en gewesten, die zorg voor bovenlokale recreatievoorzieningen droegen.

De in het kader van de PPO vereiste recreatiebasisplannen hebben bijgedragen tot een sterke standaardisering van het produkt. Het leidende begrip van 'voorzieningen ten algemene nutte' (recreatie voor iedereen) heeft aan deze standaardisering een extra impuls gegeven. Men wilde, behalve vrij toegankelijke, geen enkelvoudige of besloten, maar samengestelde voorzieningen subsidiëren 'opgebouwd uit verschillende accommodaties' en rekening houdend met 'de belangen van bijzondere groepen' (ibid. 1971:10).

Een betrekkelijk kleine groep adviesbureau's specialiseerde zich in het opstellen van de plannen, waarbij een onmiskenbare eenvormigheid in receptuur voor de 'samengestelde voorzieningen' ontstond. Van het rekening houden met plaatselijke landschappelijke karakteristieken, zoals nog wel in de 50-tiger jaren werd voorgesteld, kwam weinig terecht. Plannen werden een optelsom van functionele vereisten van gebruik: water, oevers voor zonnen en liggen, wandelpaden e.d. volgens een verdeling van geschatte vraag. Recreatieprojecten werden a-historische en multifunctionele 'eilanden' in een alledaagse omgeving.

De recreatieplanning, die met de PPO tot een sterke accentuering van het ruimtelijke aspect kwam, volgde aanvankelijk geheel het spoor van de, in die tijd nog overwegende, simpele recht-toe-recht-aan 'blauwdruk'planning. Beckers uitte daarop al kritiek in 1975 (geciteerd in Van der Poel 1982:71). Hij constateerde onder meer een overwegende benadering van kwantificering en aanbodgerichtheid, waarbij de kwantitatieve normen tekort schieten om aan de eigenlijke betekenis van recreatie te voldoen. Bovendien vond hij de relatie tussen planningsdoel en het proces om dat doel te realiseren te statisch. In 1980 werd met de aanpassing van de PPO inderdaad gestreefd naar grotere flexibiliteit, waardoor de procedure meer het karakter kreeg van procesplanning. De PPO bleef sectorplanning binnen het ruimtelijke beleid. Een integratie met het economische facet ontbrak. Een koppeling aan het welzijnsbeleid op het gebied van sport, sociaal-cultureel werk, ouderenzorg of opbouwwerk ontbrak eveneens (ibid.:79).

Het ontbreken van een relatie met het welzijnsbeleid kan voor een deel worden toegeschreven aan de sterke scheiding die met de PPO ontstond tussen intergemeentelijk en intrage-

meentelijk recreatiebeleid. Welzijnsbeleid was doorgaans dicht bij de burger gesitueerd, binnen de gemeenten. De overbelichting van het landelijke gebied door de PPO stond integratie in de weg met het beleid van gemeenten voor hun binnenstedelijk gebied. In een beschouwing gebaseerd op het statistisch materiaal uit 1976 gaf gemeentebtenaar Wim van Geelen een beeld van de verdeling van de financiële inspanningen voor het totale recreatiebeleid (Van Geelen 1982). Het Rijk spendeerde in totaal circa 157 miljoen gulden, waarvan 76 via CRM (de rest kwam van andere ministeries, zoals onder andere Verkeer en Waterstaat, Defensie, en vooral Ruimtelijke Ordening). De uitgaven van de provincies waren verwaarloosbaar, mede omdat deze vooral een coördinerende rol in de planning speelden voor het afstemmen van rijks- en (inter)gemeentelijk beleid²². De gemeenten, zo becijferde hij, gaven bijna 660 miljoen gulden uit, voor groenvoorzieningen en andere recreatieve mogelijkheden. Daarmee komt tot uitdrukking de scheiding tussen 'openlucht-recreatiebeleid' en 'stedelijke recreatie', die steeds in de debatten over de ontwikkeling van de recreatieve sector een discussiepunt bleef.

Het aangaan van intergemeentelijke samenwerking (soms met inbegrip van de provincie) voor grootschalige recreatievoorzieningen heeft ook andere gevolgen gehad. Meermalen is gewezen op het ontstaan van een soort vierde bestuurslaag. Grondwettelijk zijn slechts bevoegdheden toegekend aan drie bestuurslagen: rijk, provincie en gemeente. Toch zijn in de praktijk bevoegdheden aan de recreatieschappen overgedragen vanuit gemeenten. Het recreatieschap kreeg een eigen bestuur, bestaande uit politiek verantwoordelijken van de deelnemende gemeenten (gemeenteraden). De schapsbesturen werden daarmee aparte politieke arena's, met eigen onderhandelings- en besluitvormingslogica. De electorale invloed van de burger op de politiek van deze organen is altijd indirect gebleven, via de gemeenteraden of via de provinciale staten. Wel zijn er inspraakprocedures gebruikt om de burger directer bij de planontwikkeling te betrekken. De enigszins schimmige bestuurlijke constructie van de schappen heeft er mede toe geleid dat het recreatiebeleid zich tot op zekere hoogte kon afschermen van het politieke spel, en dat de vorming en uitvoering van een belangrijk deel van het recreatiebeleid buiten zicht bleef. Zo lang de geldkraan wijd open bleef floreerde de recreatiesector. De politieke belangstelling zakte daarbij naar een minimum (Planken 1980). Het beleid was vooral een technische aangelegenheid geworden, die in de jaren zeventig een bijna vanzelfsprekende politieke rugdekking kreeg.

Hoewel de PPO een centrale factor was in het recreatiebeleid, bleef de aandacht voor recreatieve kwaliteiten in de menselijke leefomgeving versnipperd over een groot aantal beleidsterreinen: ruimtelijke ordening (bufferzonebeleid, verdeling van ruimtelijke functies), volkshuisvesting (stedelijk groen), toerisme (steeds omschreven als economisch belang), landinrichting (bij ruilverkaveling en herinrichting), het bosbeleid (i.c. bijdragen aan onderhoud), het kamperen (vooral een zaak van gemeenten, later geregeld in de Kampeerwet),

²² Hierbij moet worden opgemerkt dat sommige provincies wel degelijk beleidsmatig en financieel betrokken waren bij de ontwikkeling van recreatievoorzieningen, met name waar provincies ook in recreatieschappen vertegenwoordigd waren.

natuur- en landschapsbehoud, militaire oefenterreinen, waterwegen en meren, ontgrondingen, allemaal overwegend ruimtelijk beleid, en sport. Al deze beleidsterreinen hadden hun eigen organisatiestructuur, bevoegdheden en wettelijk instrumentarium. De interdepartementale Coördinatiecommissie Openluchtrecreatie (CO) diende structuur en eensgezindheid in deze wirwar aan te brengen. De beleidsafdeling voor openluchtrecreatie binnen CRM, voorzien van een comfortabele voorraad geld en gevrijwaard van lastige politieke debatten over het voortbestaan van dit beleidsterrein, bleef zich nestelen in een eigen 'niche' binnen het steeds topzwaarder wordende overheidsapparaat. Via haar regionale consultantschappen voor de openluchtrecreatie strekte zij haar tentakels uit naar het bovenlokale beleid, waar toch ook het zwaartepunt kwam te liggen van de projectontwikkeling. De sector was succesvol geworden, en enigszins zelfgenoegzaam geconcentreerd op de verdeling van gelden en de kwantitatieve berekening van de maatschappelijke behoefte aan recreatieruimte.

De wereld van het recreatiebeleid en behartiging van recreatieve belangen werd niet alleen bevolkt door ambtenaren en onderzoekers. Er had zich een bont gezelschap gevormd van grotere en kleine belangenorganisaties, die ofwel het gehele terrein van de recreatie bestreken ofwel een specifiek deelbelang vertegenwoordigden. De toeristenbond ANWB, Nederlands grootste vereniging met een ledental dat in de zeventiger jaren al minstens 100.000 bedroeg, en de in 1958 opgerichte Stichting Recreatie (met ruim 70 aangesloten privaat- en zelfs publiekrechtelijke organisaties) waren de belangrijkste algemene gesprekspartners van de overheid (en vice versa). Daarnaast waren er de brancheorganisaties van recreatie-ondernemers, zoals Recreatieondernemers Nederland (Recron) en de Nederlandse Vereniging van Ondernemers in de Bedrijfstak Waterrecreatie (HISWA), de recreatieve belangenorganisaties zoals de federatie van sportvisverenigingen (NVVS), het Koninklijk Nederlands Watersport Verbond (KNWV), en talloze andere, grote en kleine organisaties. De meeste hiervan waren in de Stichting Recreatie vertegenwoordigd, maar ook zaten daarin de Stichting Natuur en Milieu, de Vereniging van Hoofden van Gemeentelijke Bepantingen, de Nederlandse Spoorwegen, de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen of zelfs de Vereniging tot Bevordering van de Bijenteelt. Ook onderwijsinstellingen speelden een rol, zoals de Landbouwhogeschool Wageningen²³, de Rijksuniversiteit Utrecht en het Nederlands Wetenschappelijk Instituut voor Toerisme en Recreatie. De Stichting Recreatie onderscheidde zich vanaf de oprichting door haar voortdurende (en succesvolle) initiatieven om beraadsgroepen op te zetten, waarin de vertegenwoordigers uit alle regionen van het veld met elkaar in contact werden gebracht. Private en publieke deskundigen kwamen geregeld bijeen op conferenties, studiedagen en workshops. Tussen overheid en particuliere sector vormde zich een levendige uitwisseling, die van beide kanten werd gezocht. Er was een mild-kritische sfeer, waarbij vooral de verdeling van recreatieve 'goed' centraal stond. In principe stond de overheid open voor informatie, deskundigheid en kritiek vanuit het veld.

²³ De vakgebieden van Cultuurtechniek, Rurale Sociologie en Landschapsarchitectuur waren belangrijke toelieferaars van beleidsgerichte kennis.

Het ietwat zelfgenoegzame familieleven van de recreatiesector bleef niet gespaard voor externe ontwikkelingen, die het functioneren zouden bedreigen. Eén daarvan was het uiteenvallen van een historisch bondgenootschap tussen de recreatie en het natuurbehoud. Binnen het ruimtelijke ordeningsbeleid tekenden zich drastische veranderingen af, die deze scheiding van wegen verder accentueerden²⁴. Men betrok daar het ruimtegebrek niet meer direct op de behoefte aan recreatieruimte. Het bleek dat meer dan voorzien de schaarse natuurlijke hulpbronnen dreigden te worden uitgeput. Hoofduitgangspunten voor het algemene en ruimtelijke beleid werden daarom: de zorg voor het milieu, beheersing van de groei en de vermindering van ongelijkheid en achterstand. Tevergeefs zoekt men in de algemene doelstellingen van het toenmalige ruimtelijke ordeningsbeleid de openluchtrecreatie als aandachtsveld. Wel 'welzijnsvoorzieningen', maar die betekenden iets anders, zoals milieudifferentiatie, kwaliteiten van het natuurlijk milieu, veiligstelling van natuurgebieden en aantrekkelijke landschappen, en bufferzones tussen stadsgewesten. Openluchtrecreatie verschoof naar een tweede plan²⁵.

De argumenten van het rapport van de Club van Rome hebben in de zeventiger jaren op de visie van de ruimtelijke ordening een onmiskenbare invloed gehad (RPD 1974:32). De natuurbeweging posteerde zich in die tijd nadrukkelijk niet langer als verlengde van de recreatiesector, maar er naast of zelfs er tegenover. Nadruk op behoud van natuur en nadruk op de schoonheid van het landschap hadden de eerste periode van de natuurbeweging vanaf de eeuwwisseling gekenmerkt. Natuur was er voor de mens. In de zestiger jaren al veranderde deze zienswijze. In 1971 was het Ministerie voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne ingesteld en ontstond er een zelfstandig milieubeleid in Nederland²⁶. Het milieu werd een kernthema voor maatschappelijke discussie. De economische groei was spectaculair geweest, evenals de schaal waarop de nadelige effecten zich voordeden of nog werden voorzien. Op de golf van allerlei 'tegenbewegingen' kwam in de jaren zeventig de milieubeweging mee op. Het rapport van de Club van Rome ondersteunde de maatschappelijke verontrusting. Natuurschoonbehoud verbreedde zich tot zorg voor het totale leefmilieu.

²⁴ De derde Nota Ruimtelijke Ordening, waarvan in 1973 het eerste deel uitkwam, de 'Oriënteringsnota', echode een oud adagium: "Ruimte is in grote delen van Nederland een schaars goed geworden." Echter, men was minder optimistisch over de oplossing van dit probleem: "Het optimisme, dat door een goede ruimtelijke ordening ook op de lange duur een aantrekkelijk leefklimaat behouden zou kunnen blijven, is getaand." (RPD 1974:3)

²⁵ In de paragraaf over openluchtrecreatie en toerisme is de teneur een nog sterkere accentuering van het voorzieningsbeleid dichtbij of zelfs in de woonkernen. Taakstellingen komen onder invloed zien van het stadvernieuwingsbeleid in de jaren zeventig.

²⁶ Twee opgaven liggen er in eerste instantie voor het nieuwe ministerie. Het eerste is het concreet aanpakken van milieuproblemen. Dit gebeurt vooral door wetgeving en regulering. Het tweede is een versterking van de positie van het milieubeleid ten opzichte van andere beleidssectoren van de overheid (Van Tatenhove 1992).

Verschillende landelijke groepen vormden zich²⁷. Ook schoten lokale en regionale groeperingen als paddestoelen uit de grond (Beekman e.a. 1989). De activiteiten omvatten aanvankelijk vooral buitenparlementaire acties, politieke druk en het aangeven van concrete oplossingen²⁸.

Twee belangrijke verschuivingen in het pleidooi voor actievere natuurontwikkeling en milieuzorg tekenden af zich in de zeventiger jaren. Naast het antropocentrische beeld (voor de mens een mooie en gezonde natuurlijke omgeving, tevens de basisgedachte van het recreatiebeleid) ontstond ten eerste een niet-antropocentrisch standpunt (behoud en ontwikkelen van ecologische systemen als doel op zich). De nieuwe inzichten van de ecologie benadrukten relaties tussen elementen en processen. Deze werden geacht niet op te houden bij reservaatgrenzen, maar een grootschalige aanpak te vereisen.

Ten tweede nestelden de maatschappelijke natuur- en milieuorganisaties zich in allerlei overlegstructuren van de overheid en besluitvormingscircuits. Een meer geïntegreerd milieubeleid kon zich ontwikkelen dat wortelde via de particuliere organisaties in de maatschappij. Aanvankelijk keerden actiegroepen zich af van 'inkapseling' door de overheid. Met de opkomst van een nieuw vertrouwen in technologische vooruitgang nam het besef toe bij de organisaties dat de problemen samen met de overheid moesten worden aangepakt.

Binnen de gecombineerde hoofdafdeling Natuurbehoud en Openluchtrecreatie van het ministerie van CRM ontwikkelden beide sectoren zich afzonderlijk²⁹. De spanning tussen natuurbehoud en openluchtrecreatie als gescheiden belangen werd steeds meer voelbaar³⁰.

Rond de overgang van zeventiger naar tachtiger jaren zouden meer externe bedreigingen voor het functioneren van het recreatiebeleid merkbaar worden. Deze zal ik, vanwege de samenhang over een bepaalde periode, in de beschouwing over de volgende fase behandelen. Intern, binnen de sector, begon er een tijdbom te tikken: het duurzaam onderhoud van de inmiddels aangelegde recreatievoorzieningen. De rijkssubsidies via de PPO konden door

²⁷ Zoals de Vereniging Milieudefensie, opgericht in 1972 en de actiegerichte Stichting Natuur en Milieu, opgericht in 1972.

²⁸ In deze tijd verandert de Stichting Recreatie als platform van maatschappelijke groepen haar doelstelling van recreatie en natuurbehoud in een doelstelling, die expliciet op openluchtrecreatie is gericht, met aandacht voor 'een optimaal milieu'.

²⁹ Wel vond men een aantal gemeenschappelijke noemers, waaronder gezamenlijk beleid kon worden vorm gegeven: het Nationale Park en het Nationale Landschapspark (later Nationaal landschap). De zogenoemde Relatienota voorzag in het aanwijzen van 200 000 hectare landbouwgebieden, die op grond van natuurlijke, landschappelijke of cultuurhistorische waarden de moeite waard waren om te behouden en te beschermen tegen drastische agrarische reconstructie. In al deze gemeenschappelijke noemers overheerste de gedachte dat aaneengesloten grootschalige ruimte behouden moest blijven, zonder in een specifiek recreatiegebied te veranderen.

³⁰ In 1974 pleitte de Stichting Recreatie voor de instelling van een gecombineerde Rijksdienst voor Natuurbehoud en Openluchtrecreatie. De regering gaf hieraan geen gehoor.

recreatieschappen alleen worden aangewend voor plankosten, aankoop van gronden en investeringen in aanleg. De periode van planvorming, grondverwerving en aanleg was doorgaans lang. De konsekwenties voor beheer en onderhoud, die voor rekening van de samenwerkende lagere overheden zouden komen, zijn dan ook op de lange baan geschoven, hoewel de problemen al in 1971 werden gesignaleerd³¹. Een gevolg was dat in de jaren tachtig veel recreatieschappen met ontoelaatbare schuldenlasten kwamen te zitten. De continuering van het gerealiseerde recreatiebeleid begon problemen op te leveren.

Legitimatie

De erkenning van het recreatievraagstuk kwam in 1965 in de naam van het verantwoordelijke departement tot uitdrukking. De redeneringen, die in de voorgaande periode in de nota's naar voren werden gebracht als verantwoording van een collectief belang, lieten verwijzingen zien naar een 'contrastructurele' betekenis. Een aparte recreatieve wereld van distantie en vervolmaking, een gerechtvaardigde genoegdoening voor de massaliteit van het sociale en georganiseerde leven, de jachtigheid en de onderwerping aan de arbeidsproductiviteit, en de rationele, planmatige ordening van een overbezette ruimte. De massale uittocht schiep ook een probleem, dat om een oplossing vroeg.

De 'andere wereld' van recreatie was nu een alledaags recht geworden en een ruimtelijk gepreciseerde plaats voor iedereen. De overheid bepaalde dat deze daarom een noodzakelijk onderdeel zou moeten zijn van het overheidsaanbod van voorzieningen: een 'merit-good', 'bemoeigoed', ook wel aangeduid als 'quasi-collectief goed'. Deze terminologie kan verwarring oproepen, omdat met name in de theorie van de openbare financiën geprobeerd wordt scherpe grenzen voor de begrippen te trekken, die in de beleidspraktijk waarschijnlijk nooit zo bewust worden aangehouden. Quasi-collectief is een goed dat in principe door de markt kan worden verschaft, waar de burger al dan niet gebruik van kan maken, maar dat door de overheid voor haar rekening wordt genomen uit overwegingen van paternalisme of niet-bedrijfseconomische baten. Een collectief goed is in principe zodanig voor iedereen, dat men zich als burger er ook niet aan kan onttrekken (zie voorts Wolfson 1988)³². Recreatie was van meet af aan een terrein van handelen waaraan niet iedereen op dezelfde wijze deelnam en waar bovendien onmiskenbare commerciële aspecten zaten (verblijven voor langere tijd, tegen betaling; dienstverlening etc.).

Vermoedelijk is de aanvankelijk grote consensus over de wenselijkheid van recreatieve ruimte de reden dat recreatievoorzieningen een quasi-collectief goed werden. Het quasi-

³¹ In het Meerjarenplan Openluchtrecreatie 1971-1975 (CRM 1971:10).

³² Het begrip collectief wil in de theorie van openbare financiën zeggen dat de beschikbaarstelling van het goed aan de ene individu tegelijkertijd ook beschikbaarheid voor anderen inhoudt (geen exclusiviteit). Het gebruik van de één concurreert bovendien niet met dat van een ander (geen rivaliteit). Voorbeelden hiervan zijn de landsverdediging of de openbare orde. De verschafter van het collectieve goed, i.c. de overheid, kan geen individuele gebruikers/consumenten uitsluiten. Evenmin kunnen individuele consumenten zich eraan onttrekken. Collectief goed berust op publieke middelen en is niet afhankelijk van individuele beslissingen om er al dan niet voor te betalen (Dunleavy, 1980; Koopmans en Wellink 1987; Dietz e.a. 1990:18).

collectieve deel werd door het ene ministerie verzorgd (CRM), het private (markt-)deel was een beleidsterrein van een ander ministerie (Economische Zaken).

De verantwoording van het beleid is een terugkerende paragraaf in de rijksnota's die uitkomen vanaf 1964 toen de Structuurschets voor de ruimtelijke ontwikkeling van de openluchtrecreatie in Nederland verscheen³³. Er is een betrekkelijk grote consistentie in deze verantwoordingen. In 1977 verscheen de Structuurvisie Openluchtrecreatie, waarin het meest omstandig op de verantwoording van het beleid werd ingegaan. De Structuurvisie Openluchtrecreatie is een stuk, waar nog vaak, en met nostalgie, naar wordt verwezen (o.a. Post 1992). De nostalgie raakt vooral het feit dat er sprake is van een ruime inhoudelijke beschouwing en een 'visie', een bezinning door een sector die zich nog betrekkelijk veilig waande in de strijd om geld en ruimte³⁴. De structuurvisie gaf ook een perspectief op de lange termijn, waarbij 'nog geen afweging [had] plaatsgevonden op ruimtelijk en financieel gebied' (CRM 1977:1). Deze legitimatie is in latere perioden nooit meer zo frank en vrij geuit.

De structuurvisie behandelde niet alleen de ruimtelijke facetten van de openluchtrecreatie, maar ging tevens in op 'het totale sectorbeleid'.

"Openluchtrecreatie is één van de vele vormen van recreatie. Onder recreatie vallen alle bezigheden van de mens, die geen verplichtend karakter hebben, met als beweegreden het genoegen dat aan die wordt beleefd. Recreatie wordt doorgaans bedreven in de vrije tijd. De netto-vrije tijd, die overblijft na aftrek van arbeid en andere verplichte bezigheden, heeft als voornaamste kenmerk de vrijheid om te doen waar men zin in heeft. Die vrijheid van persoonlijke keuze is de kern van het recreatiebeleid. Dat zal er dan op gericht moeten zijn om zowel die vrijheid zoveel mogelijk inhoud te geven, als die mogelijkheden in stand te houden en uit te breiden, die een ruime keuze aan verschillende bezigheden verzekeren." (Ibid.:1-2)

Men beijverde zich om een nadere afbakening te geven ten opzichte van sport (meer op prestatie en wedijver gericht) en toerisme (meer gericht op 'hotel- en pensionwezen, de toeristische *propaganda*, en de exploitatie van toeristische accommodaties'). Het recreatiewelzijn was: keuzevrijheid en genoegen. Men zocht het garanderen van keuzevrijheid 'om vorm te geven aan een eigen levensstijl', waarin de zelfontplooiing de vorm krijgt van vorming. De vormende waarde van openluchtrecreatie hing in deze verantwoording samen met 'het beleven, waarderen, leren kennen van cultuur en natuur, van landschap en architectuur in onderlinge samenhang'. De lichamelijke en geestelijke volksgezondheid zou worden bevorderd door 'spel en ontspanning'. Er werd in dit verband met zoveel woorden gesproken over 'merit-goods' (ibid.:48-49).

³³ Zoals de Rijksmeerjarenplannen Openluchtrecreatie, die in het begin van de jaren zeventig verschenen.

³⁴ De uitwerking van deze visie in het Structuurschema Openluchtrecreatie in 1981 laat veel sterker de sporen zien van interne ambtelijke belangenstrijd en de verzakelijking die, onder invloed van de recessie van begin tachtiger jaren, gemeengoed gaat worden in de overheidswereld.

Toch vond men dat dit beleid ten behoeve van merit-goods onderhevig aan beperkingen moest zijn:

"Beleid is nimmer een eenvoudig gehoor geven aan de maatschappelijke vraag of een blindelings volgen van de te verwachten ontwikkelingen daarin. In het beleid dient altijd eveneens tot uitdrukking te komen welke ontwikkelingen op grond van normatieve uitgangspunten gewenst worden geacht." (Ibid.:21)

Normatieve uitgangspunten, die men noemde, waren bijvoorbeeld het opheffen van ongelijkheid (spreiding van kennis, macht en inkomen, en voorrang kansarme groepen), strengere eisen met betrekking tot natuur- en landschapsbehoud, en een kritische opstelling tegenover mobiliteit bij de openluchtrecreatie. De 'kwaliteit van het leefmilieu' vormde het overkoepelende criterium. Het welzijn vormde de normatieve achtergrond. Bovendien werd vanuit de welzijnsgedachte ondersteund dat beleid dicht bij de burger zou moeten liggen: zeggenschap 'van onderop'. Het meeromvattende collectieve belang daarvan achtte men bovendien gediend met 'ordering', dat wil zeggen afstemming en inpassing van functies.

De verantwoording spitste zich in hoofdzaak toe op de drie aspecten, die in de voorgaande periode al naar voren kwamen:

1. de participatie; de verwijzing naar sociale klassen en ongelijkheid, die met het disciplineringsstreven een 'negatieve' lading had (gericht op onderwerping), kreeg een positieve wending: emancipatie van achtergestelden. Toen eenmaal het ideaal van grootschalige, aparte recreatieruimte was geaccepteerd, ontstond een volgend probleem: de rechtvaardige en gelijkmatige spreiding van en toegankelijkheid tot dit goed. Dit werd in deze periode met de aanleg en investeringen een concreet probleem. Een registratie van het gebruik en de herkomst van de recreanten werd een belangrijke maatstaf voor het succes van het beleid;
2. de inrichting en benodigde ruimte overeenkomstig de participatie-behoefte; het ontbreken van sociaal-wetenschappelijke kennis werd in de betreffende perioden al genoemd als probleem bij het aangeven welke omvang, vorm en inhoud de voorzieningen zouden moeten hebben;
3. de inpassing in de omgeving; de relatie met natuur en natuurlijkheid werd benadrukt. De 'kwaliteit van het leefmilieu' zou moeten worden gediend met de recreatie. De periode tussen planning, aanleg en het volledige uitgroei van het groen nam een lange tijd in beslag. Hoewel aan afwisseling aandacht werd besteed (Grontmij 1988), werden de omgevingskwaliteiten vooral binnen het project gezocht. De inpassing in de ruimere omgeving werd gerelateerd aan zeer grootschalige structuren (zoals de zogeheten 'randstad groenstructuur') en niet aan historische en belevingsaspecten op kleine schaal.

Achter de vrije filosofie van de structuurvisie ging een naarstige poging schuil om een kwantitatieve onderbouwing te vinden voor het beleid. De PPO vereiste een dergelijke cijfermatige onderbouwing van de recreatieve vraag. Van meet af aan is door onderzoekers en ambtenaren gezocht naar een geëigende methodiek (De Zeeuw 1972; Van Lier 1973;

Van Alderwegen 1976; Bakker 1977)³⁵. Ook de universiteiten werden hierbij ingeschakeld. De belangrijkste uitdaging was niet zozeer om op projectniveau de behoefte vast te stellen, maar om generaliseerbare maatstaven te vinden waaraan het rijksbeleid kon worden getoetst.

Het zoeken naar een verantwoorde constructie van criteria, waaraan het beleid zou moeten voldoen op het gebied van diversiteit van recreatievormen, bereikbaarheid van lokaties, draagkracht van gebieden, infrastructurele netwerken en inrichtingseisen heeft tenminste tot 1984 geduurd, toen een - herziene - Behoefteraming op het gebied van de openlucht recreatie werd uitgebracht (CRM 1981b; LaVi 1984). De Behoefteraming poogde op basis van bevolkingsgegevens en data over recreatieve activiteiten, alsmede over ruimtelijke mogelijkheden, een indicatie te vinden voor tekorten en overschotten in mogelijkheden voor recreatie. Kijkend naar de verwachte bevolkingsontwikkeling, bevolkingsdruk (met een 'taakstellende afstand' van 10 tot 15 kilometer gerekend vanaf bewoningsconcentraties) en rekening houdend met de capaciteit en kwetsbaarheden van gebieden werd een normatieve prognose opgesteld over de nog in te richten recreatieve ruimte.

Een centraal concept hierbij was de 'recreatieplaats', 'de ruimtelijke mogelijkheid die één recreant behoeft om aan de door hem of haar gewenste recreatie-activiteit te kunnen deelnemen' (LaVi *ibid.*:19)³⁶. Hierbij liet men zich inspireren door onderzoekers uit Amerika, die een begrip als 'recreation places' hanteerden (Cheek, Field en Burdge 1976). Het belangrijkste criterium bij deze recreatieplaatsen was de gebruikswaarde, gemeten vanuit specifieke recreatie-activiteiten.

Zo kon met een zekere trots in 1992 worden geconstateerd dat het Rijk 'sedert het begin van de jaren zeventig voor een bedrag van circa 2 miljard [had] geïnvesteerd in de openbare recreatieve infrastructuur, waarmee naar schatting ruim 1 miljoen openbare recreatieplaatsen zijn gerealiseerd' (Post 1992:66). Een mogelijk 'contrastructurele' betekenis gaat wel volledig verborgen achter deze verzelfstandigde maatstaven.

Het deskundigendebat in de jaren zeventig, dat ook in de volgende decade werd voortgezet, concentreerde zich ofwel op een methodische kritiek danwel op twijfels aan de kwantificeerbaarheid en de bases die daarvoor werden gekozen³⁷.

³⁵ In vermoedelijk het saaiste werk uit de jaren zeventig, een studie 'naar de inhoud en doelmatigheid' van prognosetechnieken (De Zeeuw 1972) wordt gemeld dat gekeken is naar 'gehanteerde prognosemethodieken voor de bepaling van de grootte van de recreatieve druk op recreatie-objecten en recreatiegebieden' en 'leemten in de tot op heden gevolgde werkwijzen' en 'richtlijnen voor het beoordelen en opstellen van prognoses in de voorstudie' (i.e. van de PPO).

³⁶ "Recreatieplaatsen worden uitgedrukt in personen/recreanten. De vertaling naar ruimte vindt plaats door het aantal recreanten te vermenigvuldigen met de norm van de per recreant benodigde ruimte." (LaVi 1984:19)

³⁷ Het hoogtepunt van het debat was de notitie Plussen en minnen voor de openlucht recreatie (Van der Voet 1985c).

Beckers (in Van der Voet 1985a:45) concludeerde dat het behoeftebegrip, zoals gebruikt in de 'Behoefteraming' moest worden bijgezet 'in het museum van de recreatieplanning', omdat het niet te operationaliseren valt, politieke keuzes erachter versluierd worden, de rol van het aanbod buiten beeld blijft en er een conserverend effect optreedt (er is wat er is). Maar zo makkelijk keerden de ambtenaren niet op hun schreden terug.

In de helft van de jaren zeventig werden onderzoeken opgezet om ook kwalitatieve aspecten van het openluchtrecreatiegedrag in het vizier te krijgen. Onderzoek naar de verhouding tussen recreatie binnen en buiten de woonkern, naar intensieve of extensieve recreatie gaf aan dat de belangstelling naar dit soort, niet alleen aan meetbare gebruik gerelateerde, aspecten ontstond (Katteler en Kropman 1975; Katteler en Kropman 1977). Het probleem was vooral wat men daarmee in de praktijk kon doen. Het onderzoek heeft tenminste bijgedragen aan de legitimering van beleid en de afbakeningen die daarin werden getrokken. De periode van technisering van het beleid en benadrukking van een onbelemmerde participatie aan openluchtrecreatie werd in de legitimatie min of meer afgesloten met enerzijds een 'vrijzwevende' verantwoording van een betrekkelijk (politiek-administratief) veiliggesteld beleid en anderzijds een eenzijdige en aanvechtbare kwantitatieve onderbouwing waarmee men de tachtiger jaren inging.

Systemisering en uitwisseling

De jaren zeventig zijn de periode waarin de door Habermas als 'burgerrol' aangeduide uitwisseling tussen systemen en leefwereld, op het gebied van de recreatie, concreet werd ingevuld. Het genoegdoeningsaspect raakte evenwel versluierd. Het ging nu om ruimtelijke voorzieningen en infrastructuur, die de burger terugkrijgt voor het betalen van belastingen. De overheid legde behalve op de implementatie van de burgerrol met het welzijnsbeleid een zeker accent op de 'cliëntenrol'. Een echt achterstandsbeleid, anders dan tot uitdrukking komend in het leggen van een zwaartepunt bij de verstedelijkte gebieden, kwam voor de recreatie echter niet tot stand. Zo werd door de minister van CRM ooit gesteld dat een voorwaarde voor het toekennen van subsidie aan voorzieningen ten algemene nutte zou moeten zijn dat deze tevens toegankelijk waren voor gehandicapten. Deze uitspraak is nooit geëffectueerd. Het is opmerkelijk hoe weinig concurrentie het recreatiebeleid heeft ervaren van de andere, typische welzijnsvoorzieningen. De systeemlogica van zich verzelfstandigende overheidsstructuren deed zich nadrukkelijk voelen in die periode. Zowel in de ruimtelijke ordening als in het welzijnsbeleid kreeg men te maken met een wildgroei van beleidsafdelingen, taakvelden en daaraan gekoppelde benamingen en etiketten³⁸. Systeemdifferentiatie ging uitdrukkelijk gepaard met communicatieve territorium-aanduidingen, met eigen ideologieën of doxa's, en eigen 'bedrijfsculturen'. Dit proces wordt ook wel aangeduid als 'verkoeking' van het beleid. De openluchtrecreatie zat veilig in de eigen koker.

³⁸ Zo werd er verschil gemaakt tussen het etiket recreatie en dat van openluchtrecreatie; maar de opsomming van alle relevante 'communicatieve' afbakeningen zou pagina's lang door kunnen gaan (sport, sport voor allen, animatie, leefbare woonomgeving etc.).

Argumentatie en de instrumentering van het beleid (planning, subsidies, kwantitatieve normen) groeiden in deze periode zover uit elkaar, dat er nauwelijks een verband kan worden aangewezen tussen ontplooiing en recreatieplaats. Het principe van *keuzevrijheid* stond centraal: de overheid bepaalde op grond van normatieve standpunten en empirisch onderzoek naar voorkeuren en feitelijke recreatiegedrag een aanbod, dat enerzijds beperkt was tot een bepaalde gebruikswaarde en anderzijds zo vrij en toegankelijk mogelijk moest zijn. De keuzevrijheid zegt evenwel weinig over een mogelijk 'contrastructurele' waarde. Het is naar mijn mening juist in de keuzevrijheid, zoals deze in het beleid werd geconcretiseerd, waarin direct al een mate van 'kolonisering' optrad: men kon kiezen uit iets dat al zo goed en gedetailleerd mogelijk onder controle was gebracht. Recreatievoorzieningen werden zelfs met een bijkomend motief aangelegd om de druk op gebieden met natuurwaarden af te leiden.

De wereld van experts was in belangrijke mate gebonden aan de ontwikkeling, zoals ik hiervoor schetste. Door Nederlandse critici is wel gesteld dat de wereld van experts overwegend was opgebouwd uit hoger opgeleide vertegenwoordigers van de middle class en dat derhalve het door deze experts verzorgde aanbod niet anders dan hún middle class waarden en vooroordelen kon weerspiegelen. Hoezeer hierin ook iets plausibels schuilt, vanuit Habermas's en Bourdieu's theorieën zou dit beeld tenminste genuanceerd moeten worden. In de loop van de tijd blijkt steeds de invloed van de logica van de materiële reproductie. Concrete problemen rond haalbaarheid, gestandaardiseerde informatie, budget, organisatie e.d. gaven specifieke impulsen. In de beroepsmatige en conferentieuitwisseling ontstond een eigen en besloten communicatief netwerk. In de loop der tijd is een eigen doxa ontstaan, die de technologische aard van het beleidsveld weerspiegelde. Zo is het waarschijnlijk dat men zich conformeerde aan de dominante 'doxa', al was het alleen al uit 'stilzwijgende medeplichtigheid' aan het ontstane beleidsveld, wellicht ongeacht de klasse-achtergrond van de experts zelf.

Communicatie in het beleidsveld werd bovendien in zekere zin 'opgeknipt' omdat de taken en competenties vooral die communicatieve handelingen oproepen, die passen bij de veldposities van de betrokkenen: bijvoorbeeld, het voorbereiden van beleidsstukken c.q. het autoriseren van beleidsstukken. Iedereen is binnen zo'n veld voortdurend op de hoede om niet buiten de begrenzingen van de eigen competentie te treden. De gemeenschappelijke taal, de gestandaardiseerde procedures, de algemeen in het veld aanvaarde habitus vormden de veilige symbolische context voor het ambtelijke gedrag. Wanneer men zegt dat iets 'in de pijn zit' valt dat 'iets' buiten de competentie van spreker. De criticus staat al spoedig buiten het veld.

De in zichzelf beslotenheid van de recreatiesector kreeg, volgens mijn interpretatie, daardoor een tweeledigheid: organisatorisch wederom een koekoeksjong in een vreemd nest, omdat het recreatiebeleid zich voltrok via de ruimtelijke ordening en niet via het welzijnsbeleid van het ministerie, waarbij het was ondergebracht; communicatief gefixeerd op een beleidsterrein dat overwegend tot dat van gebruik van recreatievoorzieningen was gereduceerd.

Economisering en concurrentie

De tachtiger jaren betekenden een omslag in allerlei opzichten voor de Nederlandse samenleving. Terwijl de economie in de voorgaande periode, na het beginnen te haperen van de na-oorlogse groei, een zekere fluctuerende ontwikkeling liet zien, tekende zich rond 1980 een recessie af, die zich direct deed voelen in een enorme stijging van de werkloosheid over een korte periode. Daling van koopkracht voor grote groepen maakte de vraag actueel, wat een quasi-collectief goed als recreatie voor werklozen kon betekenen (De Jong 1983). Maar de herverdeling van arbeid (en de betekenis van vrijetijd daarbij) en het opnieuw aanjagen van het productiesysteem kregen als vraagstukken voorrang. De toenmalige, achtereenvolgende regeringen introduceerden een Nederlandse variant op het Britse Thatcherisme. De broekriem diende te worden aangehaald (vooral door kwetsbare groepen), 'winter in de politiek', de rol van de overheid moest worden teruggeschroefd, en vooral: een no-nonsense beleid. Niet alleen weerklonk hierin de contemporaine ideologie van het Thatcherisme, maar zelfs de oproep van wederopbouw uit de tijd na de bevrijding.

Machtsverhoudingen en doxa

De verzakelijking werd ondersteund door een neo-klassiek-economische kijk op de samenleving: de soevereine consument scheidt zelf door zijn bestedingsgedrag de geëigende economie; een vrij spel in dit economische mechanisme scheidt waarlijk democratische sociale verhoudingen. Immers, zo was de redenering, als de economie zich volledig kan ontplooiën, leidt dit tot welvaart voor iedereen (verdiende en onverdiende variaties daargelaten); iedereen kan vervolgens zelf bepalen hoe de inkomsten voor consumptie aan te wenden.

Deze omslag markeerde een heroriëntering op de rol en mogelijkheden van de collectieve sector, ook wel aangeduid als 'crisis van de verzorgingsstaat'. Vooral de collectieve zorgterreinen, zoals het verschaffen van voorzieningen voor maatschappelijk werk, onderwijsfaciliteiten en culturele voorzieningen waren geleidelijk sterk uitgedijd. Ze waren onbetaalbaar en organisatorisch onbeheersbaar geworden, volgens de politiek. Dus moesten ze aan drastische besnoeiingen worden onderworpen. Zo ging in 1981 de zogeheten 'heroverwegingsoperatie' van start, een algehele herbezinning op overheidstaken en -financiering:

"Voor het eerst is gelijktijdig een groot aantal beleidsterreinen van de rijksbegroting door interdepartementale werkgroepen aan een kritische beschouwing onderworpen zonder politieke richtlijnen vooraf, zijn bestaande wetten, regelingen, en beleidsvoornemens ter discussie gesteld, en zijn beleidsalternatieven voor de toekomst ontworpen. De heroverwegingsprocedure is ingesteld om in het licht van de geringe budgettaire ruimte de actualiteitswaarde, de effectiviteit en de doelmatigheid van het beleid te toetsen en aldus materiaal aan te dragen op grond waarvan een betere politieke prioriteitenstelling mogelijk wordt." (Rijksbegroting 80/81:116)

Habermas zou van deze passage kunnen genieten, en deze misschien hebben gebruikt om aan te geven hoe systeemrationaliteit (efficiëntie en effectiviteit) maatgevend wordt voor politieke prioriteitsstelling. Hoewel geen recht kan worden gedaan aan de complexe verhoudingen in die periode, en aan de geldende opvattingen (doxa) meen ik dat het citaat veelzeggend is.

Jolles (1988) heeft het functioneren van de verzorgingsstaat in Nederland geanalyseerd. Hij stelt dat de doelstellingen van de verzorgingsstaat in belangrijke mate a-politiek zijn en geen ideologische basis hebben.

"Het concept van de verzorgingsstaat richt zich zozeer tot allen, dat geen politieke stroming het als exclusief eigen cultuurgoed en als eigen verdienste kan opvatten, doch evenzeer geen zich er geheel van kan distantiëren." (Ibid.: 55)

Met andere woorden, de legitimering van het beleid was uitermate vaag. Iedereen vond de zorgfunctie belangrijk en niemand gaf precies aan hoe belangrijk. Geen politieke partij kon op basis van zo'n belang zich sterk maken. De belangrijkste waarden van de verzorgingsstaat waren het zich kunnen ontworstelen aan 'gebrek' en werden het bieden van gelijke maatschappelijke kansen. De verzorgingsstaat had zich daarmee een oneindige taak opgelegd. De concretisering van dit 'onbeperkte programma' heeft in belangrijke mate plaatsgevonden in een samenspel tussen overheid en particuliere sector. De gegroeide situatie hield tal van interne spanningen in: bepaalde deelbelangen waren buitensporig uitgegroeid, argumentaties arbitrair en de politieke constellaties zwak (kleine meerderheden, moeizame accoorden, kabinetwisselingen). Het topzware van de verzorgingsstaat is volgens Jolles niet een uiting van een crisis, dat wil zeggen een onvoorziene noodtoestand, maar een structuurkenmerk. De problemen vloeien voort uit de onbeperkte aard van de verzorgingsstaat. De basis van de verzorgingsstaat is de welvaarts-groei: is er met de welvaarts-groei iets aan de hand, dan uit zich dit in conjuncturele zin in het functioneren van de verzorgingsstaat. Het zoeken naar oplossingen voor deze (pseudo-)crisis richt zich vooral op de instrumenten van de verzorgingsstaat (bezuiniging, deregulering, vereenvoudiging, privatisering, toepassing van profijtbeginsel, decentralisatie) en niet op de legitieme (morele) basis ervan.

In termen van Habermas' subsystemen- en leefwerelddichotomie kan de crisis worden geïnterpreteerd als een probleem van materiële reproductie en de onderwerping van de leefwereld aan deze probleemoplossing (Habermas 1989). Er lijkt echter meer in het geding te zijn dan alleen de logica van de materiële reproductie en, zoals Jolles veronderstelt, het ontbreken van enige moraliteit. Zoals Bourdieu aanneemt wordt het totale maatschappelijke veld afgedekt door een gemeenschappelijke doxa, waarin de welvaarts-groei de legitimering is voor de veldinzet en veldstrijd. Politieke tegenstellingen zijn er wel, maar elk van de politieke standpunten wordt, eveneens volgens de redenering van Bourdieu, gekenmerkt door een al dan niet stilzwijgende medeplichtigheid aan de doxa en daarmee aan de stand van zaken: de veldstructuur. De ommekeer van de jaren tachtig zou, volgens mij, eerder gezien moeten worden als een thematisering van centrale elementen uit de maatschappelijke doxa dan als een omwenteling. Deze thematisering maakt een verscherpte strijd mogelijk om de inzet (materiële welvaart) en de verwerving van kapitaal, die door marktontwikkelingen onder druk waren komen te staan.

Binnen het totale maatschappelijke veld tekenden zich allerlei groepen en organisaties af, die meer of minder succesvol bij de algemene doxa aansloten en meer of minder macht konden mobiliseren. De thematisering van de doxa laat zien hoe de kaarten zijn geschud:

wiens kapitaal is nog toereikend en wiens positie weerspiegelt succes? Niet de welzijnsambtenaren reddden het, maar de ambtenaren van Economische Zaken, die door hun onverbloemde associatie met de welvaartsdoxa, een bijna onaantastbare positie hadden.

Hoezeer men dan mag twijfelen aan een wezenlijke crisis van de verzorgingsstaat, de specifieke opvattingen over nuttige en onnuttige bestedingen, en in het bijzonder het welzijnsbeleid namen een haakse wending. En, het ging niet alleen om het spel, maar vooral om de schaarse knikkers. De recreatiesector zou dit in het hart raken.

Interventie

In het begin van de periode was de PPO als planningsinstrument nog maatgevend. Toch begonnen zich andere inzichten te ontwikkelen. Naast het beleid voor recreatieobjecten begon de rijksoverheid belangstelling te krijgen voor een meer integrale verweving van recreatie met andere functies in het landelijke gebied. Niet langer waren de eilanden van recreatief gebruik zaligmakend, maar ontstond een begrip als 'recreatief medegebruik'. In het landelijke gebied, met name het agrarische areaal, zouden de recreatieve belangen beter kunnen worden meegenomen, bijvoorbeeld door padenstructuren, regelingen van overpad e.d. Het ontstaan van een begrip als medegebruik illustreert hoezeer het beleid in de voorgaande jaren gefixeerd was geraakt op monofunctionele, aparte recreatiegebieden, waarbij de landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten als bronnen voor recreatieve beleving zijn verwaarloosd, ook al waren deze kwaliteiten in de verantwoording van het recreatiebeleid bij herhaling onderstreept.

De verwachting dat men met een beleid voor medegebruik met bescheidener financiële middelen toe zou kunnen dan bij de grootschalige projecten speelde op de achtergrond mee. De publieke financiën kwamen immers onder druk te staan.

De 'crisis' van de verzorgingsstaat had in de zeventiger jaren al geleid tot een debat over stroomlijning van procedures in het welzijnsbeleid en de financiering. Harmonisering en decentralisering zouden de logge machine beter laten functioneren. Er werd een overkoepelende wet ontworpen, waaronder de verschillende regelingen op eenduidige manier konden worden gebracht: de Kaderwet Specifiek Welzijn. Welzijn was evenwel een facet van het totale overheidsbeleid. Men maakte daarom voor het taakveld van het welzijnsministerie CRM de toespitsing op 'specifieke welzijnsbevordering' via drie kernfuncties: zorg (gezondheidszorg, hulpverlening, kindbescherming, reclassering), educatie (vorming, onderwijs, cultureel werk, massamedia en kunst) en recreatie (sport, spel, openluchtrecreatie, natuurbehoud, aspecten van kunst en cultureel werk). Men sprak toch nadrukkelijk over 'functies', om 'af te komen van gefixeerde gebiedsindelingen en departementale vestingen' en zodoende tot een grotere samenhang te komen³⁹. In 1978 waren elf lokale proefgebieden aangevoerd om experimenten met deze geïntegreerde welzijnsplanning uit te voeren (SCP 1984).

³⁹ De toespitsing op de drie terreinen van specifiek welzijn was al gedaan in de eerder geciteerde Knelpunten-nota (1974).

De decentraliseringsplannen in de wet gingen echter geheel voorbij aan de wijze waarop voor de openlucht recreatie de verhoudingen tussen rijk en regionale overheden waren geregeld. Voor de recreatie loste de wet weinig op. De decentralisering stond haaks op de centrale recreatieplanning en financiering. Deze planning zou dan op een ander beleidsniveau moeten worden gestroomlijnd met beleid waar de recreatie nog nooit iets mee van doen had gehad. De welzijnsminister en haar staf, die weinig affiniteit met de recreatie hadden, besloten dat zulks moest gebeuren. De eenzelve recreatieafdeling had geen verweer, maar werd voor de decentralisatie te elfder ure behoed door een departementale herindeling in 1982. De recreatie werd, samen met natuurbehoud, overgeheveld naar het Ministerie van Landbouw en Visserij.

Het welzijnsministerie deed nog een vruchteloze poging om het terrein van 'vrijtijdsbeleid' voor zich te claimen, maar er was weinig sympathie in Nederland overgebleven voor beleidstaken, die geen duidelijke productieve functie hadden. De werkloosheid, de financiële, maar ook de organisatorische overspanning van de verzorgingsstaat brachten een belangrijke verschuiving teweeg van het accent naar het efficiënt en effectief functioneren van de economie. De overgang van de zeventiger jaren naar de tachtiger jaren werd gekenmerkt door voortdurende reorganisaties van de departementen. Deregulering, terugtrekken van de overheid, meer overlaten aan de markt werden de belangrijkste trefwoorden van deze periode. Een integraal welzijnsbeleid, waarin opgenomen een beleid voor vrijetijd, werd een financieel en bestuurlijk onmogelijk doel. De Kaderwet voor het Specifieke Welzijn verdween van de politieke agenda.

De overgang van de recreatie naar het landbouwministerie betekende dat het koekoeksjong wederom uit het nest werd gejaagd, om te belanden in iets dat toen weinig anders betekende dan het hol van de leeuw. Landbouw en recreatie hadden al op gespannen voet gestaan en een weinig hartelijke relatie opgebouwd, waarbij de recreatie een ondergeschikte rol vervulde. Later, in 1986, werd de natuurbehoudsafdeling van de recreatie gescheiden, en werden beide belangen definitief op departementaal niveau uit elkaar gespeeld. Zo was de recreatie weer in een wezensvreemde omgeving: een ministerie met een geheel eigen technocratische traditie, een sterke hiërarchie en een onvoorwaardelijk geloof in het belang van de land-

bouw⁴⁰. De zweem van welzijn, het odium van ontplooiing en de verwijzing naar vrijheid in de recreatie vonden daar weinig weerklank.

Het élan voor een meer marktgericht toeristisch-recreatief beleid in de tachtiger jaren kwam van het Ministerie van Economische Zaken. Twee overwegingen waren met name belangrijk. Ten eerste was al sinds jaren het saldo van de reisverkeersbalans negatief; na 1977 constateerde men bovendien een absolute daling in de ontvangsten uit het binnenkomende vreemdelingenverkeer. Ten tweede zocht men naar economische pijlers voor de perifere gebieden, die bij de economische teruggang de minste vooruitzichten hadden. Voor het eerst werd in Limburg ter stimulering van de regionale economie door de rijksoverheid, het toerisme als speerpunt voor economische bedrijvigheid naar voren gebracht⁴¹. Deze strategie werd overgenomen in de Nota Toeristisch Beleid (EZ 1979) als algemene beleidslijn van hetzelfde ministerie. In dat verband werd aan provincies een som gelds in het vooruitzicht gesteld om toeristisch-recreatieve ontwikkelingsplannen (TROP's) te vervaardigen. Op basis van deze plannen zou voorts geld beschikbaar komen voor de (planmatige) realisering van toeristisch-recreatieve infrastructuur (Burgers en Bouman 1986; Bouman en Lengkeek 1986; Bouman en Kleemans 1987)⁴². Alle provincies volgden binnen enkele jaren het Limburgse voorbeeld, te beginnen in de perifere gebieden van Nederland.

Ogenschijnlijk werd de hele openluchtrecreatie planning hiermee op de kop gezet: er kwamen planningsinitiatieven vanuit Economische Zaken (tot dan vooral projectgericht), initiatieven vanuit de periferie, commercie vóór het algemene nut, private bestedingen werden belangrijker dan collectieve financiering. Voor de beleidsafdeling van de openluchtrecreatie kwam de coup vanuit het andere departement als een complete verrassing. In het in 1981 uitgebrachte Structuurschema Openluchtrecreatie werd over TROP's nog met geen woord gerept. De TROP's werden echter een rage. De ene provincie na de andere ging voor de nieuwe planvorm en vooral voor de daaraan gekoppelde Economische Zaken-gelden door de knieën, en de beleidsafdeling voor de openluchtrecreatie van Landbouw haastte zich,

⁴⁰ De Commissie Kroes, die in het begin van de negentigerjaren het functioneren van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij retrospectief heeft doorgelicht en beoordeeld spreekt van 'een harde managementstijl en sterk top-down': "In de jaren zeventig ligt bij LNV de macht bij de ir's. Met weinig gevoel voor maatschappelijke en politieke gevoeligheden maken ze af en toe brokken. Om daarin verandering te brengen komt het beleidszwaartepunt bij de mr's te liggen. Maar die slaan in de jaren tachtig weer door naar de andere kant. Zij maken uit wat goed is voor LNV en houden alles tegen wat daar niet in past." (Commissie Kroes 1992:11)

Elders stelt dezelfde commissie vast dat er een werkverhouding is waarbij mensen moeten vechten voor hun ambtelijk voortbestaan (ibid.:12). Ook de directie van de beleidsafdeling Openluchtrecreatie wordt in het vervolg door juristen uitgemaakt, vanuit andere sectoren naar de recreatie overgepoot. De bewindvoerende minister heeft betrekkelijk weinig op met de recreatie. Een poging van de beleidsafdeling Openluchtrecreatie om - eindelijk - een integrale beleidsnota over recreatie en toerisme uit te brengen wordt door hem getorpedeerd (ibid.:57).

⁴¹ In het kader van de Perspectievennota Zuid-Limburg (EZ 1978).

⁴² Het ging om een bedrag van 12 miljoen gulden per jaar over een periode van vijf jaar.

nadat de voorbereidingen bij drie provincies al aan de gang waren, voor de overige eveneens een subsidie ten behoeve van de planontwikkeling te verstrekken. De TROP's werden een rage met een zeer opgewonden karakter. Om in aanmerking te komen voor het infrastructuur-subsidie moest men snel gereed zijn met de plannen en bovendien direct concurreren met andere provincies. Voor het opstellen van de plannen werd geen nieuw onderzoek gedaan, noch veel nieuwe speerpunten en thema's bedacht. Men viel terug op het behoefte-ramings onderzoek, gedaan in het kader van het recreatiebeleid, en toverde oude plannen uit de bureauladen te voorschijn. Goedgekeurde plannen werden, dankzij de openlucht recreatie-ambtenaren, vervolgens weer geïntegreerd in de Rijksmeerjarenplannen voor de Openlucht recreatie en Toerisme(!). Infrastructuursubsidies werden zelfs uitgekeerd volgens de PPO. De zaak leek weer in het oude spoor gebracht. Voor het eerst leek er zelfs zicht te zijn op een integratie van recreatie en toerisme in één beleid.

De TROP's waren in zeker opzicht papieren tijgers. De concretisering in de door Economische Zaken gesubsidieerde projectplannen, vooral die van grootschalige ondernemingen, voltrok zich niet zelden bezijden het TROP. Het TROP schiep een gunstig klimaat voor nieuwe initiatieven. Er ontstond een bereidheid bij de overheid om goede initiatieven te honoreren, vooral prestigieuze projecten. De interesse in de commerciële potenties van recreatie en vooral toerisme bleef niet beperkt tot de provincies. In alle delen van het land ontstonden lokale en bovenlokale toeristisch-recreatieve plannen (De Jong en Roelofsen 1986). Een gevolg was een sterk concurrerende opstelling van provincie tegenover provincie, van regio tegenover regio en van gemeente tegenover gemeente. Alle TROP-plannen bij elkaar mikten op een klandizie, die verre de realiteit te boven ging. Een bijkomend gevolg van deze rage was een verbetering van de communicatie tussen overheid en bedrijfsleven. Dit laatste gold overigens hoofdzakelijk voor grotere bedrijven en investeerders. Een eenzijdig effect was de daaruit resulterende toenemende invloed van grote ondernemers op het beleid (Maasplassen bij Roermond, Parkland Brabant e.d.)⁴³.

De TROP's zijn geleidelijk geïntegreerd in de bestaande planning en als zelfstandige planfiguur verdwenen. Wat bleef is het feit dat de rol van Economische Zaken zonder twijfel naar de voorgrond is gekomen. Sinds 1979 zijn inmiddels drie stevige beleidsnota's verschenen, waarvan de laatste in 1990 onder de titel 'Ondernemen in toerisme'. Terwijl het rijksbudget voor openlucht recreatie daalde van ruim 78 miljoen in 1975 naar ca 45 miljoen in 1993 (met een verdere daling in het verschieft tot ongeveer 40 miljoen na 1996), steeg het budget van Economische Zaken voor toeristische maatregelen tot 75 miljoen in 1990 en de daarop volgende jaren. Deze verschuivingen illustreren de veranderde machtsbalans.

De veranderingen in het functioneren van de verzorgingsstaat hebben ertoe bijgedragen dat de recreatievoorzieningen, enerzijds door een sterkere associatie met toerisme en commerciële bedrijvigheid en anderzijds door invoering van het profijtbeginsel bij overheidsvoorzie-

⁴³ Over de Maasplassen, zie Philipsen en Bakker (1989). Een beschrijving van de opkomst en teloorgang van het Parkland Brabant is te vinden in Geus (1992).

ningen (de gebruiker van een voorziening betaalt daarvoor een zekere prijs), karakteristieken van quasi-collectieve voorzieningen verloren en meer als marktgoed werden aangeboden. De systeemlogica is hierin goed merkbaar, mede getuige een citaat van de Voorlopige Raad van Advies voor de Openlucht recreatie in een notitie over de toepasbaarheid van het profijtbeginsel, i.c. entreeheffing bij openbare recreatievoorzieningen:

"Een belangrijk gegeven bij de vraag naar de toepasbaarheid van het profijtbeginsel is, dat deze wordt gesteld in een situatie waarin op het beleidsterrein openlucht recreatie reeds tot forse bezuinigingen op rijksniveau is besloten. Een juiste volgorde zou zijn eerst ten principale toepassing van het profijtbeginsel te beoordelen om vervolgens afhankelijk van de uitkomst daarvan het beslag op de overheidsmiddelen al dan niet te verminderen. Het is nu omgekeerd. De vraag naar de toepasbaarheid van het profijtbeginsel komt nu neer op de vraag of en in hoeverre toepassing van het profijtbeginsel een alternatieve financiering kan opleveren voor reeds toegepaste bezuinigingen." (VAROR 1992:5)

Invoering van het profijtbeginsel, hoewel in de vorm van bijvoorbeeld parkeergeldenheffing sinds lang her en der toegepast, is steeds omstreden gebleven. Het is ervaren als aantasting van voorzieningen die nu eenmaal als openbaar goed zo ontstaan zijn. Daarbij spitste de discussie zich toe op de vraag wat publieke basisvoorzieningen zijn (bossen, stranden, parken, speel- en ligweiden, vaarwater, wandel- en fietspaden, waarvoor heffingen niet zinvol of gerechtvaardigd zijn) en niet-basisvoorzieningen ('extra's' en specifieke voorzieningen voor een beperkte gebruikersgroep)⁴⁴.

De discussie over het profijtbeginsel heeft ook een ander denken op gang gebracht: hoe door middel van versobering van het ontwerp de beheerskosten omlaag zouden kunnen worden gebracht. In een onderzoek uit 1988 werd vastgesteld dat door bijvoorbeeld een minder 'fijnmazig patroon van waterpartijen' flink op onderhoudskosten kan worden bespaard, tot wel 20%, zonder dat de opnamecapaciteit van het project hoeft te verminderen. Bovendien zou commercialisering in de vorm van 'inkomstenverhogende maatregelen' een besparing van wel 35% kunnen geven, maar dan zijn 'verblijfsrecreatieve voorzieningen [], zoals bungalows en hotels' onontbeerlijk' (Grontmij 1988:2). Het meer 'beheervriendelijk' ontwerpen en het inbrengen van commerciële elementen heeft uiteraard invloed op de gebruiks- en belevingswaarde van het project. In een ander onderzoek werd gepoogd daarom een kwaliteitsbegrip te operationaliseren dat als maatstaf zou kunnen gelden bij ingrepen in het ontwerp en het beheer van projecten, die specifiek gericht zijn op een betere kostenbeheersing (Zuurbier e.a. 1991).

Naast invoering van het profijtbeginsel en beheervriendelijk ontwerpen was er nog een tweetal opties voor een oplossing van de materiële problemen van de overheid: privatisering en publiek-private samenwerking. Ook deze twee termen hadden, net als TROP's, het karakter van toverwoorden.

⁴⁴ Bij de met overheidsgelden aangelegde voorzieningen heeft overigens steeds gegolden dat niet meer dan 10% van het areaal een commerciële herbestemming mocht krijgen gedurende een bepaalde periode.

Met privatisering is naar mogelijkheden gezocht om bestaande taken van de overheid over te doen naar private partijen. Meestal is er sprake van dat bepaalde taken (onderhoud, beheer, exploitatie) door middel van verhuurcontracten aan particulieren worden overgedragen. De overheid krijgt daardoor minder onderhoudslasten en ontvangt bovendien uit de verpachting inkomsten. In ruil daarvoor vraagt de overheid een lage huur (soms slechts symbolisch) of draagt ze bij in onderhoud of in nieuwe investeringen. Verhuurcontracten van korte duur of langdurige erfpachtcontracten hebben vaak het voordeel dat de eigenaar (i.c. de overheid) enige invloed blijft houden (Knijnenburg 1988; Philipsen en Bakker 1989).

Soms verkoopt de overheid voorzieningen. Ook dan gebeurt dit tegen een relatief laag bedrag om de private onderneming gunstige perspectieven te verschaffen voor een renderende exploitatie (Philipsen en Bakker, *ibid.*).

Met taakoverdracht wil de overheid zich ontdoen van financiële druk. Toch probeert zij gelijktijdig een zekere bemoeienis te behouden in verband met de collectieve doelen van haar beleid. Dit vormt een barrière voor veel ondernemers om overheidsvoorzieningen over te nemen. Vooral voor kleine ondernemers. Voor de gegadigden voor grootschalige projecten komt er als complicatie bij dat grote delen meestal niet commercieel te exploiteren zijn. De ondernemer neemt dan alleen de exploitabele delen over en de overheid blijft met de onrendabele stukken zitten.

Veel ondernemers haken af vanwege de complicaties. Alleen grootschalige ondernemers hebben macht om de overheden effectief met eisen voor vrije exploitatie te confronteren. Als ze iets overnemen, is het meestal op hun condities. Sommige overheden zijn dáár weer beducht voor (*ibid.*).

Niet alleen bedrijven zijn mogelijke partijen bij privatisering. Vooral op kleinschalig niveau blijken non-profit organisaties, zoals verenigingen of stichtingen, geschikte partners om zorg voor voorzieningen aan over te doen (Knijnenburg 1988; Lengkeek 1989). Ze zullen eerder geneigd zijn dan ondernemers om zich te voegen naar de oorspronkelijke doelstellingen van de overheid. Ze hoeven ook geen winst te maken en zijn meestal gewend om zich aan publieke regulering te onderwerpen. De laatste tientallen jaren zijn verenigingen minder exclusief geworden en hebben zij laten zien de zorg voor voorzieningen, zij het meestal op een kwalitatief bescheiden niveau, te kunnen dragen (Berntsen e.a. 1990). Verenigingen hebben echter een ongewisse basis (plotselinge dalingen in deelnemersinzet, ruzies en splitsingen), waardoor overheden aarzelingen hadden om met verenigingen langdurige afspraken te maken.

Ondanks de magische klank van het woord privatisering valt het aantal gevallen van privatisering, die werkelijk doorgang gevonden hebben, sterk tegen. De problemen waren vaak te groot (Sliepen 1991:29).

Publiek-private samenwerking werd rond 1986 in de toeristisch-recreatieve sector geïntroduceerd als een ander, nieuw wondermiddel (Kloppenborg 1987). Vormen van structurele

samenwerking en gedeelde verantwoordelijkheid tussen overheden en particuliere partijen bestonden in feite al langer op allerlei schaalniveaus. De hernieuwde belangstelling betekende vooral een toenemende activiteit van de overheid om hierin initiatieven te ontplooiën. Publiek-private samenwerking heeft in de praktijk twee specifieke implicaties gekregen. De eerste is dat (wederom) samenwerking aanzienlijk soepeler verliep waar de private partners grote ondernemers waren dan waar deze kleine bedrijven betrof⁴⁵. De tweede is dat private partners zelden maatschappelijke, non-profit groepen waren (verenigingen e.d.), maar commerciële belanghebbenden. Met andere woorden, ze verstevigden de band tussen staat en economie binnen een klein samenwerkingscircuit waar moeilijker controle op is uit te oefenen vanuit maatschappelijke belangen (De Wilde 1988).

In een paar jaar tijd, rond 1982, veranderde de veilige positie van het openlucht recreatiebeleid in een bedreigde. De nadruk had tot dan toe gelegen op het operationaliseren van het beleid met behulp van technische normen. De discussie over technische normen werd opgevolgd door een overwegend strategische argumentatie. Het Structuurschema Openlucht recreatie (CRM 1981; LaVi 1984) vormde de afsluiting van een periode van 'instrumentalisering' van het beleid. Een periode van 'strategisering' volgde, binnen het raamwerk van een samenleving waarin het economisch herstel centraal werd gesteld en een concurrentiestrijd verhevigde, niet alleen tussen actoren binnen de markt, maar ook tussen overheidsorganen en hun taakvelden.

De omslag was goed merkbaar toen de beleidsafdeling de Nota Recreantenbeleid uitbracht. De nota, die vanuit de welzijnstraditie bedoeld was voor 'die onderdelen van het openlucht recreatiebeleid, die direct zijn gericht op de belangen van de recreanten' (LaVi 1986:7), concentreerde zich op vooral op ondersteuning van de recreatieschappen, de commerciële private sector en de belangenorganisaties. Kortom, ze concentreerde zich op de effectiviteit van het beleid en nauwelijks op de wereld van de recreanten zelf. Voorlichting en professionalisering stonden daarbij voorop. De relatie met 'recreanten' was hooguit een indirecte. Veel meer stond de nota in het teken van versterking van de sector. Een belangrijk instrument daartoe was het verruimen van de bestaande Kampeerwet tot een Wet voor de Openlucht recreatie. In het verlengde hiervan kon de sector dan ook een eigen 'adviesraad' claimen, naar voorbeeld van bijvoorbeeld de Raad van Advies voor de Ruimtelijke Ordening⁴⁶. Een ander versteviging zou moeten zijn een wettelijke basis voor de PPO, het sector instrument bij uitstek⁴⁷. Een eveneens aangekondigde pijler voor het niet-ruimtelijke

⁴⁵ De ervaringen van het Maasoeverproject (kleine ondernemers) verliepen stroef. Een dynamische verbinding tussen overheid en een paar zeer grote ondernemers wordt geïllustreerd met het project Parkland Brabant. Dat dit laatste misliep, heeft vooral te maken met het hoogdynamische karakter en het ontbreken van voldoende organisatorische ervaring voor een zo grootschalig project (zie Geus 1992).

⁴⁶ Op dit moment heeft de sector een Wet Openlucht recreatie, waarvoor de democratische procedure nog steeds niet is afgerond, en een Voorlopige Advies Raad voor de Openlucht recreatie.

⁴⁷ Door tussentijds bezuinigingsoperaties en decentralisatievoornemens is het planningsinstrument inmiddels verdwenen.

deel van het beleid was de intensivering en programmering van het recreatie-onderzoek. Vooral dit laatste illustreert de loosheid van de nota. Terwijl de beleidsafdeling in de voorafgaande jaren onderzoek had uitgezet en gefinancierd, zelfs fundamenteel onderzoek, werd het onderzoeksvoornemen nu met slechts F 500.000,- onderbouwd⁴⁸. Daarmee verdween de interesse van de overheid in algemeen beleidsonderbouwend onderzoek; het programma diende zich vooral op knelpunten te concentreren die in de beleidspraktijk waren ontstaan. In deze onzekere tijd moest een kritische noot zoveel mogelijk worden omzeild. De Stichting Recreatie, van oudsher het kritische geweten van de overheid, werd door bezuinigingen van het ministerie gedwongen in dezelfde strategische ontwikkeling mee te gaan (zelf commerciële activiteiten ondernemen, een informatieve rol vervullen). Veel belangenorganisaties werden meegezogen in de strategische positionering van de overheid. Ook zij begonnen zich te concentreren op het strategische spel en op het daarvoor geëigende en geïjkte marktgerichte denken.

Niet alleen de economisering⁴⁹ van het overheidsbeleid vormde een bedreigende context voor de publieke functies van de recreatiesector, ook een toenemend politiek gewicht van de natuurlobby en de vertaling daarvan in het ruimtelijke ordeningsbeleid bracht de positie van de recreatie in het gedrang. De opkomst van het natuurbelang in de vorm van rijksbeleid en de in het kader van de ruimtelijke ordening uitgebrachte nota's is ronduit spectaculair te noemen. Lange tijd moest de natuurlobby meer dan de recreatie soebatten en smeken om in het beleid haar gelijk te kunnen halen. De omslag was binnen enkele jaren compleet. Natuur als zelfstandig systeem met een eigen bestaansrecht werd een zwaarwegend beleidsdoel. Het natuurbeleid leverde weliswaar geen economische baten op, maar bracht een bestemmingsalternatief voor vrijkomende landbouwgronden, waar zich een drastische sanering aan het voltrekken was. Het landbouwministerie veranderde zijn naam in 'Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij'. Natuurargumenten 'scoorden' zoals dat in het politieke jargon heet. De uitstraling was aanzienlijk. In plannen voor herstructurering van het rivierenlandschap e.d. werd het natuurbelang het centrale uitgangspunt. De Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten zag haar ledental, mede dankzij wervende acties, formidabel stijgen. Behalve een politiek en ambtelijk draagvlak leek ook het maatschappelijk draagvlak daarmee onomstotelijk vastgesteld.

Met nota's van het Rijk zoals de Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening (VROM 1988 en 1989) en de Vierde Nota Extra (VROM 1990 en 1991) en het, onder meer, daartussen gesitueerde Natuurbeleidsplan (LNV 1989 en 1990) werd de daarvoor in de ruimtelijke ordening ingeslagen weg van zorg voor milieu en natuur sterker aangezet en uitgewerkt.

⁴⁸ Een laatste veelomvattend en fundamenteel onderzoek dat door het ministerie werd uitbesteed was dat van Andersson en De Jong (1985;1987), naar gevolgen van de economische crisis voor het openluchtrecreatiegedrag. Toen de opdracht werd verleend taande de interesse al in de welzijnsachtige kanten van de crisis (de werkloosheid nam weer af) en toen het rapport gereed was, was het tevens rijp voor de bureau-la.

⁴⁹ Een marktgerichte verhoging van de effectiviteit en een betere kosten-baten verhouding door grotere efficiëntie (Van Lier 1991).

Duurzaamheid en kwaliteit werden de belangrijkste trefwoorden, ontleend aan het rapport van de Club van Rome, i.c. de World Commission on Environment and Development, in het bijzonder de 'Commissie Brundtland' (Brundtland 1987). Verwezen werd naar:

"De brede bewustwording van de milieuproblemen in het spanningsveld met economische ontwikkeling, de principiële discussie over bestuurlijke vernieuwing, het omgaan met de achterkant van verstedelijkt Nederland: allemaal onderwerpen die complexe en moeilijke keuzen met zich meebrengen." (VROM 1991:5)

De moeilijke keuzen wenste men niet uit de weg te gaan⁵⁰. De regering kondigde 'harde lijnen' aan en 'een restrictief beleid voor de open ruimte'. Eén van de meest kenmerkende omslagen in het beleid is de concipiëring en uitwerking van de 'ecologische hoofdstructuur' in het Natuurbeleidsplan. Zoals vroeger gestreefd werd naar grootschalige, aaneengesloten recreatieruimten⁵¹, werd nu een 'ruimtelijk stabiele en samenhangende ecologische hoofdstructuur' centraal gesteld als kader voor het duurzaam behoud, herstel en ontwikkeling van nationaal en internationaal belangrijke ecosystemen, en de instandhouding en herstel van de natuurlijke soorten rijkdom (LNV 1990:79)⁵². Binnen de verschillende ecologische zones werden gebieden aangewezen als 'kernegebieden', waarin de bestaansvoorwaarden aanwezig zijn voor specifieke diersoorten, voorts 'natuurontwikkelingsgebieden, waarin perspectieven werden geboden voor het ontwikkelen van natuurwaarden van (inter)nationale betekenis en die op termijn nieuwe kernegebieden kunnen vormen', verbindingzones, die de relatie tussen belangrijke gebieden leggen, en ten slotte bufferzones om externe invloeden te minimaliseren of zelfs weg te nemen.

Het valt niet mee om de verwijzingen naar recreatie en toerisme nog terug te vinden in de recente 'grote' nota's voor de ruimtelijke ontwikkeling⁵³. Naast de agrarische, economische hoofdfuncties en de ecologische hoofdstructuur wordt de ruimtelijke structuur door een noord-zuidas van Nederland-Waterland bepaald, waarin de watersport een plaats heeft. De versterking van recreatie en het toerisme werd vooral gedacht in directe omgeving van grote

⁵⁰ Het later uitgebracht Beleidsplan Openluchtrecreatie kreeg om dit keuze-aspect te benadrukken de titel mee 'Kiezen voor recreatie' (LNV 1991).

⁵¹ Voor de recreatie denkt men thans meer aan route-structuren op landelijke schaal, zoals lange-afstands-wandelpaden, fiets- en vaarroutes.

⁵² Zoals vroeger de inventarisatie van recreatieruimten per provincie werd gemaakt, wordt nu een fysisch-geografisch regionale inventarisatie opgesteld, waarin de onderdelen van de totale structuur worden aangeduid: ".het duingebied; het laagveen- en kleigebied, dat de zoetwater(moeras)zone en de omringende lage delen van ons land omvat; de zandgrondenzone, die de hogere zandgronden en het heuvelland van Zuid-Limburg omvat; ook de beken en beekstroomgebieden die weliswaar gekoppeld zijn aan het rivierengebied worden hiertoe gerekend; het rivierengebied en de grote wateren, waartoe gerekend worden de Noordzee, de getijdengebieden of estuariene zone en de afgesloten zee-armen." (LNV 1990:79)

⁵³ De VINEX (LNV 1990 en 1991) onderscheidt een aantal 'koersen' in de ontwikkeling: een op de kaart als 'geel' aangeduide koers: ontwikkeling van agrarische productiefuncties; een blauwe koers: een integratie van, deels economische, functies; een bruine koers: een behoudende ontwikkeling van landbouw 'in een ruimtelijk mozaïekpatroon met andere functies'; en tenslotte een groene koers: de ecologische kwaliteiten zijn richtinggevend.

en middelgrote steden (VROM 1991:130-131). Binnen de ecologische kerngebieden kunnen 'plaatselijk' gebieden voorkomen 'met een functie voor toerisme en verblijfsrecreatie', en:

"In een groot deel van de kerngebieden is sprake van recreatief (mede)gebruik. Het beleid is er op gericht de mogelijkheden hiervoor te handhaven, dan wel te vergroten voor zover in te passen in de beheersdoelstellingen voor kerngebieden, onder andere door zonering [] Deze functies sluiten immers een duurzaam voortbestaan van natuurwaarden niet bij voorbaat uit en zijn daarmee, al dan niet onder bepaalde voorwaarden, juist te combineren." (Ibid.:82-83)

Een 'onlosmakelijke' relatie van natuur met recreatie en toerisme wordt gelegd, maar beide sectoren moeten op elkaar worden afgestemd op een zodanige wijze, dat:

"... recreatief-toeristische activiteiten niet zullen leiden tot vermindering van de kwaliteiten van natuur en landschap, maar ook dat natuur en landschap zoveel mogelijk opengesteld en geschikt zijn voor recreatie en toerisme. In dit afstemmingsbeleid is zonering een belangrijk middel." (Ibid.:160)

Aanleg van nieuwe recreatie- en bosgebieden werd in het vooruitzicht gesteld, maar (nog steeds!) zo dicht mogelijk bij de grote bevolkingsconcentraties, mede voor het afleiden van recreatieve druk op kwetsbare bos- en natuurgebieden elders. De recreatief-toeristische prioriteitsgebieden van verblijfsrecreatie en watersport bleken samen te samenvallen met de ecologische hoofdstructuur. Het recreatiebeleid zou, aldus de nota's, dan ook daar heel behoudzaam moeten zijn en meer gericht op kwaliteitsverbetering dan op kwantiteitsvergroting. De bufferzones van de ecologische hoofdstructuur bieden nog wat mogelijkheden en hier en daar moet sanering worden overwogen. Recreatie-ondernemers, verenigingen (zoals voor sportvisserij) en recreanten worden 'doelgroepen' van dit ruimtelijke beleid, om een terughoudend gebruik te bewerkstelligen en om beheersafspraken mee te maken.

De teneur is duidelijk. Recreatie en toerisme worden ondergeschikt geacht aan de natuurlijke biotopen en natuurontwikkelingsperspectieven. De condities voor toeristisch-recreatieve gebruikswaarden worden daarvan afgeleid. Het toeristisch-recreatieve taakveld komt met de hiervoor beschreven ontwikkelingen in een tweeslachtige situatie: dynamisch in de toeristische-economische context en defensief in die van de ruimtelijke ordening. De openluchtrecreatiesector bracht in de periode 1991 - 1993 een eigen beleidsnota uit, 'Kiezen voor recreatie', waarin manmoedig werd gerept van kwaliteit, besturing op afstand, tot stand brengen van samenhang tussen beleidssectoren en een meer marktgerichte benadering⁵⁴.

⁵⁴ De Commissie Kroes beschrijft nogal navrant de perikelen rond de totstandkoming van de nota Kiezen voor Recreatie. Bij de voorbereiding van het Structuurschema Landbouw, Natuur en Openluchtrecreatie (later uitgebracht onder de titel Structuurschema Groene Ruimte) wordt besloten de onderbouwing van de sectorstrategieën niet in het structuurschema zelf op te nemen, maar in afzonderlijke sectornota's. Voor landbouw was daar een structuurnota voor de landbouw en het Natuurbeleidsplan (1990), waar men al in 1987 mee was begonnen. Pas in 1990 geeft men het groene licht voor de vervaardiging van een sectornota voor de recreatie. Met een absoluut minimum aan interne steun moet men de nota in korte tijd zien gereed te krijgen. Onderwijl komen er drastische bezuinigingen, terwijl men bij de voorbereidingen juist tot de claim van 20 miljoen extra kwam voor een werkelijk goede implementatie van het beleid. De uitvoering komt geheel op de tocht te staan (Commissie Kroes 1992:59). Bovendien wordt de beleidsafdeling tot tweedeede gereduceerd, ook in de decentrale bureau's (er blijven 2 consultants over per provincie; in

De nota stelt dat de rol van de rijksoverheid thans 'wezenlijk anders' kan worden. De grootste tekorten zijn immers opgeheven. De overheid zal daarom 'veel selectiever [] zijn in het eigen handelen binnen de sector openluchtrecreatie' (LNV 1992:14). Selectief (moeten) zijn in het eigen beleid is dus de feitelijke vertaling van 'Kiezen voor recreatie'.

In 'Kiezen voor recreatie' wordt de scheiding tussen de taken van Landbouw (recreatie) en Economische Zaken (toerisme, i.c. de marktsector) nog eens onderstreept (ibid. 1991:17). De 'toeristisch-recreatieve basisstructuur' is hetgeen waarop het beleid zich voor een groot deel zal richten: datgene wat sinds de Tweede Wereldoorlog is aangelegd en wat nu moet worden gehandhaafd, inclusief een 'basistoervaartrnet'. Geld voor investeringen buiten de randstad is er niet meer. Wat aan investeringsposten overblijft wordt zoveel mogelijk gekoppeld aan ander beleid, met name de 'Randstadgroenstructuur' en de landinrichting, en bovendien: gedecentraliseerd. Als bijdrage aan het overige beleid en de integrale afweging moeten regionale 'marketingplannen' worden gemaakt, voor een optimaal te realiseren recreatief-toeristisch product (ibid.:79). Zoveel mogelijk zal de integratie van beleid zijn beslag vinden in het Structuurschema Groene Ruimte, waarin de hoofdlijnen van het rijksbeleid voor het landelijke gebied worden samengebracht.

De directie Openluchtrecreatie kreeg ten slotte, na tal van reorganisaties binnen het ministerie, het taakveld 'Groene Ruimte' toegewezen, waarmee de strategische positie voorlopig weer is opgevijseld. Dit taakveld heeft op zich weinig met de recreatie te maken, behalve dat daarin voorwaarden voor recreatiebeleid worden bepaald: grondprijnsbeleid, ruimtelijke ordening, inrichting en beheer van het landelijke gebied. Het moet 'een eenheid van kleine omvang' zijn, onder de naam 'Directie Ordening Groene Ruimte en Openluchtrecreatie' (LNV 1993). In de overlevingsstrategie van de directie is dit een succesje. Met een versterkte legitimering van het beleid voor de openluchtrecreatie heeft dat echter weinig van doen.

Legitimatie

Het eerste grote beleidsstuk van de jaren tachtig, het Structuurschema Openluchtrecreatie ademde nog geheel de sfeer van de legitimatie uit de vorige decade. Centraal stond de 'vermindering van spanning tussen de vraag en het aanbod van mogelijkheden voor openluchtrecreatie', wat neerkwam op het hanteren van de behoefteraming, waar zo lang op was gestudeerd. Beperking van mobiliteit en energieverbruik werd genoemd, en prioriteit werd gelegd bij gebieden 'met de grootste tekorten' (CRM 1981:8).

De nota Recreantenbeleid (LaVi 1986) richtte zich niet meer op de spanning tussen een vaste vraag en het daarop te enten aanbod, maar op de veronderstelde veranderingen in het recreatiegedrag onder invloed van toenemende vrije tijd, technologische vernieuwingen, economische en demografische ontwikkelingen.

dezelfde tijd gaat de personele bezetting per provincie van het 'Natuur'consulentschap Natuurbehoud, Bos- en Landschapsbeheer en Faunabeheer omhoog tot wel 200 per provincie (Post 1992:73).

"Deze nota beoogt de richting aan te geven van die onderdelen van openluchtrecreatiebeleid, die direct zijn gericht op de belangen van de recreanten. Daarnaast wordt aandacht besteed aan de knelpunten die de aanbieders van recreatiemogelijkheden ervaren om de door de recreanten gewenste diversiteit, kwaliteit en betaalbaarheid van het aanbod te waarborgen." (Ibid.:7)

Wanneer men de intenties van de nota's leest kan men waardering hebben voor de geuite goede bedoelingen, en tevens constateren dat de afstand tussen bedoelingen en werkelijk beleid steeds groot blijkt te zijn. Ook weer in 1993 leest men in de Nota Kiezen voor Recreatie dat men rekening moet houden met specifieke wensen van de recreant 'die steeds belangrijker' worden. Er is geen wetenschappelijk onderzoek om zo iets hard te maken, noch heeft men een gedegen indruk waaruit de veranderingen in recreatiegedrag bestaan. De veranderingen worden verondersteld en deze veronderstellingen gaan een eigen leven leiden, in de zin dat ze bij voortduring terugkeren. In het aldus ontstane beeld van kiezende, bewuste recreanten/consumenten is een weerklank te vinden van het markt-optimisme, dat in de commerciële sector vaak wordt gehanteerd: de klant kiest, laat zich niet bedotten en kiest voor kwaliteit.

In het begin van de jaren tachtig kon men in het beleid nog een interesse waarnemen, naast de inspanningen voor een 'Behoefteraming', en zelfs naar de 'zachte' aspecten van het recreatiegedrag. Deze interesse resulteerde in opdrachten van de rijksoverheid voor onderzoeken en voorbeeldstudies, zoals 'Stedelijke recreatie' (PPD/ZH 1978), 'De recreatieve stad' (CRM 1979), 'Vaar Wel' (Beckers e.a. 1980), 'Huisvrouwen, uit of thuis' (Beckers e.a. 1981), 'Recreatie van de binnenstadsbewoners' (Karsten 1981), 'De plaats en betekenis van de stedelijke recreatie binnen het vrijetijdsgedrag' (Kremer en Veen 1983), en 'Recreatie in een veranderende samenleving' (Andersson en De Jong 1985 en 1987). Deze net op gang gekomen stroom van diepergravend onderzoek en van verbeelding hield rond 1985 op. De directe praktische vragen van het beleid beschouwt men nu nog slechts als de voornaamste legitieme grond voor onderzoek.

Het is moeilijk om duidelijke konsekwenties uit deze uitspraken in nota's en het verrichte onderzoek te distilleren. Wel signaleerde men in 1993 zelf dat er iets in de opstelling van het beleid aan het veranderen is:

"Als gevolg van deze twee veranderingen [veranderend recreatiegedrag, en herijking rolverdeling overheden, bedrijfsleven etc. JL] maakt het openluchtrecreatiebeleid een essentiële omslagperiode door. Van een beleid, dat in de jaren zestig en zeventig een vooral welzijnsmatige invalshoek kende, gericht op het aanpakken van tekortsituaties, aanbodgericht en kwantitatief van aard via een overgangperiode naar een nieuw beleidsbeeld voor de jaren negentig. Dat toekomstige beleid stuurt op hoofdlijnen en selectiever, is vraaggericht en legt een accent op kwaliteit van voorzieningen en op de professionalisering van de sector." (LNV 1992:177)

Hoe vraaggericht is zo'n beleid? Het onderzoek dat het ministerie via 'kennisbeleid' wil versterken is zeer beperkt en instrumenteel gericht, waardoor het niet waarschijnlijk is dat men spoedig een wezenlijk kwaliteitsconcept zal vinden. Daarbij leeft het gevoel dat het recreatievoorzieningen beleid min of meer klaar is. Nederland is op dit punt 'af'. Door aanleg van verbindingstructuren kan men de toegankelijkheid en bereikbaarheid van de

ingerichte gebieden verbeteren. Men zoekt naar (beperkte) 'voldoende geactualiseerde basisinformatie' om veranderingen te kunnen opmerken, een 'belangrijke pijler voor een professioneel opererende sector' (ibid.:87). Het is zeer de vraag in hoeverre decentralisering het nog resterende voorzieningenbeleid dichter bij de wensen van de burger brengt. De nadruk lijkt nog steeds te liggen op de aanbods zijde. Daarvoor worden ook de professionalisering en voorlichting zo prominent naar voren geschoven. Decentralisering, zonder voldoende financiële middelen, wordt bovendien over het algemeen als bezuiniging ervaren, en niet als verbetering van voorwaarden voor het beleid.

Het natuurbehoud is als legitimatie een overwegende concurrent voor de recreatie geworden. Berippen als duurzaamheid worden dááran verbonden, niet aan recreatie. De natuurontwikkeling lijkt in belangrijke mate de legitimeringsrol, die vroeger vooral aan de recreatie was voorbehouden, over te nemen: genoegdoening, voor waarden die in Nederland verloren gaan onder invloed van verder economische en technologische ontwikkelingen. Juist de processen van voortgaande rationalisering van de materiële reproductie kunnen ertoe leiden dat er een meer radicale genoegdoening wordt vereist. De bronuitputting ten behoeve van de produktie doet een vorm van puritanisme ontstaan, die het collectieve geweten (van overheid en belangengroepen) ontlast en zich uit in een soort 'moratorium' voor authentieke natuur. Echte natuur, waarvan het bestaan de verdere materiële rationalisering nog aanvaardbaar maakt, mits niet in die natuurlijke zone. Ook in de nota's wordt vaak over 'compensatie' gesproken. Een voorbeeld van compensatie of genoegdoening geeft de tekst die de dichter Willem van Toorn Schreef, naar aanleiding van de dijkverzwaring van de Waal aan de onderkant van de Betuwe:

"Als je de hoofdlaan van het kasteelbos volgt, kom je op de dijk, en van daarboven heb je een adembenemend uitzicht op het volmaakte landschap: de oude bochtige dijk zelf met zijn begroeiing, hier en daar een dak van een boerderij er bovenuit, achter je het bos, voor je een rivierloop, de uiterwaarden met grasland en meidoornbossen en grienden. [] Kijk goed [] want binnenkort wordt een groot deel van het kasteelbos gekapt voor de dijkverzwaring, prachtige oude huizen verdwijnen, een deel van de uiterwaarden zal onherkenbaar veranderen. Het is jammer dat er geen cultuurlobby bestaat met evenveel invloed als de natuurlobby. Iedereen kan toch begrijpen dat natuur herstelbaar, maakbaar is, terwijl het onmogelijk is een verwoest cultuurlandschap te herstellen. Soms is de natuurlobby zelfs de vijand van de cultuur. Het Gelders landschap bijvoorbeeld, die zich jarenlang heeft verzet tegen het kappen van het kasteelbos [] heeft haar verzet plotseling opgegeven nu ze een cadeautje heeft gekregen. Een groep landschapsbedenkers heeft, na een bezoek aan de Donau, voorgesteld een deel van de uiterwaarden bij Neerijnen te veranderen in een Donau-oeverlandschap, en er oerossen of zoiets in los te laten. Je mag er niet meer in, maar je kunt er van de hoge dijk af naar kijken. De dijk fungeert dan als 'zichttribune' []. Zulke termen gebruiken ze, die bedenkers van neplandschappen." (Van Toorn 1992)

De naam 'van Toorn' is geen pseudoniem, maar wel een toepasselijke naam. De opstelling van de recreatie-wereld tegenover het nieuwe natuurbeeld is op zijn minst onderdanig (zie ook Sidaway en Van der Voet 1993). Recreatie blijft een wat onduidelijke maatschappelijke waarde, maar 'natuur' klinkt sterk. Het collectieve belang van de recreatie is een vervagende notie, en legitimatie en beleid hangen sterk af van de politieke verhoudingen en standpunten, die in de bestuurlijk-administratieve context worden ingenomen en die de condities voor het recreatiebeleid bepalen.

Systemisering en uitwisseling

Wanneer de financiële en organisatorische grenzen van het overheidssysteem zich aandienen, ontstaat een verhevigde concurrentie tussen beleidsafdelingen. Mede door een zwakke legitieme basis raakt de openlucht recreatie in het defensief en blijft een integratie van recreatie en toerisme tot een consistent beleidsveld achterwege.

Met de veranderende positie van de sector verschuift de nadruk op de burgerrol als voornaamste legitieme grond van uitwisseling tussen systeem en leefwereld naar de nadruk op de consumentenrol. De veronderstelling van deze verschuiving kan in redelijke mate worden staande gehouden, ook al wordt niet het gehele recreatiebeleid gecommmercialiseerd. Immers, de actief kiezende recreant staat nu voorop, zowel voor de rechtvaardiging van de gebruikelijke (quasi)collectieve goederen als van de marktgoederen. Waar vroeger door middel van onderzoek en normstelling een handbreedte voor keuzevrijheid gold, dient nu de recreant door het eigen concrete gedrag (ergens komen, iets betalen) aan te geven wat belangrijk is aan voorzieningen, diensten en infrastructuur⁵⁵. Dit geconcretiseerde en toegekende belang probeert men in de laatste nota's te vangen in het begrip 'kwaliteit'. Kwaliteit is datgene dat het best aansluit op de wensen van de recreant. Geen intrinsieke eigenschap, zoals voorheen ontplooiing en welzijn, maar af te leiden uit het keuzegedrag. Een andere legitiemering van het beleid lijkt daarmee overbodig te zijn geworden.

De ontwikkelingen in het systeem dat de publieke voorzieningen aanbiedt hebben geleid tot de benadering, die men thans hanteert voor het realiseren van voorwaarden voor dat aspect van de leefwereld, dat ik als contrastructuur heb afgegrensd. De uitkomst van de ontwikkelingen, het reageren op wat de consument vraagt die bezig is zijn contrastructurele wereld te zoeken en te beleven, lijkt in beginsel tenminste niet slechter te zijn dan de meer traditionele benadering, waarin de contrastructurele wereld overwegend was gereduceerd tot een eenzijdig produkt van zo hanteerbaar mogelijk geoperationaliseerde normen en inrichtingsmaatregelen. Toch is in de recente beleidsnota's weinig meer te bespeuren van enige gevoeligheid voor een maatschappelijke betekenis van die andere werkelijkheden waar mensen naar op zoek zijn. Recreatiegedrag en toerisme worden teruggebracht tot simpelweg: consumptiegedrag. Hoeveel men daarvoor over heeft, mag de consument zelf weten. In de optelling van consumenten aantallen ligt dan alleen nog het maatschappelijk belang. Het resterende collectieve belang, waar men zich dus als collectiviteit voor inzet, is het garanderen van de voorwaarden waaronder de consument soeverein kan blijven en hoe de marktuitswisseling zo goed mogelijk kan zijn. Uit theoretisch oogpunt geredeneerd hebben de beide terreinen, recreatie en toerisme, een existentiële waarde die absoluut onvoldoende wordt onderkend, mede in het licht van de, eveneens theoretisch beredeneerde, suboptimale uitkomst van deze uitwisseling. Waarop zou men, als meer uitgewerkt collectief belang, moeten letten om de weerloosheid van die waarde in beeld te brengen en (weer) onderwerp van debat te maken?

⁵⁵ In het volgende hoofdstuk zal ik nader ingaan op het verschil tussen keuzevrijheid en consumentensoevereiniteit.

Op grond van de hier uitgevoerde (beperkte) analyse, meen ik de gevolgtrekking te moeten maken dat het debat en de inhoudelijke elementen, waarin de relatie tussen 'waarde' van recreatie en toerisme en andere waarden, de relatie tussen staat, markt en samenleving, de fundamentele criteria voor waarde-toekenning, en de kans op suboptimaliteit aan de orde zijn, op drie terreinen van overweging kunnen worden toegespitst. Alle drie de terreinen eisen standpunten over het al dan niet bestaan van collectieve belangen en dus ook: overheidstaken.

Het eerste terrein, waar de overwegingen een grote actualiteitswaarde hebben gekregen is dat van de tegenstelling tussen recreatie en toerisme enerzijds, en natuur en milieu anderzijds. De tegenstelling wordt scherper, waarbij het lijkt alsof de recreatie en het toerisme vooral het domein zijn van de consumentenrol (en dus met een minimum aan overheidsbemoediging) en natuur en milieu het domein van de burgerrol (een maximum aan collectief belang, waarvoor de samenleving als collectiviteit zorg draagt). De sterke natuurbeweging zou kunnen worden geïnterpreteerd als een mobilisering van de leefwereld, tegen de kolonisering door het materiële subsysteem.

Het tweede terrein is dat van het al dan niet 'poreus' zijn van de overheid ten opzichte van de belangengroepen, die een bepaalde andere werkelijkheid, een andere contrastructurele wereld, vertegenwoordigen⁵⁶. De wereld van recreatieve en toeristische belangen is zeer heterogeen en verschillend georganiseerd. Georganiseerde belangen gaven in het verleden een bepaalde druk op het collectieve beleid. De overheid neemt binnen de sector thans weinig duidelijk stelling hoe ze met deze belangen denkt om te gaan. Eerder lijkt het erop dat ook de systeemrationaliteit van het beleidsveld deze belangen onderwerpt of buiten spel zet. De mogelijkheden voor het voeren van een debat (door mij opgevat als collectief belang op zich) over de aard en toekomst van recreatie en toerisme en over de rol van de overheid zijn hiermee direct in het geding. Bovendien zijn dit debat en de meningsvorming belangrijk, omdat een collectief belang van recreatie en toerisme niet beperkt is tot 'de overheid', maar zich uitstrekt over de gehele samenleving. De georganiseerde belangengroepen vormen in de omlijning van een collectief belang een cruciale, maar in de recreatiesector enigszins veronachtzaamde partij.

Het derde terrein is een regelrecht uitvloeisel van de benadrukking van de consumentenrol. De overheid heeft wel een pragmatische reden voor deze accentuering, maar heeft nauwelijks een idee over de gevolgen hiervan voor de collectieve (betekenisvolle en ruimtelijke) omgeving. Het feit dat dit idee ontbreekt, terwijl het nut van de accentuering van deze consumentenrol overheerst, en het feit dat allerlei belanghebbenden dit nut zonder veel kritiek als legitiem aanvaarden, zijn aanleiding voor de veronderstelling van het optreden van 'kolonisering'.

In het volgende hoofdstuk zal ik deze drie terreinen aan een verdere beschouwing onderwerpen.

⁵⁶ De term poreus is hier ontleend aan Jolles' boek 'De poreuze democratie' (Jolles 1974).

Hoofdstuk 5

DILEMMA'S VAN COLLECTIEF BELANG

Inleiding

In het vorige hoofdstuk zijn conclusies getrokken over de wijze waarop de overheid eraan heeft bijgedragen om contrastructurele werelden een tastbare vorm te geven. Daarbij doemden een paar centrale vraagstukken op die ik verder zou willen uitvergroten.

Het eerste is dat toekenning van contrastructurele betekenis aan een bepaalde ruimte een ingrijpende transformatie kan teweegbrengen in die ruimte. Recreatieprojecten liggen er voor jaren. Ook conserverende maatregelen geven transformaties door te bewerkstelligen dat veranderingen, die anders zouden plaatsvinden, worden tegengehouden. De vraag is, met wat voor contrastructurele betekenissen deze transformaties worden verbonden en wiens werkelijkheid prevaleert? Het aspect van transformatie wil ik toespitsen op de tegenstelling tussen recreatie en toerisme enerzijds en natuurontwikkeling anderzijds, een tegenstelling die ook uit de beschouwing van de beleidspraktijk als de meest pregnante naar voren kwam. Het tweede vraagstuk dat ik zal uitwerken is dat van de georganiseerde wereld van recreatieve en toeristische belangen, die buiten de sfeer van de subsystemen Staat en de Markt ligt. De vraag is in hoeverre deze invloed van voortgaande rationalisering van de beide subsystemen tegenwicht kan krijgen vanuit maatschappelijke belangengroepen, die geen direct deel van deze subsystemen uitmaken.

Het laatste aspect is dat van de accentverschuiving van de burgerrol naar de consumentenrol. Neemt de zeggenschap van individuen toe over hun contrastructurele domein met de accentuering van de consumentensoevereiniteit? Wat betekent dit vervolgens weer voor de andere twee aspecten, de transformaties en de belangenbehartiging?

De achterliggende vraag bij deze beschouwingen is of er nog een collectief belang overblijft dat door de overheid zou moeten worden behartigd. Deze vraag hangt samen met een andere: hoe gaat men met contrastructurele werkelijkheden om vanuit de belangen, gereedeneerd ofwel vanuit een geordende alledaagse werkelijkheid, ofwel vanuit de contrastructurele wereld zelf?

Wiens ware wereld?

In de na-oorlogse periode van wederopbouw, verstedelijking en uitbreiding van infrastructuur werd als kernprobleem voor de recreatie het feit gezien dat er zo weinig aaneengesloten ruimte over was. Liefst een omgeving die niet al te veel deed denken aan 'het alledagse leven', zoals de staatssecretaris het uitdrukte in 1959.

Recreatie-activiteiten hebben een bepaald tijd-ruimtelijk patroon dat eisen stelt aan de omgeving, in de zin van omvang, begaanbaarheid of materie (zachtheid of hardheid, land of water). De overheid heeft door specifieke aanleg en inrichting geprobeerd hieraan tegemoet

te komen. Op zichzelf is dat een keuze. Men had zich ook kunnen beperken tot het vrijwaren van gebieden voor invloeden, die al aanwezige kwaliteiten zouden bedreigen.

De aanpassing van omgeving aan deze eisen leidt tot een tastbare, zichtbare omvorming of transformatie. Maar dit is slechts één kant van het verhaal. Ook de relevantie-context van ruimte wordt veranderd. Men moet de omgeving 'met andere ogen' als contrastructuur kunnen zien. De wijze van beschrijving van toeristische gebieden in reisgidsen illustreert fraai deze verandering in relevantie van ruimte. Zoals Roland Barthes enigszins cynisch schreef:

"The Blue Guide hardly knows the existence of scenery except under the guise of the picturesque. The picturesque is found any time the ground is uneven. We find again here this bourgeois promoting of the mountains, this Old Protestant myth...which Guide rightly associated with Helvetico-Protestant morality and which has always functioned as a hybrid compound of the cult of nature and of puritanism.... What is to be seen is thus constantly in the process of vanishing, and the Guide becomes, through an operation common to all mystifications, the very opposite of what it advertises, an agent of blindness." (Barthes 1973:74).

De ervaring van contrastructuur is uiteraard tenminste afhankelijk van het ontbreken van storende elementen, zoals barrières, er niet in passende objecten of personen. Verder zijn elementen nodig die het contrastructurele beeld versterken.

Recreatie en toerisme brengen transformaties teweeg die zowel materieel als immaterieel zijn. MacCannell geeft talrijke goede voorbeelden van immateriële transformatie, die ontstaan soms met de hulp van minimale materiële elementen zoals een informatiebord:

"As a sight, it amounts to no more than a patch of wild grass, but it was recently provided with an elaborate off-sight marker by the motion picture industry. The fortuitous acquisition of this new marker apparently caught the promoters of the area by surprise as the following information in the brochure is overstamped in red ink: VISIT THE BONNIE AND CLYDE SHOOTOUT AREA." (MacCannell 1989:114).

De toeristisch-recreatieve omgeving ontstaat als gevolg van deze transformatie-processen. De fysiek-ruimtelijke karakteristieken bieden mogelijkheden en beperkingen, maar het is vooral de betekenisgeving die de omgeving in een bepaald opzicht relevant maakt. Een belangrijk probleem voor het beleid is dat ze omgevingen gestandaardiseerde geschiktheden wil meegeven voor recreatie en toerisme, terwijl geschiktheden juist variëren met de veranderingen in betekenisgeving. Ze zijn niet eenduidig met de eigenschappen van de omgeving te verbinden. In de recente beleidsnota 'Kiezen voor Recreatie' (zie Hoofdstuk 4) wordt de nadruk gelegd op 'kwaliteit' van de recreatieve mogelijkheden in Nederland. Begrippen als waarde en kwaliteit worden vaker gebruikt in de ruimtelijke vormgeving¹. De door mij ontwikkelde theorie over contrastructuur, met de aan Bourdieu en Habermas ontleende toevoegingen, kan op dit punt nader worden gepreciseerd.

¹ Zie o.m. de studie van de RARO (1990).

Waarde en kwaliteit

De transformaties, en de waarde die deze hebben, kunnen slechts begrepen worden vanuit de contrastructurele 'stand van zaken' voor de toeristisch-recreatieve ruimte.

In het 'veld' wordt steeds opnieuw bepaald wat waarde heeft en wat niet. De waarden worden teweggebracht door een dubbelzijdig proces van omvorming door degenen, die de contrastructurele ervaring zoeken en degenen, die bijdragen aan de materiële condities daarvoor².

Binnen de veldcontext van een bepaalde contrastructurele werkelijkheid zijn drie verschillende niveaus van 'waarde' te onderscheiden:

- de gebruikswaarde; het gebruiksdoel en de betekenis daarvan bepalen de relevantie van de omgeving; deze geven tegelijkertijd aan wat voor omgeving zich leent voor bepaalde handelingen (bv. bergen hebben waarde omdat je er kunt klimmen);
- de belevingswaarde; de omgeving geeft aanleiding tot aanduidingen als aangenaam, rustig, mooi, ruig etc., verwijzend naar algemene beoordelingsschema's die mensen in de contrastructurele context hanteren;
- de attractiewaarde; aan de omgeving worden specifieke boodschappen of verhalen verbonden. Attractie, zoals dit begrip door bijvoorbeeld MacCannell (ibid.) werd gebruikt, kan verband houden met een verhaal dat bijvoorbeeld door reisgidsen wordt gereproduceerd en dat we zonder die informatie aan de omgeving niet zomaar kunnen aflezen. Men moet het verhaal kennen om de plaats als zodanig te appreciëren³. De specifieke positie in het 'veld' en het beschikbare 'kapitaal' bepalen in hoeverre men de boodschap belangrijk vindt en goed kan verstaan.

De attractie-waarde en veldcontext vormen noodzakelijke aanvullingen op de veel gehanteerde gebruikswaarde en belevingswaarde om de verschillende betekenissen van recreatie en toerisme te begrijpen, en om de aard van transformaties te doorgronden. De attractie-waarde verwijst vaak naar authenticiteit, een claim op waarheid en waarachtigheid, die alleen begrepen kan worden in de context van het contrastructurele veld, waarin waarheids en waarachtigheids aanspraken worden geformuleerd. Daarbuiten verliezen deze aanspraken hun betekenis. De Bonnie and Clyde Shootout Area is alleen maar interessant voor wie de film ooit heeft gezien.

² Veel toeristen transformeren zelfs de supermarkt in de vakantieplaats tot contrastructurele ruimte: ze doen boodschappen, hun eigen vaak overmatige vlees nauwelijks meer verhullend dan met bikini's, korte bokseershorts of mouwloze t-shirts.

³ Een voorbeeld is het populierenlaantje in Nuenen; een laan met populieren (ergens, in Nuenen) is geschikt om te wandelen (gebruikswaarde); het ruisen en de geur van de populieren verlenen een bepaalde sfeer aan de wandeling (belevingswaarde); het populierenlaantje in Nuenen is de moeite van het bezoeken waard (ook al valt de juistheid van de toedichting te betwijfelen), omdat het door Vincent van Gogh is geschilderd en als schilderij in het ...museum als 'Het populierenlaantje' valt te bewonderen (attractiewaarde).

Meer nog dan waarde wordt het begrip 'kwaliteit' gebruikt om de geschiktheid van een bepaalde omgeving voor recreatie en toerisme aan te geven. De begrippen worden ook door elkaar gebruikt en blijven doorgaans vaag in het gangbare gebruik. Ze verwijzen vaker naar de al dan niet serieuze beleidsintentie om iets goed of beter te doen dan naar een toetsbare hoedanigheid. Het verschil in waarden en kwaliteit kan vanuit de theorie van het contrast-structurele veld met een voorbeeld als volgt worden geïllustreerd:

*dit is koffie, je kunt het drinken en het houdt je wakker (gebruikswaarde binnen een context, waarin koffie-drinken gebruikelijk is);
deze koffie is te drinken, houdt je wakker en is lekker (idem + belevingswaarde);
deze Colombiaanse koffie (refererend aan de voorstelling dat dit de echte en de beste koffie is) is te drinken, houdt je wakker en is lekker (idem + attractiewaarde).*

De waarde van de koffie wordt tevens bepaald door de vraag ernaar en de opbrengsten van de oogst, de beschikbaarheid ervan. Deze factor kan de waarde sterk doen fluctueren. De waarde kan evenwel vanuit de velddynamiek ook sterk veranderen:

voor sommige Engelsen heeft het isolationisme afgedaan; ze willen nu bij Europa horen en gaan continentale gewoonten hoog waarderen (meer koffie dan thee drinken, meer wijn dan bier etc.); appreciatie van koffie draagt bij aan status; de waarde van het pak Colombiaanse koffie zal dan stijgen.

Kwaliteit vormt met waarde een conceptuele tweeling. De mate waarin de materiële condities aan de waardering voldoen is de kwaliteit van een produkt. Er is goede en minder goede Colombiaanse koffie. Het kwaliteitsoordeel hangt af van maatstaven, die met het waardeoordeel worden vastgesteld. Goede Colombiaanse koffie hoort niet te zwart te zijn en vooral niet bitter..., maar dit pak smaakt slecht.

De koffie kan als voorbeeld zonder probleem worden vervangen door recreatieve of toeristische elementen. Neem het stadspark, een uitgelezen plaats voor de Young Urban Professional van rond de dertig en met een drukke baan als executive:

een drie kwartier hardlopen is voor deze een 'must'; sport is gezond (wordt aangenomen) en het rennen gaat het beste op een speciaal soort Nikes of Reeboks⁴, die een volledig egale ondergrond niet nodig maken. Het park heeft een goede gebruikskwaliteit omdat er veel paden zijn, die bovendien een niet te harde ondergrond hebben en de padenstructuur het lopen van rondjes vergemakkelijkt. De belevingswaarde is betrekkelijk hoog, omdat dit het enige park in de kantorenwijk is. De belevingskwaliteit wordt echter beperkt omdat er

⁴ De moderne gymshoencultuur laat zien hoe een simpel voorwerp als een sportschoen tot focus van een universum kan worden gemaakt. De schoen is voorzien van stootranden, binnenzolen, dubbele veerbedden, blessure-vermijdende omsluitingen en veel extra voorzieningen waardoor ze zulke gigantische vormen aannemen dat het lijkt of men kleinduimpje op de zevenmijlslaarzen voorbij ziet komen. De drager wordt geabsorbeerd door de monumentale sportschoen.

veel andere soorten gebruikers zijn, die de illusie van even 'los-komen' verstoren. De attractiewaarde van dit deel van het park is gering omdat juist alleen het deel aan de andere kant helemaal je-van-het is, want daar gaan de juristen van Macintosh altijd rennen voor hun werk (en die hebben de hoogste status in de kantorenwereld).

Men kan zich voorstellen dat eenzelfde fysieke ruimte wordt geïncorporeerd of 'bezet' door een aantal verschillende velden, die deze ruimte elk op een andere manier relevant maken. Wat ik hier vervolgens wil doen is de waarden van ruimtelijke omgeving voor recreatie en toerisme verder specificeren naar betekenissen die daaraan worden toegekend.

Betekenenissen van recreatie en toerisme

Het onderscheid tussen recreatief en toeristisch gedrag blijft altijd enigszins dubieus. Er kan moeilijk onderscheid gemaakt worden tussen concrete gedragingen, die ofwel exclusief recreatief ofwel toeristisch zijn. Ook een toerist wandelt, en een recreant reist. Het gaat om de relevantiecontext van waaruit de handeling wordt bedreven.

Voor zover er een zinvol onderscheid kan worden gemaakt tussen recreatie en toerisme voor het onderscheiden van relevantiecontexten zou dat te maken moeten hebben met de mate waarin deze zich bevinden op kortere of langere afstand van de alledaagse werkelijkheid. Recreatie kan als begrip goed worden gebruikt voor de sneller te bereiken afwisseling, dicht bij het alledaagse, toerisme voor de rigoureuze afwisseling.

Onderzoek van de psychologen Kremer en Veen (1983) bracht als dimensies van het vrijetijdsgedrag, die de betekenis van recreatie voor de betrokkenen bepalen, naar voren⁵:

- a. De mate waarin activiteiten een plezierige afwisseling vormen op de dagelijkse routines.
- b. De mate, waarin activiteiten vertrouwd en 'bekend' zijn.

Deze twee dimensies spelen in een wisselende verhouding een rol bij activiteiten, waardoor deze activiteiten ook verschillende betekenissen krijgen (meer of minder afwisselend, of vertrouwd, meer of minder 'recreatief'). Ze vonden in hun onderzoek:

1. Activiteiten met een vitaal-expansieve betekenis; onder meer sporten, prestaties en inspanningen verrichten. Men is intensief met de activiteit bezig. Ook uitgaan valt daar in het betreffende onderzoek onder^{6 7}.

⁵ Ook in de buitenlandse literatuur zijn vergelijkbare conclusies getrokken (o.a. Mannell and Iso-Ahola (1987).

⁶ De aanduiding 'vitaal-expansief' werd voor het eerst al gebruikt door Wippler (1968).

⁷ Het moge duidelijk zijn dat het bij elk van deze categorieën het nog steeds noodzakelijk blijft de veldcontext te kennen. Zie bv. de 'vitaal-expansieve' activiteiten van hooligans in en om het voetbalstadion, vergeleken met de fris-bezwete activiteiten van de rennende, jonge executive. Er is ook nogal wat verschil tussen een uurtje op een hightec mountainbike of een onbepaalde tijd je overgeven aan vitaal-excessief 'head-bangen' of hossen op een house-party.

2. Activiteiten in een natuurlijke omgeving. Deze kunnen zowel (in)spannend als rustig van aard zijn. Bekendheid en vertrouwdheid spelen een rol.
3. Huiselijke activiteiten (en de meeste recreatieve activiteiten vinden in en rond het huis plaats) betreffen familiebezoek, met het gezin iets doen of een autotochtje maken. De auto blijkt als verlengstuk van de privésfeer te worden ervaren⁸.
4. De op de eigen persoon gerichte bezigheden. Deze omvatten bijvoorbeeld hobbies, vissen of volkstuinieren.

De bevindingen van dit onderzoek kunnen zeer wel ingepast worden in het model van contrastructuur⁹. Relevanties van de omgeving verschuiven steeds bij het zoeken naar verschillende categorieën van afwisseling. Verschillende waarden komen in beeld als men het perspectief van de ene naar de andere betekenis verlegt.

Contrastructurele velden liggen dichterbij of verder af van de alledaagse wereld.

De vertrouwdheidsdimensie verwijst ook naar veldstructuur: er is een relevant herkenbaar kader, dat men deelt met anderen. Daarbinnen is sprake van een zekere toeëigening van (een plaats in) de contrastructurele ruimte. Men eigent zich daarmee omgeving toe die nochtans als 'afwisseling' kan worden ervaren¹⁰.

In een onderzoek ten behoeve van een gemeentelijk toeristisch-recreatief plan is een veelbelovende start gemaakt met het nagaan hoe voor deze betekenissen 'waarde' voor de omgeving kan worden vastgesteld en vervolgens hoe de 'kwaliteit' of geschiktheid van de omgeving voor elk van de betekenissen kan worden bepaald (Zwaan e.a. 1992).

Een soortgelijke variatie in de toeristische relevantiecontext is door Cohen (1979) beschreven. Hij onderscheidde vijf verschillende betekenissen van toerisme, die deels in het verlengde liggen van de observaties van Kremer en Veen¹¹:

⁸ Het prachtige artikel van Verhey en Van Westerloo over Camping De Bruggenhof schetst een volksvakantie-oord van sta-caravans, waar mensen elkaar met ome en tante aanspreken, men net als thuis (alleen waarschijnlijk meer) met de burens bier drinkt en bingoot, laat zien hoe een zeer vertrouwde en huiselijke omgeving toch een gevoel van 'er uit zijn' kan verlenen (Verhey en Van Westerloo 1984).

⁹ Dit onderzoek is een van de laatste fundamentele onderzoeken, waartoe het Ministerie van CRM opdracht had gegeven. Er is met de resultaten nooit iets gedaan. Dat dit onderzoek zich voor praktische toepassing leende, is aannemelijk gemaakt met het onderzoek van Zwaan (Zwaan e.a. 1990). De verschillende recreatieve betekenissen werden daarin tot uitgangspunt voor scenario's gemaakt ten behoeve van toeristisch-recreatieve ontwikkeling van een gemeentelijk areaal.

¹⁰ De toeristische ervaring als leerproces laat een geleidelijke toeëigening zien van 'elders', wat vergemakkelijkt wordt door de vreemde taal die men gaat beheersen of door institutionele voorzieningen, die voor die gebieden elders worden getroffen (algemeen geaccepteerde creditcards, plaatselijke steunpunten zoals een restaurant met die de eigen pot biedt, een consulaat, een reisverzekering etc.).

¹¹ De dimensies zijn hier: de verbijzondering van afwisseling tot vervreemding van de eigen alledaagse wereld; de vertrouwdheid is hier vooral het zoeken naar structurele integratie. Voor wat betreft dit laatste, zie ook MacCannell's 'structuralistische' opvatting van toerisme, nl. de toerist als moderne mens die door

- a. The recreational mode. Hier gaat het om de afwisseling, die vooral een directe aanvulling op het dagelijkse bestaan geeft: amusement, sport, e.d.
- b. The diversionary mode. Het dagelijks bestaan is zodanig stress-verwekkend en vreemdend dat toerisme min of meer als 'therapie' werkt.

Beide vormen van toerisme zijn meer gericht op directe uitbreiding van de (plezierige) ervaringswereld en op het ontsnappen aan het alledaagse dan op het zoeken van waardevolle elementen in een omgeving die zich elders bevindt. Het zijn vooral deze vormen van toerisme die het mikpunt zijn van kritiek op toeristen. De activiteiten in dit kader leggen vaak een indringend beslag op de fysieke en sociale ruimte. Voorts:

- c. The experiential mode. De toerist is zich in sterke mate bewust van een waardevolle wereld elders. De eigen omgeving wordt ervaren als beperkt, verschaald, kortom niet meer "het ware". Men gaat op zoek naar omgevingen die nog authenticiteit uitstralen. Verrijkt met deze ervaring kan men terugkeren naar het bestaan van alledag. De foto's houden de herinnering aan deze wezenlijke ervaring levendig¹².
- d. The experimental mode. Het toerisme fungeert als een middel voor mensen om zichzelf weer te leren kennen, in een omgeving die het mogelijk maakt de authentieke kanten van de eigen persoon terug te vinden.
- e. The existential mode. De toerist raakt gevoelsmatig onthecht van de eigen omgeving en zal proberen zoveel mogelijk te verkeren in de "ware wereld" die elders ligt. Het tweede huis fungeert als plaats waar men eigenlijk thuis is. Of men migreert. In Spanje zijn volledige berghellingen langs de belangrijkste toeristische 'costas' bedekt met 'urbanizaciones' van villa's, die in uiterlijk paleisachtige trekken hebben, met balustrades, pilaren en torens, en die door buitenlanders permanent worden bewoond.

De hier weergegeven betekenissen van toeristische en recreatieve activiteiten zijn maar voorbeelden, die ontleend zijn aan twee studies¹³. Elk onderzoek heeft een eigen (beperkte) invalshoek en methodiek. Andere onderzoekers zouden tot andere nuances, of zelfs andere termen kunnen komen¹⁴. Ook al verschaffen de empirische onderzoeken niet altijd

zijn reizen weer een versplinterde en diversifiërende wereld samenvoegt tot een geheel en op dat niveau een samenhang ontdekt, die in het eigen alledaagse leven afwezig lijkt te zijn (MacCannell 1989).

¹² Het is vooral deze 'mode' van toerisme die door MacCannell (1989) centraal werd gesteld.

¹³ Tom Selwyn (1992) geeft een methodologische en empirische kritiek op Cohen. Met name over de laatste vraagt Selwyn zich terecht af of de zoeker-naar-zichzelf werkelijk zo veel meer vervreemd is dan de georganiseerde massa-toerist. Men zou daar aan toe kunnen voegen of de 'modes' van toerisme niet onderling verschuivende perspectieven kunnen zijn van een en dezelfde toerist, nu eens 'experiential' maar het volgende moment 'recreational'. Selwyn echter bevestigt het belang van de manier, waarop Cohen tegen het toerisme aankijkt: "The great value of Cohen's work, however, lies in the attention that he draws to the fact that tourism is, indeed, a multi-valent activity." (Ibid.:5)

¹⁴ Zie bv. Mannell en Iso-Ahola 1987; Shaw 1985; Urry 1992; Rojek 1990.

geheel overeenkomstige resultaten, aanknopingspunten voor theoretische reflectie op beleidsdilemma's bieden ze wel.

De afstand tot het alledaagse en de daarmee gegeven afwisseling en breuk met het bekende leiden tot ervaringen, waarin authenticiteit een steeds belangrijker element lijkt te zijn. Authenticiteit is meer dan alleen een kenmerk van afwisseling of plezier. In de onderscheidingen van Cohen neemt naarmate men meer de existentiële 'mode' raakt de authenticiteit in belang toe. De attractie-waarde neemt door deze intensivering van betekenis eveneens toe.

Om te weten wat de 'experiential' of de 'existential mode' is kan men beter niet te rade gaan bij onderzoeksverslagen. Een schrijver als bijvoorbeeld Cees Nootboom, een notoire reiziger, geeft deze ervaringscategorieën veel beter weer:

"Ooit gehoord van Sigüenza, San Baudilio, El Burgo de Osma, Albarracín, Santa María de la Huerta? het ruikt er niet naar zonne-olie maar naar wilde rosmarijn, het eten is er simpel en de wijn goedkoop, het is het jachtterrein voor de individuele reiziger, en af en toe kom je ze ook tegen, oudere echtparen met dikke reisgidsen of een uitgestorven slag jonge mensen met een schetsboek. Iedereen zeurt over rust en stilte die in deze tijd niet meer te vinden zijn. Wel, daar is nog genoeg van, tonnen leegte, jaren rust, hectoliters stilte, en een verleden bewaard alsof de inwoners door een Internationale Commissie gesubsidieerd worden om alles zo te laten, zoals het duizend jaar geleden was. Wie hier reist moet de anekdotische tijd van zich afzetten, het moet er niet meer toe doen waar hij die dag aan zal komen, hij moet genoeg kunnen nemen met de dorps-herberg en zich laten inwikkelen in andere concepten van tijdsduur. Klimaat, koppigheid, de genade van het lot en letterlijke afzijdigheid hebben in sommige streken van Spanje veel laten staan en het resultaat is dat je tijdelijk in de illusie kunt leven dat de wereld toch niet zo chaotisch, wild en vluchtig is als de krant en het beeldnieuws leren, dat er constanten zijn die, ook al zijn ze uit individuele levens vervaardigd, boven het toevallige lot uitgaan." (Nootboom 1992:58)

Ruimte kan het object worden van een waaier aan contrastructurele claims, sommige minder, andere meer exclusief¹⁵. De conflicten betekenen niet in de eerste plaats dat mensen elkaar fysiek in de weg lopen. Men verstoort elkaars (andere) werkelijkheidsconstructies. De conflicten daarover kunnen aan de meest diepe emoties raken¹⁶. De tastbare transformaties kunnen ook verschillen in mate van verstrekkendheid. De ene contrastructurele claim laat de omgeving fysiek gesproken nagenoeg ongemoeid. Ook andere claims blijven mogelijk. De andere contrastructurele claim vereist een rigoureuze omvorming van de ruimte, en maakt deze onbruikbaar voor weer andere.

De auteur Koos van Zomeren beschreef ooit de onthutsing die hij onderging toen zijn ervaringen in het open veld ruw werden verstoord:

¹⁵ Zie ook Marc Mormont's artikel over het begrip 'ruraal' als interpretatie van plattelandsruimte (Mormont 1990).

¹⁶ De veldtheorie verheldert hier dat men niet alleen een referentiekader heeft, maar ook een positie bekleedt in een competitieve, specifieke wereld. Wanneer de werkelijkheidsconceptie wordt verstoord stort het fundament onder, vaak moeizaam verworven, posities in elkaar.

"Als ik op de Hollandse Kade loop, loop ik in een wereld zonder honger, zonder oorlog. Ik vind dat iedereen recht heeft op zo'n wereld. [] Je kunt lopen wat je wilt. En denken dus. Gedachten mogen los, tijd en ruimte zat, er kan ze niets gebeuren, geen mens zal ze bestrijden en onder een auto komen, dat kan hier ook niet. [] Heb je trouwens die mannen gezien, wazig in de verte, een polsstok in de arm, een hond aan het been? Ja, die heb ik gezien, tien minuten geleden al, en wat dan nog? Nou, hoor maar eens. Daar kraakt een schot. Alsof een glas in scherven valt. Alsof een krant verfrommeld wordt. De volle lading hagel in het vlees van mijn illusies. Dat is mijn eerste probleem met de jagers: dat ze het doen waar ik bij ben." (Van Zomeren 1992)

De veldcontext verklaart tevens waarom er sprake is van een soms buitengewoon sterke identificatie met en toeëigening van een bepaalde ruimte. Voor sportvissers is een viswater niet zomaar een functionele ruimte (water, bereikbaarheid, een visoever, vissoorten). Het is daar hún plek, waar zij hun specifieke wereld realiseren (Lengkeek 1989). De strijd om de instandhouding van die wereld is de ware aard van de belangenbehartiging in recreatie en toerisme.

Het terrein van de recreatie en het toerisme in Nederland laat een diversiteit van meer of minder georganiseerde claims zien, die elk mikken op de optimalisering van de eigen contrastructurele werelden. Een in zekere mate vergelijkbaar gedifferentieerd beeld ontstaat als men naar de natuurbeweging en de natuurvisies kijkt.

De attractiewaarde van de natuur

Natuur als menselijke conceptie kan net zozeer worden opgevat als een concretisering van attractiewaarde en veldcontext. In die zin onderscheiden de natuuropvattingen zich niet van waarden die in recreatie en toerisme worden toegekend.

Natuur als attractiewaarde is bij uitstek een claim op 'authenticiteit', de echte wereld, zoals deze was voordat de mens haar bedierf. Het paradijs vóór de zondeva. Natuur als aanleiding om er op uit te gaan is een belangrijk element geworden in onze Westerse cultuur. Natuur werd het tegenwicht voor de moderniserende alledaagse wereld. Het alledaagse vormde de wereld die steeds verder af kwam te staan van een schepping, waarvan voorheen de mens deeltmaakte. Recreatie en toerisme werden belangrijke manieren om kennis te nemen van de natuur. Tegenwoordig spreken sommigen al liever niet meer over natuur in enig verband met recreatie of toerisme. Gewoon, natuur.

Evenmin als de betekenis van recreatie en van toerisme is het beeld van natuurbehoud- en ontwikkeling eenduidig. Er zijn verschillende opvattingen van natuur, die corresponderen met verschillende werelden van belanghebbenden, experts en liefhebbers. Kortom er zijn verschillende velden, waarin de natuur een bepaalde veldwaarde krijgt, en die in uiteenlopende mate rigoreus zijn met de claim op de fysieke en sociale ruimte. In een publikatie van de Raad voor het Milieu- en Natuuronderzoek onderscheidt men vijf visies op natuurbehoud- en ontwikkeling (Van Amstel e.a. 1988):

1. De klassieke visie. De bescherming, instandhouding en, waar nodig, het herstel, van natuurlijke en landschappelijke waarden staan voorop. Menselijke activiteiten zijn van wezenlijke en positieve betekenis bij het beheer en omgaan met de natuur. Natuurrob-

- jecten zijn doorgaans kleinschalig, afgescheiden van andere ruimtelijke functies. De natuurgebieden worden gevrijwaard van invloeden van de voortschrijdende maatschappij. Gestreefd wordt naar een maximale soortenrijkdom. Het beheer ligt in handen van particuliere natuurorganisaties of de overheid.
2. De natuurontwikkelingsvisie. Zelfregulering, authenticiteit van processen en volledigheid van levensgemeenschappen vormen de hoofdingrediënten (vgl. met de ervaringen verrijkende betekenis van toerisme). Natuurwaarden zijn onafhankelijk van landschappelijke en cultuurhistorische waarden. Minimalisering van menselijke invloeden is voorwaarde voor natuurlijkheid. Om dit te realiseren zijn grootschalige gebieden nodig, die ontwikkeld kunnen worden in reeds waardevolle omgevingen of gebieden met potenties. Een stringente scheiding met bedreigende omgeving is noodzakelijk. Soortenrijkdom en herintroductie van soorten is belangrijk. Bij herintroductie wordt vooral gekeken naar oorspronkelijke, inheemse soorten. Beheer, na aanvankelijke ingrepen zoveel mogelijk gereduceerd, wordt door natuurorganisaties en overheid verzorgd.
 3. De functionele visie. Harmonie met menselijke activiteiten staat op de voorgrond. Grondgebruik is flexibel en functioneel. Uit functionele beheersvormen komt de aard van het behoud en de natuur/landschappelijke waarden voort. Natuur is met andere waarden verweven. Dit alles levert een gevarieerd en aantrekkelijk landschap op. Soorten staan in verband met plaats, functie, situatie en gebruik. Het beheer is in handen van verschillende belanghebbenden, particulieren, m.n. boeren en vrijwilligers.
 4. De ecosofische visie. Een kleinschalig samenlevingsmodel en natuur zijn met elkaar in harmonie. De verloren gegane relatie tussen mens en natuur moet worden hersteld (vgl. de existentiële betekenis van toerisme). Een alternatieve leefstijl hoort bij het op een juiste manier omgaan met natuurlijke hulpbronnen. Kleinschaligheid van waardevolle elementen en verweving met andere functies hoort bij dit beeld. Natuurlijke processen worden zo min mogelijk gemanipuleerd. Het gaat om een verbetering van het totale leefmilieu van mens, dier en plant. Beheer is in principe een verantwoordelijkheid van iedereen.
 5. De duurzame-technologie visie. De structuur van de maatschappij moet veranderen om de achteruitgang van natuur en milieu tegen te gaan. Innovaties en goed afgewogen verweving en scheiding van functies scheppen ruimte voor natuurbehoud- en ontwikkeling. Autonome natuurlijke systemen bestaan apart van belangrijke draagfuncties voor onze productie. Indien nodig worden natuursystemen kunstmatig in stand gehouden. Geavanceerde energievormen zorgen voor goede milieu-condities. Beheer van natuurgebieden is in handen van speciale organisaties, particulier of overheid.

Het hier gemaakte onderscheid is niet het enige. Meer pogingen zijn gedaan, waarbij onduidelijk is of de onderscheiding op formele gronden wordt aangebracht of verwijst naar verschillende concrete werelden van deskundigen, met hun specifieke doxa (zie o.a. Kockelkoren 1993). De natuurontwikkelingsvisie, zoals hierboven onder cijfer 2 beschreven, lijkt op dit moment de meest dominante te zijn geworden in Nederland. Ze streeft een minimalis-

sering van menselijke invloed na. Menselijk activiteit is met ware natuur in strijd. Dit geldt ook voor de recreatie en toerisme. In de recente historie heeft deze visie (of doxa van het veld van deskundigen) veel succes geboekt.

Wat een stempel heeft gedrukt op het denken over natuurbehoud en -ontwikkeling, is het winnend ontwerp geweest (het plan 'Ooievaar') van een landelijke prijsvraag¹⁷. Het ontwerp presenteerde een ontwikkelingsvisie op het Nederlandse rivierenlandschap. Ooibossen in de uiterwaarden en terugkeer van de ooievaar als natuurlijke bewoner van deze bossen waren belangrijke bestanddelen. Natuurontwikkeling in de uiterwaarden en landbouw als beeldbepalende factor in de komgebieden betekende een scheiding van de cultuurhistorisch verweven functies van het rivierenlandschap, en een beklemtoning van natuur als zelfstandige waarde. De boodschap van het plan, helder en vol fantasie, werd door de opstellers her en der in het land uitgedragen. Inmiddels is een eerste proefgebied gerealiseerd¹⁸. Het plan krijgt, voor zover het zich laat aanzien, veel navolging. De visie wordt thans algemeen gebruikt voor de herstructurering van het rivierenlandschap.

Deze natuurontwikkelingsvisie is tot stand gekomen in een nauwe uitwisseling tussen rijksambtenaren en deskundigen 'uit het veld'. Er is de particuliere natuurorganisaties een snel groeiend draagvlak voor deze natuurvisie. Onlangs is door De Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten het plan Goudplevier gelanceerd. Men wil vier natuurgebieden in de provincie Drenthe met elkaar verbinden door tussenliggende landbouwgrond te transformeren tot natuurgebied. Natuurmonumenten heeft daarmee haar defensieve en behoudende strategie verlaten. Zoals haar voorzitter het uitdrukte, 'Natuurmonumenten gaat in de aanval' (Natuurbehoud 1992:3). Ook hier is de terugkeer van een verdwenen vogelsoort de beelddrager van het plan.

Een verandering in denken, meer vanuit ecologische systemen is ook merkbaar bij andere beheersorganisaties, zoals de provinciale landschapsstichtingen en Staatsbosbeheer. Behoud van bedreigde soorten vormt een steeds terugkerend uitgangspunt.

Zowel de ecologische hoofdstructuur als 'Plan Ooievaar' en daarvan afgeleide plannen, hebben als uitgangspunt gemeen dat natuurgebieden zoveel mogelijk zelfregulerend zijn. In het verleden heeft Natuurmonumenten zorg gedragen voor natuurwaarden door intensief terreinbeheer. Natuurlijke processen moeten nu echter hun gang kunnen gaan. Dat is 'natuurlijker'. De condities in de zin van schaal, samenstelling van dierlijke populaties (m.n. grote grazers), terugdringing van menselijke invloeden, etc. moeten dan wel verzekerd worden. Als natuurlijke processen op gang komen zal de beheerder zo min mogelijk hoeven in te grijpen.

¹⁷ De prijsvraag van de EO Wijers-Stichting. Deze stichting werd opgericht in 1985 om het ruimtelijk ontwerpen op bovenlokaal schaalniveau te bevorderen.

¹⁸ De Blauwe Kamer bij Rhenen.

Deze opvatting over natuur en ecologische systemen is echter nog verre van onomstreden (Van Amstel *ibid.* 1988). In een kritische beschouwing over natuurontwikkeling stelt publicist Bart Rijs dat niets zo natuurlijk is als het uitsterven van soorten (Rijs 1992). De wereld kent sinds haar ontstaan niets anders dan grootschalige milieurampen (broeikaseffect, zure regen als gevolg van vulkanische uitstoot enz.), die soorten of zelfs alle leven bedreigden. De gevarieerdheid van de natuur in Nederland is, zo stelt hij, het gevolg van menselijke activiteit. De natuurgebieden, die door Natuurmonumenten zijn opgekocht en beheerd, waren over het algemeen 'cultuurlandschappen die eeuwen in stand waren gehouden door boeren en dagloners'. Als de natuur in Nederland z'n gang zou gaan, zou er een buitengewoon eenvormige omgeving ontstaan. Wat de huidige natuurontwikkelaars voor ogen staat is een ideaalbeeld van gewenste natuur, die niet anders dan met kunstgrepen in stand kan worden gehouden. Met andere woorden: natuur is een idee, een opvatting. Het is een opvatting die verandert en die nauw verband houdt met de wijze waarop moderne mensen zich teweer stellen tegen de grootschalige transformaties van hun eigen alledaagse wereld. Op zoek naar authenticiteit, ook al is dat authentieke weinig anders meer dan een zelf tot stand gebrachte constructie. Deze constructies kunnen als veldwaarden evenzeer emotioneel diep verankerd zijn als bepaalde recreatieve identificaties. In het themanummer van het tijdschrift *HP/De Tijd*, over de natuur in Nederland, wordt onder meer beschreven hoe de Stichting Das en Boom en het Otterpark bij Leeuwarden ontstaan zijn uit idealisme en hartstocht van enkelingen (een doctoraalscriptie biologie, vervolgens een congres etc.). De strijd richt zich daar op het behartigen van de belangen van één (bedreigde) soort. Ook hier een allesoverheersende emotie:

"Volgens Dassen-fanaat Jaap Dirkmaat is er één lichtpuntje: het gat in de ozonlaag heeft geen vat op deze overdag onder de grond verblijvende bedreigde diersoort." (Van der Eijk 1992)

Het zoeken naar authenticiteit in de natuur ligt dichtbij het zoeken naar cultuurhistorische of etnische authenticiteit in recreatie en toerisme (Cohen 1985)¹⁹. Toch lijken beide terreinen van waardetoekenning en symbolische reconstructie, natuur en vrijetijdsbesteding in recreatie en toerisme, mijlenver uit elkaar te zijn geraakt. Voor natuurontwikkelaars veroorzaken recreanten en toeristen invloeden die de zelfregulering van ecosystemen, en daarmee de authenticiteit, in de war sturen. Het natuurgebied krijgt voor de natuurontwikkelaars een attractie-waarde, met een maximum aan geclaimde authenticiteit en een minimum aan toegankelijkheid. Het concept 'natuurgerichte recreatie' is ontwikkeld als brug tussen natuurbelangen en recreatie (Stichting Recreatie 1983). Echter, de neiging lijkt te ontstaan bij natuurontwikkelaars om ook deze rustige vorm van recreatie meer en meer te gaan

¹⁹ In zijn boek *The Symbolic Construction of Community* (Cohen 1985) beschrijft de antropoloog Anthony Cohen de communicatieve processen waarmee lokale gemeenschappen identiteiten creëren door het toekennen van collectieve betekenissen aan sociale en fysiek-ruimtelijke elementen, en symbolische begrenzingen aanbrengen aan hun gemeenschappelijke identificatie.

weren (Van der Voet e.a. 1992; Philipsen 1992)²⁰. Een zelfde soort proces doet zich voor met betrekking tot het begrip 'ecotoerisme' (Hummel 1993).

Het nieuwe commerciële elan van recreatie en toerisme in de jaren tachtig en negentig heeft bovendien het beeld versterkt van extraverte, ruimteconsumerende vrijetijdsactiviteiten, voor geld te koop voor iedereen: massa's zonder directe medeverantwoordelijkheid voor de omgeving. Recreatie en toerisme zijn zelf industrieën geworden, die grootschalige transformaties teweeg brengen (voorzieningen, vrijetijdscentra, inrichting, horeca, betreding, zwerfvuil). Recreatie en toerisme verliezen daarmee hun karakter van collectieve genoegdoening voor andere grootschalige transformaties. De enige collectieve genoegdoening die nog in de burgerrol over lijkt te zijn, is die van natuurbehoud en -ontwikkeling, als concretisering van een zuiver milieu. Investerings- en onderhoud worden uit de publieke middelen en uit particuliere donaties en lidmaatschappen gefinancierd. Deze maatschappelijke genoegdoening wordt tegelijkertijd, paradoxaal genoeg, meer en meer aan de collectieve beleving onthouden.

Recente ontwikkelingen in het ruimtelijke beleid in Nederland laten zien hoezeer de natuurontwikkelingsvisie van een relevantiecontext tot een politiek strijdmiddel en daarmee tot een totalitair dogma aan het verstarren is. Andere natuurvisies en recreatie en toerisme worden erdoor weggedrukt. Een goed voorbeeld levert de geschiedenis van de grindwinning en de reconstructie van de wingebieden in Midden-Limburg (Lengkeek e.a. 1993).

Een case-study: Midden-Limburg

Door de vroegere afzettingen van de rivier de Maas is de provincie Limburg rijk gezegend met dikke grindpakketten in de bodem. De winning gebeurde vroeger op betrekkelijk simpele wijze, met baggermolens in de bestaande rivierbedding. Door verbetering van de produktietechnieken en de enorme vraag naar grind tijdens de naoorlogse periode van wederopbouw kreeg de winning vanaf de jaren vijftig een grootschalig karakter. De grindgaten, die ontstonden reikten diep in het land en veel landbouwgrond viel aan het graafwerk ten prooi. Aanvankelijk bestond het uitgangspunt bij het overheidsbeleid dat de uitgegraven putten weer geheel zouden worden opgevuld. Waar elders in Nederland na de oorlog de agrarische produktiviteit werd aangemoedigd voor de garantie van een goedkoop voedselpakket in het door de oorlog uitgeputte Nederland, gold ook in Limburg de opvoering van de agrarische produktiviteit als centrale doelstelling. Het opgeven van landbouwgrond was moeilijk denkbaar.

²⁰ In een onderzoek gericht op een eerste indruk van de ontwikkelingen in de openstelling van natuurterreinen door natuurbeheerders concluderen Philipsen en Valkenburg, zij het met de nodige slagen om de arm, dat de toegankelijkheid van natuurterreinen afneemt (Philipsen en Valkenburg 1993). De beheerders zelf zijn geneigd deze teruggang in toegankelijkheid te ontkennen, omdat men een openlijke controverse nog uit de weg wil gaan. Ook in openbare discussies wordt soms *pais en vree* gesuggereerd (Lengkeek 1992c). In de praktijk lijkt het eerder op een bewust gestuurde stille omwenteling te zijn, die zich hier voltrekt.

De grindwinningstechniek verbeterde zodat op steeds grotere diepte kon worden gegraven. De grindwinners konden daardoor onmogelijk meer aan het uitgangspunt van opvulling voldoen. De grindgaten werden grote en diepe waterplassen. In ongeveer vijftig jaar tijd is een deel van het Limburgse landschap onder invloed hiervan ingrijpend veranderd. Vooral rond Roermond is een waterrijk gebied ontstaan, waar zich spontaan watersport en sportvisserij begonnen te ontwikkelen, en dat met de Friese meren zou kunnen wedijveren.

De doelstelling van agrarische herbestemming raakte geheel op de achtergrond. In het begin van de zestiger jaren liet de provincie een ontwerp maken voor de herinrichting van het plasseengebied rond Roermond. Grote belangenorganisaties als ANWB en Koninklijk Nederlands Watersport Verbond pleitten voor het behoud van grote oppervlakten water met het oog op lokale groepen gebruikers. Er ontstonden jachthavens, campings en hier en daar werden oevers opnieuw ingericht. De recreatieve ontwikkeling werd nog opgevat in het verlengde van het nationale recreatiebeleid, waarin recreatie een goed is voor in principe iedereen en openbare voorzieningen gratis toegankelijk zijn.

Specifiek voor Limburg waren de mijnsluitingen en de daaruit volgende massale werkeloosheid. Interessant was daarom de ontwikkeling van watersport in het ontstane merengebied als bron van bedrijvigheid. Het Toeristisch Recreatief Overall Plan (zie ook het vorige hoofdstuk) uit 1981 voorzag in een meer commerciële aanpak om dit gebied tot een 'speerpunt watersport' te ontwikkelen.

In dezelfde periode zag de provincie zich, behalve met werkeloosheid, ook geconfronteerd met een ernstig beheerprobleem voor het gebied. De grindwinning was samengebundeld in een gebied van ca 1700 hectare, waar over een tijdsspanne van twintig jaar mocht worden gegraven. Een groot probleem vormde echter het beheer ná de herinrichting. De grindwinners wilden daarvoor geen verantwoordelijkheid dragen. En de provincie wilde 'budgettair neutraal' blijven, met andere woorden geen geld hoeven steken in het beheer van deels rendabele en grotendeels onrendabele gebieden²¹.

Na allerlei geharrewar van de provincie over het beheer van het grootschalige watergebied rond Roermond, werd het gehele plasseengebied voor een luttele som in 1986 verkocht aan één enkele projectontwikkelingsmaatschappij Aqua Terra. Deze onderneming zou in de private sfeer uitvoering moeten geven aan het provinciale Toeristisch Recreatieve Overall Plan: een watersportgebied van formaat en profijtelijke exploitatie. Het grote geld gloorde, en de Duitse watersporters kwamen massaal over de grens. De bevolking echter zag doorgangswegen van dorp naar dorp afgesneden door water, een afgesloten weg of privaat terrein, en moest verder leven met een gigantisch stalen hek rond het geprivatiseerde gebied. Voor gebruik van het water moest men voortaan gaan betalen.

²¹ Er waren in het grindproductieproces nogal wat transacties. De grindwinners kochten de grond, doorgaans van particuliere grondeigenaren. Na de exploitatie werd de grond 'om niet' aan de provincie overgedragen.

Verzet tegen de grindwinning en de herinrichting kon niet uitblijven. De actieve weerstand tegen een toeristisch-recreatieve uitbating van het gebied kwam vooral op gang bij regionale natuur- en milieuorganisaties. De provinciale politiek zag een gouden kans voor het inspelen op groeiende natuurbewustzijn in den lande en stelde voor om de grindwinning in te zetten als instrument voor natuurontwikkeling. Een natuurontwikkelingsplan ontstond, waarmee beoogd werd in het gebied onder Roermond een samenhangende ecologische structuur voor de Maasvallei te maken²². In het kielzog van 'Plan Ooievaar' spraken enthousiaste ontwerpers al over 'een Loirelandschap', dat langs de Maas zou verschijnen en waarin favoriete fauna zich zou kunnen ontplooien. Door grootschalige, maar oppervlakkige grindwinning zouden brede grindbeddingen van de rivier kunnen ontstaan. Het te transformeren landschap zou moeten verwijzen naar een oerlandschap van de Maas. Natuurontwikkeling op grote schaal zou bovendien korte metten maken met de recreatieve overbelasting van Limburg. Daarbij overheerst de 'natuurontwikkelingsvisie' (visie nr. 2, zie hierboven). De al wat oudere natuur- en milieuorganisaties in de regio hebben hier, vanuit hun meer traditionele natuurvisie, grote zorgen over. Ze vinden dat er een veel te abrupte breuk ontstaat met de cultuurhistorische aspecten van het landschap²³. Bovendien zijn ze tegen een pact met de grindwinners, omdat ze vinden dat grindwinning als industriële transformerende invloed geheel uit de regio moet worden gebannen.

Bij het beschouwen van de historie van de gebieden van Midden-Limburg valt op dat in verband met grindwinning en herinrichting steeds een ander beleid vorm krijgt, met een betrekkelijk totalitair karakter: eerst allemaal agrarisch, dan alles toeristisch-recreatief, en nu weer alles natuurontwikkeling. Politiek en maatschappelijk is de grindwinning in Limburg een wespennest geworden, met grote conflicten, wederzijds wantrouwen en machtsvertoon. De grote verliezers zijn vooral de gewone bewoners van het gebied. Ook in nieuwe natuurgebieden zullen ze niet al te welkom zijn. Hun omgeving boet in aan leefbaarheid en belangrijke beslissingen worden over hun hoofden heen genomen.

Winnaars en verliezers

Wiens werkelijkheden prevaleren en in hoeverre ligt hier een collectief belang in het proces van transformatie? Transformaties kunnen worden beschouwd als verbonden met complexe claims, met een veldspecifieke gebruikswaarde, belevingswaarde en attractiewaarde. Conflicterende aanspraken hebben met deze complexe achtergrond te maken.

De overheid heeft maar aan een deel van de complexiteit van toeristisch-recreatieve claims voldaan, door in de 'behoefteramingen' een overwegende nadruk te leggen op gebruikswaarde. Het grote dilemma van collectief belang is in hoeverre men door voorziening of vrijwaring aan deze complexe claims en daarvoor vereiste transformaties toekomt. De overheid beweegt zich tussen polariteiten van 'een beetje voor iedereen' (het principe 'ten algemenen

²² Het zogeheten Grensmaasplan (Bureau Stroming 1991).

²³ In de natuurontwikkelingsvisie wordt Fukuyama's concept van 'het einde van de geschiedenis' wel heel rigoreus tot werkelijkheid gebracht. Er is oerlandschap, en alles wat de historie aan veranderingen heeft gebracht moet daarvoor ongedaan worden gemaakt.

nutte') en de totalitaire visie op de te transformeren ruimte (zoals achtereenvolgens in Limburg).

Het offensief tegen teveel toerisme van de natuurontwikkelingsvisie was niet alleen een tegenactie van leefwereld of contrastructuur tegen systeem, maar de alternatieve opkomst van een totalitaire contrastructurele wereld. In termen van leefwereld en contrastructuur is er, behalve sprake van duidelijke winnaars (op dit moment), en vooral ook sprake van verliezers. Veel hangt blijkbaar af van de mate waarin maatschappelijke groepen de belangen van hun werelden kunnen articuleren. Op dit aspect ga ik in de nu volgende paragraaf in.

De derde sector

In het hoofdstuk uit zijn boek *Democratie in Amerika*, getiteld "De vrijheid van vereniging" schrijft de Franse edelman/politiek denker Alexis De Tocqueville in de eerste helft van de vorige eeuw:

"De vrijheid van vereniging is in onze dagen een noodzakelijke waarborg tegen de tirannie van de heersende meerderheid geworden. [-] De minderheid moet het recht bezitten haar volle innerlijke kracht op te stellen tegen de tegenpartij die over de feitelijke macht beschikt. De ene gevaarlijke situatie houdt de andere op die manier in evenwicht. Het bezit van de absolute macht aan de kant van de meerderheid lijkt mij zo'n groot gevaar voor de Amerikaanse republiek, dat ook een gevaarlijk middel om het binnen de perken te houden mij nog welkom toeschijnt." (De Tocqueville 1971)

Als geleider tussen een dreigende tirannie en willekeur van de publieke wil en het despotisme van het bureaucratiserende staatsysteem, zag De Tocqueville een hoofdrol weggelegd voor de 'vrijwillige associaties', die hij overigens beschrijft als 'een gevaarlijk middel'. De vrijwillige en gevaarlijke associaties komen alleen voor zichzelf op en trekken zich van een collectief belang niet zoveel aan.

Het dilemma dat De Tocqueville schetste kan op een hedendaagse manier worden vertaald voor het terrein van recreatie en toerisme: enerzijds de bureaucratische werking van het subsysteem 'Staat', dat de aard van toeristisch-recreatieve voorzieningen en kwaliteiten overeenkomstig de eigen systeemlogica bepaalt; anderzijds de werking van de wil van de soevereine consument die binnen een vrij marktsysteem en een vrije machtsstrijd door meerderheidsbelangen bepaalt hoe de transformaties van de ruimte voor de toekomst eruit zullen zien. Georganiseerde belangengroepen zijn er nog steeds om zich tegen elk van beide werkingen te verzetten.

De wereld van verenigingen en vrijwillige organisaties is een buitengewoon heterogene. Zoals Abma stelde is er waarschijnlijk geen onderwerp waarvoor mensen zich niet in één of ander verenigingsverband hebben georganiseerd (Abma 1962). Het is dan ook heel moeilijk om zelfs maar een gemeenschappelijk begrip te vinden om al deze verbanden mee aan te duiden, vereniging, club, genootschap, stichting, federatie, verbond, bond, partij (zie

o.a. Fassaert 1987). Naast hoogst formeel georganiseerde associaties zijn er zeer informeel gestructureerde, vluchtige clubs van mensen, die bijvoorbeeld besluiten om met elkaar op zaterdagochtend te gaan trimmen (Geers e.a. 1992). Een informatieve studie van Hoggett en Bishop over het verenigingsleven van twee Engelse steden begint een hoofdstuk met de volgende zinsnede:

"As our research developed, it seemed as though we had stumbled into an area of social life which was massive in its proportions, rich in detail and of fascinating complexity." (Hoggett and Bishop 1986:121)

De onderzoekers wekken de indruk iets totaal onverwachts te hebben ontdekt. Toch zijn er wel meer pogingen gedaan om de wereld van verenigingen te begrijpen. Aanduidingen daarvan als derde sector, maatschappelijk middenveld, onafhankelijke sector, particulier initiatief zijn even zoveel als onbevredigende pogingen om de wereld van niet-staatelijke en niet-commerciële organisaties een naam te geven. Ze worden gezien als een maatschappelijke macht, die een tegenvoeter kan zijn van de beide subsystemen, maar ook als een kwetsbaar terrein van handelen, dat door de beide subsystemen vermorzeld dreigt te worden (zie o.a. Adriaansens en Zijdeveld, 198). Hoggett en Bishop menen dat deze wereld zo kwetsbaar is en zozeer bedreigd wordt door allerlei professionals, die er zich mee gaan bemoeien of taken willen overnemen, dat ze het liefst zouden verzwijgen dat deze wereld van verenigingen bestaat:

"We hope we have conveyed to the reader some of our sense of enjoyment at what we were privileged to experience and that we also succeeded in drawing attention to the precious and threatened nature of the territory.[...] It may well be, however, that the best we can do is to understand and appreciate better.... then leave alone." (Hoggett and Bishop, 1986:130)

De belangenorganisaties

Voor het gemak zal ik mij bedienen hier van de term 'derde sector', die verwijst naar een min of meer geïnstitutionaliseerde wereld bezijden de Staat en de Markt. De derde sector van recreatie en toerisme is al net zo heteroog als de derde sector in het algemeen. Het meest geformaliseerd zijn de landelijke belangenorganisaties. De ANWB, toonaangevend in de sector van recreatie en toerisme, is tevens Nederlands grootste vereniging met ca 3 miljoen leden. De structuur en bestaansredenen van de ANWB laten zien welk een complexiteit schuil kan gaan achter een officiële status als vereniging. De organisatie is voor het grootste deel een bedrijf, dat goederen en diensten produceert, waarvan een deel slechts kan worden afgenomen wanneer men lid is van de vereniging. Verder heeft het een afdeling voor belangenbehartiging. De ANWB heeft een daarmee interne schizofrenie, omdat zij als bedrijf aan de marktlogica is gebonden, terwijl zij als belangenorganisatie een onafhankelijke positie moet innemen²⁴. Door de eigen inkomsten is de ANWB evenwel niet afhankelijk van overheidssubsidies. Dit is wel het geval met de Stichting Recreatie, tot 1994 de andere

²⁴ Zo is er verdeeldheid onder de leden over de opstelling van de ANWB ten opzichte van de automobiliteit. Als bedrijf komt de organisatie op voor de belangen van automobilisten, als belangenorganisatie zou een kritischer opstelling te verwachten zijn over het gebruik van de auto in verband met milieu-overwegingen.

ationale belangenbehartigster, die voor het grootste deel van haar bestaan voor bijna 100 procent gesubsidieerd is. De Stichting Recreatie werd opgericht in 1958, mede op initiatief van de ANWB, als gespreksplatform van ca 60 organisaties, die direct of zijdelings met recreatie en vakantiebesteding te maken hebben.

Ook branche-organisaties zoals Recreatie Ondernemers Nederland (Recron), de HISWA (watersportprodukten en jachthavens) en de Algemene Nederlandse Vereniging van VVV's (ANVV) zijn op dit algemene niveau van belangenbehartiging te vinden. Deze verenigingen vertegenwoordigen de ondernemers. Anders is dit met grote koepelorganisaties zoals het Koninklijk Nederlands Watersport Verbond, de Nederlandse Vereniging Van Sportwetenschappers, de Nederlandse federatie van Natuuristenverenigingen, de Nederlandse Sportfederatie en dergelijke, die hun belangenbehartiging baseren op een bepaalde vorm van vrijetijdsbeoefening en op een niet-commerciële positie. De meeste van deze organisaties hebben een professionele, betaalde staf.

Naast sterk aan activiteiten gebonden organisaties zijn er nog die een ideële basis hebben. Interkerkelijke organisaties, organisaties die recreatieactiviteiten op campings helpen te organiseren en de natuurgerichte organisaties zoals het Nederlands Instituut voor Volksontwikkeling en Natuurvriendenwerk en het Instituut voor Natuurbeschermingseducatie. De Stichting Natuur en Milieu, in zekere zin vergelijkbaar met de Stichting Recreatie, treedt vooral op in de politieke arena. De Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten heeft een hoofdrol als organisatie voor beheer van terreinen. De grenzen van het relevante terrein van recreatie en toerisme vervagen hier.

Behalve de organisaties, die zich op landelijk niveau presenteren, zijn er de talrijke plaatselijke verenigingen en afdelingen, waarin vrijetijdsbesteding plaatsvindt in georganiseerd verband. Op twee voorbeelden daarvan zal ik verderop wat dieper ingaan: de watersportclub en de hengelsportvereniging. Het is niet de bedoeling hier een volledig overzicht te geven van de 'derde sector' in heel zijn verscheidenheid²⁵. Meer nadruk leg ik op de rol die deze organisaties vervullen.

In 1983 typeerde Beckers de derde sector van de recreatie als 'problematisch':

"[] Van binnen verzwakt door interne tegenstellingen en door het wegvallen van de interesse van maatschappelijke organisaties op het terrein van jeugdbeweging, volksontwikkeling, natuurbescherming, vrouwen- en arbeidersbeweging, ondernemers. [] Door de overheid minder noodzakelijk geacht als legitimatie en 'pressure-groups' voor het eigen handelen. [] Van onderen, door de man in de straat, niet beschouwd als een relevant kader voor het oplossen van de problemen van recreatie in de alledaagse leefwereld." (1983c:64)

²⁵ Goede overzichten zijn m.n. van de hand van Theo Beckers, zoals in zijn proefschrift (1983a) en in stukken die hij op verzoek van de Stichting Recreatie schreef en andere publikaties (Beckers 1983c; 1989). Zie voorts Kroon, 1986. Een uitgebreid overzicht van de relevante organisaties wordt ondertussen voorbereid door een groep Wageningse studenten.

Beckers stipte belangrijke vraagstukken aan. Door de voortgaande ruimtelijke articulering van de recreatie werd het veld specifiek (meer recreatie) en begrensder (minder natuur). De interne tegenstellingen zijn karakteristiek voor het zeer heterogene veld, dat georganiseerd is rond de meest uiteenlopende recreatieve activiteiten. Dat de 'man-in-de-straat' de sector niet zag als belangenbehartiger, is een wat simpele veronderstelling. De sportvisser-aan-de-waterkant of de windsurfer-op-de-plas zag dat wel. Tenminste, voor deze speelde de lokale vereniging een rol als belangenbehartiger, en zo nodig de koepelorganisatie. Iets anders is of de alledaagse problemen, zoals de werkloosheid in het begin van de jaren tachtig, of de aantasting van het milieu, door de recreatiesector konden worden opgelost. Volgens mijn theoretische optiek kon de recreatiesector dat per definitie niet. Recreatie keert zich juist van de alledaagse problemen af. De genoemde punten zijn evenwel interessant genoeg om nog wat verder uit te diepen. Ik vat ze als volgt samen:

- a. de samenhang binnen de heterogene sector als afgebakend 'veld';
- b. de wereld van aparte 'subvelden' en als gedistantieerde wereld van zelfverzorging en belangenbehartiging ten opzichte van de twee maatschappelijke subsystemen;
- c. de maatschappelijke en kritische functie van de niet-Staat/niet-Markt groeperingen.

De samenhang van een heterogeen veld

De ANWB heeft zonder twijfel een centrale rol gespeeld in de vormgeving van zoiets als een 'veld' van recreatie en toerisme. Al in het begin van deze eeuw zat de organisatie op het vinkentouw bij de overheid om in direct overleg daarmee tot een verbetering van de recreatieve omgeving te komen. De ANWB organiseerde na de oorlog conferenties waar de belanghebbenden bijeenkwamen. Naar aanleiding van zo'n conferentie werd het Werkcomité Natuurbehoud en Recreatie ingesteld, een overleg waaruit in 1958 de Stichting Recreatie voortkwam. Beckers noemt dit als voorbeeld van de wijze waarop de ANWB andere organisaties in stelling bracht om de belangenbehartiging kracht bij te zetten (ibid.:63). De Stichting Recreatie heeft zich in het nieuw ontstane veld van organisaties en personen een zelfstandige plaats verworven, in een competitie met de ANWB die steeds is blijven voortduren. De Stichting startte een tijdschrift voor de sector. Een paar jaar later nam de ANWB eenzelfde initiatief. Conferenties werden concurrerend. Bourdieu zou verheugd moeten zijn met zulke duidelijke voorbeelden van 'veldstrijd'. Ook op andere terreinen deed zich deze voor, zoals tussen de ANWB en het Watersportverbond. De ANWB gaf de Wateralmanak uit en was meestal iets alerter (Jorissen e.a. 1990). Ook tussen de HISWA en het Watersportverbond. De HISWA, die sterker geprofessionaliseerd en minder traditionalistisch was, wilde van het Watersportverbond wel de niet-commerciële belangenbehartiging overnemen (ibid.). In het Breed Overleg Waterrecreatie, een beraadsgroep van de Stichting Recreatie, werden één-tweetjes gemaakt tussen de grotere organisaties, met uitsluiting van de kleinere.

Een van de interessantste fenomenen uit het veld is het bestaan geweest van de door de Stichting Recreatie ingestelde beraadsgroepen. In feite bestonden deze al bij haar voorgang-

ster, het Werkcomité Natuurbehoud en Recreatie²⁶. Strikt genomen waren er Beraadsgroepen, Sectiecommissies, en Breed Overleg, de laatste meer permanent dan de beraadsgroepen, die naar sneller te concipiëren eindprodukten streefden. Al deze overlegvormen werden gekenmerkt door een gevarieerde samenstelling. Ambtenaren, universitaire onderzoekers, belangenbehartigers en uitvoerders zaten met elkaar om de tafel, in een zodanig gedistantieerde rol dat men niet bij voorbaat de eigen belangen in het overleg hoefde door te drukken (zie ook De Vink 1983:76-82). Men bereidde gezamenlijk algemene probleemanalyses voor op bepaalde onderdelen van de recreatie en het toerisme. De analyses hoefden tegenstellingen in belangen en opinies niet uit te sluiten. Zoals De Vink het typeerde in 1983, een tijd waarin de beraadsgroepen nog floreerden:

"Anders dan wel eens wordt gedacht is het harmoniemodel (opgevat als het streven om altijd tot overeenstemming te komen in de advisering) niet noodzakelijk voor goed beraadsgroepenwerk. Een beraadsgroep kan heel goed de maatschappelijke betekenis van een bepaalde recreatievorm of -activiteit achterhalen en de oplossingsrichtingen voor vraagstukken aangeven, geredeneerd vanuit de vaak tegengestelde belangen. Op deze wijze functioneert de beraadsgroep als conflicten katalysator met als einddoel de overeenkomsten en verschillen in de belangen te achterhalen en de effecten daarvan aan te geven. Het resultaat kan dan gezien worden als bouwsteen voor te nemen (politieke) beslissingen. [] Omdat de samenstelling van een beraadsgroep op informele wijze tot stand komt en niet per se overeenstemming bereikt hoeft te worden, is het mogelijk principiële keuzen vooraf te maken en van daaruit beraadsgroepen te confronteren met bepaalde visies." (Ibid.:82)

Habermas zou verrast zijn hier een goede benadering te vinden van zijn 'ideale gespreks-situatie', die het veld in brede zin bestreek. De beraadsgroep was een specialiteit van Jaap Swart, eerst secretaris van het Werkcomité Natuurbehoud en Recreatie, later tot 1985 directeur van de Stichting Recreatie. De beraadsgroepen bevestigden en bediscussieerden de doxa in het veld. Ze creëerden consensus over hoofdpunten. Bekijkt men het jaarverslag van de Stichting Recreatie uit 1972 dan ziet men een overzicht van personen, die zich bogen over een recreatievraagstuk. Ze figureren, nu twintig jaar later, nog steeds in het veld. Ze vertegenwoordigden bijvoorbeeld de grote recreatieschappen. Of een grote belangenorganisatie, de beleidsafdeling van het Ministerie of de universitaire wereld.

Het sectorale veld was enerzijds opgebouwd uit heterogene elementen, maar op een globaal niveau op hetzelfde gericht en als veld betrekkelijk naar binnen gekeerd. Als men alle

²⁶ Voorbeelden van overleggroepen zijn: de Wetenschappelijke Commissie; de Commissie Stille Zónes; na het instellen van de Stichting Recreatie kwamen daar o.a. de beraadsgroepen bij: Het verwerven door particulieren van recreatiegronden in eigendom; Goedkope gezinsvakantiemogelijkheden; Waterverontreiniging; Oeverrecreatie; Dagrecreatie; De tweede woning; Openbaar Vervoer; Recreatie in en rond de stad; De zomertijd; Autokerkhoven; Meervoudig gebruik van accommodaties voor sport, cultuur en recreatie; De onverharde weg; Toeristenbelasting en retributies; recreatie en wonen; Sociale Academies en het recreatiewerk; Landbouw en recreatie; Boomgaarden in Nederland; Recreatie op de boerderij; Openluchtrecreatie en de oudere mens; Jeugdtoerisme; Recreatieve vorming in het onderwijs; Recreatie en sport; Fiets en recreatie; Wegen in natuur en landschap; Recreatie en voorlichting; Volkstuinen; Decentralisatie van het recreatiebeleid; Recreatie en werkloosheid; Alleengaanden; Werkgroep Landinrichting; meer permanente overleg groepen waren o.a.: het Breed Overleg Waterrecreatie; het Overleg Samenwerkingsorganen Openluchtrecreatie; het Breed Overleg Recreatie Onderzoek en Beleid; Redoc (Recreatiedocumentatie en de Sectiecommissie Vacantiespreiding.

jaargangen van de beide vaktijdschriften 'Recreatie' en 'Recreatievoorzieningen' (later 'Recreatie en Toerisme') doorloopt verliest de lezer een tijdsbesef. Het gaat eigenlijk steeds maar over hetzelfde, met kleine wijzigingen van periode tot periode. Bepaalde thema's overheersen en verdwijnen naar de achtergrond. De discussies over belendende beleidssectoren zoals het publieke mediabeleid, of de milieudiscussies, lijken nagenoeg geheel aan de sector voorbij te gaan.

Aparte werelden: watersport en sportvisserij

Hoewel de participanten in het totale sectorale veld op elkaar zijn betrokken, blijven ze verbonden met hun eigen specifieke werelden. Het sectorale beleidsveld is dat van alledaagse werkelijkheid, de noodzaak van voortbestaan. Het specifieke veld van recreatieve passie is echter een contrastructurele wereld, waarin materiële reproductie wel een rol speelt, maar de essentie wordt uitgemaakt door symbolische, communicatieve produkties. Beide soorten werelden zijn steeds op elkaar betrokken.

Om een inzicht te geven in de specifieke werelden van recreatie in verenigingsverband zal ik twee voorbeelden gebruiken, gebaseerd op eigen onderzoek, de watersportclub en de sportvisvereniging (Lengkeek 1989; Jorissen e.a 1990).

In hoofdstuk 2 is al een stukje van de historie van de watersport beschreven. De watersport was aanvankelijk een contrastructurele wereld, die exclusief aan de hogere sociale klassen was gebonden. Geleidelijk aan is deze wereld, of beter dit veld, geopend voor mensen uit andere lagen van de samenleving. Bovendien is het veld opgedeeld in allerlei gespecialiseerde onderdelen (zeilen, roeien, motorbootvaren, kanoën e.d.).

In welk opzicht verschillen dit soort meer informele organisaties van formele organisaties, die in de directe context van de subsystemen werken (bureaucratische organisaties, bedrijven)? Er zijn tenminste vier kenmerken die als voorwaarden kunnen gelden bij het afbaken van het fenomeen 'vereniging'²⁷:

- er is sprake van een afgebakend geheel, met een zekere identiteit (naam);
- er zijn mensen betrokken in zekere georganiseerde interrelaties;
- het geheel is gericht op bepaalde doeleinden, die in eerste instantie gemeenschappelijk zijn, maar ook individuele doelen kunnen betreffen;
- de verrichtingen ter instandhouding van het geheel zijn in essentie gebaseerd op onbetaalde uitwisseling of inspanning.

²⁷ Inclusief dus alle verwante georganiseerde groepen, die met andere termen worden aangeduid (zie eerder). Vereniging wordt hier in sociologische zin bedoeld, niet in eng-juridische zin, ingeschreven als vereniging in gevolge de sinds 1855 bestaande Verenigingswet.

Vooral in de twee laatste kenmerken zitten de belangrijkste verschillen met formele organisaties, zij het dat de verschillen vooral *gradueel* zijn²⁸.

Binnen de doeleinden en activiteiten die verenigingen hanteren, moet een onderscheid worden gemaakt naar: georiënteerdheid op anderen of op zichzelf/eigen groep. In het eerste geval is sprake van wat men doorgaans als 'vrijwilligerswerk' aanduidt. Het tweede is de wereld van 'zelf-productie'; men produceert allerlei zaken, die men vervolgens ook weer zelf consumeert. Het is deze tweede georiënteerdheid die hier relevant is.

Wat de op zichzelf georiënteerde watersportwereld produceert is heel wat, variërend van materiële tot immateriële zaken: een beeld van 'de echte watersporter', verbonden met kleding, de juiste zeilschoenen, etiquette, vaar-vaardigheden (manoeuvreren, snelheid maken, de goede knopen), kennis van het weer, warenkennis (de eigenschappen van boten, botenbouwers, marifoons, kompassen, electronica etc.), de juiste verhalen, de juiste termen, de opvattingen van plezier, de maatstaven van prestatie, wedstrijden, wedstrijdcriteria, vlaggen, havens, kantines, aanlegsteigers, hijskranen, hulp bij het onderhoud van de boot, nuttige bijeenkomsten, en wat dies meer zij. Een echte watersporter zou deze lijst met pagina's kunnen verlengen.

Een produkt, maar ook een voorwaarde voor het functioneren van de club, vormen de besturen, de commissies of de subcommissies. Deelname in deze organen geeft een duidelijke rol, die bepaalde vaardigheden of eigenschappen vereist. Niet zelden is de voorzitter een maatschappelijk geslaagde figuur, die 'weet wat besturen is', en die bijvoorbeeld de burgemeester kent (zodat hij 'wat gedaan kan krijgen'). Het spelen van deze rol is voor sommigen zo lonend, dat ze niet meer uit deze rol te krijgen zijn (de eeuwige voorzitter). De emotionele binding is dan ook heel sterk. Wanneer deze positie wordt aangetast, door nieuwlichters of ambitieuze nieuwelingen, gaat dat gepaard met zeer emotionele taferelen. Complete schisma's binnen verenigingen hebben hierin hun oorzaak gevonden.

De vereniging produceert ook 'communitas'. Men kent elkaar meer of minder goed, en men associeert zich met elkaar. Dat geldt a fortiori voor de bestuurlijke secties. Daar is men met elkaar bezig; daar is men belangrijk. Er zijn leden van een watersportvereniging die geen boot (meer) hebben, maar lid zijn om erbij te horen. Zoals Hoggett en Bishop het treffend typeerden: de vereniging is niet alleen 'a place to do', maar ook 'a place to be'. Dit kan een onvervalste statuskant hebben; via toegang tot de contrastructurele wereld een associatie claimen met de daarbij behorende sociale klasse²⁹. Er worden heel wat geruite golfbroeken gedragen om deze reden. Maar de associatie kan net zo goed, weliswaar vanuit een minder

²⁸ Ook in verenigingen komt wel betaalde arbeid voor (professionele staf; of zwart werk), maar de onbetaalde interrelaties overheersen.

²⁹ Deze omkering van de relatie tussen contrastructuur en alledaagse wereld komt ook in andere vormen voor: de Rotary is een gemeenschap, waarin zakelijke relaties worden bevestigd en zelfs geëffectueerd. Tijdens mijn onderzoek naar de watersport stuitte ik meerdere malen op voorbeelden van zakenlieden, die belangrijke connecties uitnodigden voor een dagje het water-op. Zo los van de wal en de gewone wereld waren ze dan ook weer niet dat er geen belangrijke afspraken gemaakt of contracten gesloten werden.

bewuste (klasse)habitus, een persoonlijke identiteit ondersteunen. Er zijn ook mensen die lid van een vereniging worden om überhaupt enige vorm van *communitas* te vinden. Nieuwe inwoners sluiten zich aan 'om mensen te leren kennen'.

De inspanningen die men samen moet leveren zijn velerlei: samen de kantine doen, samen de steigers repareren, elkaar helpen met afkrabben van de verf. Men doet mee omdat het gemeenschappelijk belang dat vergt; daarmee produceert men het gezamenlijke goed. Of men doet mee omdat men de activiteit zelf leuk vindt³⁰.

Niet iedereen is evenzeer geïmmiteerd aan wat in het veld hoog gewaardeerd wordt en de inspanningen die daarbij horen. Een grote groep identificeert zich maar tot op zekere hoogte met de specifieke wereld, en is lid van de vereniging omdat dat de enige manier is om een benodigd watersport-product te bemachtigen (een ligplaats bijvoorbeeld) of omdat de voorzieningen veel goedkoper zijn dan in de commerciële jachthavens. Toch komt men als lid in het regime van zelfproductie van de vereniging terecht. De meesten uit deze categorie proberen zich aan corvees en collectieve diensten te onttrekken. Veel verenigingen hebben voor dit probleem een oplossing. Ieder lid betaalt een bepaald bedrag per jaar aan de verenigingskas. Doet men de vereiste klussen dan krijgt men het bedrag aan het einde van het jaar terug. Zo niet, dan is men het geld kwijt. Op deze wijze sluipt er een op betaling gebaseerde uitwisseling in het verenigingsleven.

Uit onderzoek blijkt dat verenigingsjachthavens ongeveer twee keer zo goedkoop zijn als commerciële jachthavens (Berntsen e.a. 1990). Dit heeft te maken met twee aspecten: dat men zelf tijd in plaats van geld steekt in de productie en het voorzieningenniveau, waar men belang aan hecht. Ondernemers richten hun jachthavens in met veel meer voorzieningen om de 'kwaliteit te verhogen' en daarmee een hogere opbrengst te krijgen. Kwaliteit wordt dan gedefinieerd als: een compleet en luxueus aanbod. De hogere opbrengst is noodzakelijk omdat de lasten voor de ondernemers vele malen hoger zijn dan voor de vereniging. De logica van het economisch subsysteem leidt hier tot een specifieke invulling van de watersportvoorziening en tot een specifiek kwaliteitsbegrip. De verenigingswatersporters hebben een geheel ander kwaliteitsbegrip: *communitas* (gezelligheid), niet onnodig duur etc. Het wervende van de gezelligheid en van het ons-kent-ons wordt door verenigingsbesturen soms uitgebuit met de organisatie van activiteiten, die met watersport zelf weinig uit te staan hebben: een barbecue-party of een bingo-avond; dat houdt de mensen bij de club.

Er zijn ondernemers die het belang van een saamhorigheidsgevoel onderkennen. Er vormen zich al vaak spontaan netwerken van kennissen in de commerciële jachthavens, maar er zijn ondernemers die op hun jachthaven doelbewust een vereniging (laten) oprichten. Dat geeft een binding tussen mensen, die ook als klantenbinding kan uitwerken. Bovendien is de

³⁰ Elders heb ik de onderscheidingen van verschillende vormen van consumptie en productie, het directe en indirecte nut dat men daaraan ontleend, geanalyseerd in termen van consumptieve productie en produktieve consumptie (ontleend aan Broekman 1985). Het zou hier te ver voeren om dit in extenso op te behandelen (zie Lengkeek 1991).

sociale controle van de vereniging op het gedrag een garantie voor ordelijkheid en overzichtelijkheid.

Met de overheid onderhouden de verenigingen doorgaans een gedistancieerde, dubbele relatie. Enerzijds is de vereniging ervan afhankelijk voor het kunnen vrijwaren van speelruimte ten behoeve van de eigen contrastructurele wereld. Voortdurend dreigen gevaren van bestemmingsplanwijzigingen, uitbreidingsplannen voor woonwijken, aflopen van ontgrondingsconcessies en dergelijke, die de ruimtelijke condities veranderen en inperken. Niet zelden ontstaat het particuliere gebruik spontaan op een plek. Er vormt zich een vereniging om de vereiste voorzieningen tot stand te brengen. De gemeente gedooft de ontwikkeling informeel (om daarmee ook armslag te houden in het geval ze nog iets anders met die ruimte wil doen).

Anderzijds is de overheid een bron van middelen voor de materiële reproductie, voor het verkrijgen van ruimte en voorzieningen. Zo pachten veel verenigingen voor een luttel bedrag de grond voor hun jachthaven van de gemeente. Soms graaft de gemeente een haven, die de vereniging mag gebruiken.

De dubbele relatie met de overheid en het overheidsbeleid stelt eisen aan de vereniging. Men moet op de hoogte zijn van juridische voorwaarden, procedures en regelingen in de ruimtelijke ordening, mogelijkheden om administratieve maatregelen aan te vechten, en liefst van de lokale strategische ontwikkelingen in de beleidswereld (hoe gaat de wethouder van economische zaken zich opstellen tegen de agrarische belangen; hoe lang houdt de zandwinner, die misschien een buitenhaven kan graven voor de club, het vol tegenover de steeds invloedrijker wordende natuurlobby etc.). Om de vereniging op dit punt van professionele adviezen te voorzien functioneert de regionale federatie of landelijke koepelorganisatie. Deskundigheid moet wel geprofessionaliseerd worden, omdat men anders in de relatie met de overheid het onderspit zal delven.

Een gevolg van deze deskundigheidseisen bij de belangenbehartiging is dat de geprofessionaliseerde kant van het verenigingsleven steeds sterker gaat lijken op de gerationaliseerde subsystemen. Voor het staatssysteem is dat al duidelijk. Maar ook als de professionele vereniging zich serieus met de eigen materiële reproductie gaat bezighouden, worden meer en meer bedrijfsmatige overwegingen en marketingtechnieken van belang. Sanering van het financiële beleid, marketing om de jeugd weer te interesseren. De landelijke watersportorganisatie verkeert nog in een soort vagevuur tussen een niet altijd even efficiënte, echte verenigingstraditie, en een goed georganiseerde machtsgroep in de strijd om de ruimte.

De strijd om de ruimte, voor het realiseren van het contrastructurele ideaal, eist onherroepelijk een vorm van materiële (instrumentele en strategische) rationaliteit bij de verenigingswereld. Dit gaat niet ongemerkt voorbij aan de contrastructurele werelden van watersporters. Zoals een informant van een vereniging opmerkte: 'we willen met het Verbond eigenlijk zo weinig mogelijk te maken hebben; ze spreken onze taal niet en we weten niet wat ze allemaal doen voor het geld dat wij als vereniging moeten afdragen; maar, we beschouwen het Verbond als een soort ziekteverzekering. Als je ze een keer echt nodig hebt, als

we met de gemeente in de clinch liggen, dan kun je een aanspraak op hen doen'. De professionalisering en rationalisering doen een verwijdering ontstaan tussen lokale verenigingen, de basis, en de overkoepelende belangenbehartiging, de top.

Een ander voorbeeld van verenigingsleven, dat over het gehele land wijd is vertakt en tevens een geregelde relatie met overheden onderhoudt, is dat van de sportvisserij. Deze wereld heeft er een probleem bij. De watersporters hebben hun jachthaven en zwermen vervolgens uit over een groot areaal, waarvan het onvermijdelijk is dat ze die delen met anderen. De sportvissersverenigingen hebben hun belangen meer statisch bij één plek liggen. Die plek, het viswater, hebben ze zelden in eigendom. Ze pachten het visrecht, hetgeen niet anders is dan het recht om uit openbaar water onder bepaalde condities vis te halen. Een groot probleem iedere keer is dat ze hun contrastructurele wereld moeten optrekken in een betrekkelijk klein areaal, waar ze geen volledige controle over hebben. Het visrecht beperkt de rechten van andere gebruiksvormen van het water niet. Toch wordt er door de hengelaars vaak veel geïnvesteerd. Ze controleren de waterkwaliteit, onderhandelen over toegang tot de oevers, ze proberen de oevers te verbeteren, net als de visstand, de onderwaterbegroeiing of de paaigronden. Een van de conclusies uit eigen onderzoek is dat waar een visverenigingen zich met het water en de omgeving van openbare ruimte mag bezighouden, de kwaliteiten voor de sportvisserij aanzienlijk toenemen (Lengkeek 1989). Kwaliteit is hier dan, zoals hiervoor voorgesteld, de geschiktheid van de ruimte om te voldoen aan de waarden, die in een specifieke context gelden. Dat werelden in zekere mate invloed uitoefenen op andere blijkt uit het feit dat in de sportvisdoxa geleidelijk een meer ecologische benadering aan het nestelen is. Het doden of pijnigen van vissen is andersom voor de natuurbeweging een doorgaans onverteerbaar centraal element van het sportvissen. De hengelaars zitten in een spanningsveld van een steeds sterker wordende natuurbeheersideologie, die geldt voor veel gebieden waar zij voor hun liefhebberij van afhankelijk zijn, en de identificatie of emotionele toeëigening van het water, waar ze zoveel in hebben geïnvesteerd.

Sportvissers zouden liefst hun eigen wereld hebben. Een informant uit het onderzoek zei: 'ik begrijp best dat waterrijke gebieden voor allerlei recreanten toegankelijk en bruikbaar moeten zijn. Maar waarom laat men niet voor ons ergens iets over wat speciaal voor ons is. Laat daar nou eens geen surfers toe bijvoorbeeld'. Een eigen wereld zag ik prachtig gematerialiseerd in een klein sportvishotel, ergens in de Zuidhollandse wateren, gelegen aan een veenplas die privé-eigendom was en dat via doorgangen met een waterrijk natuurgebied was verbonden. Het hotel, opgezet door de oorspronkelijke eigenaar van de plas en een groep vrienden, biedt een arrangement met maaltijden en overnachting. Er zijn visboten aanwezig voor de gasten. Men komt 's ochtends aan en vaart vervolgens de plas op. Voor het middagmaal luidt een grote bel over het water. De gasten komen terug en eten warm. Slaperig vaart men vervolgens weer terug naar de visstek. Om zes uur vaart een bediende in een motorvlet uit om de vissers een mand te brengen met broodjes en een thermoskan koffie. Als het donker wordt varen de gasten terug naar het hotel. De bar is dan nog geruime tijd de plaats voor sterke verhalen en sterke drank.

Beide voorbeelden maken duidelijk dat het vinden van een eigen plek om de contrastructurele wereld te realiseren geen eenvoudige zaak is. De verenigingen moeten ervoor in de slag met de overheid om de ruimteclaim te effectueren. Een met anderen gedeelde ruimte of een eigen plek, waar de betovering ongebroken blijft? Voor die strijd moeten ze massa en deskundigheid inzetten. De grote en wijdvertakte verenigingen kunnen dit wel opbrengen. Maar dit kan de contrastructurele wereld zelf weer gaan corrumperen: ze wordt te professioneel.

Solidaire en kritische massa

De overheden zijn op het beleidsterrein van recreatie en toerisme doorgaans steeds geneigd geweest de deur open te houden voor verenigingen en andere niet-statelijke belangengroepen. Zoals De Tocqueville al aangaf is er een algemeen maatschappelijk belang om verenigingen in de samenleving te handhaven.

Tenminste drie argumenten komen steeds in meer of mindere mate naar voren. De maatschappelijke betekenis van verenigingen als vorm van burgerlijke solidariteit is er één. De tastbare aanwezigheid van verenigingen als maatschappelijk draagvlak voor beleid is een tweede. Een derde is het democratische aspect, dat belangengroepen in staat zijn hun eigen weerwoord te geven aan het overheidsbeleid of andere maatschappelijke ontwikkelingen.

De burgerlijke solidariteit is in Nederland een onderwerp dat de laatste jaren weer naar de voorgrond is gehaald, met name door de Christendemocratische politici, mede in verband met de noodzakelijke inperking van de verzorgingsstaat. Een slogan werd 'terug naar de zorgzame samenleving': men moet af van 'zorgverslaving, men moet minder op de Staat leunen en meer als burgers voor elkaar klaar staan; verenigingen leveren daarvoor een kant en klaar kader. Men suggereert dat achter alle onpersoonlijke zakelijkheid nog een echte wereld bestaat, waar mensen zich nog met elkaar verbonden voelen.

De achterliggende gedachte dat er een gemeenschapszin bestaat, die door de verzakelijkte moderne relaties is uitgehold, maar wellicht kan worden teruggebracht, gaat terug op een sociologisch debat dat al rond de (vorige!) eeuwwisseling werd gevoerd. Met name sociologen als Durkheim (met zijn mechanische tegenover organische samenleving) en Tönnies wezen op een fundamentele verandering van de maatschappij, van een solidair verband naar een zakelijk-functioneel verband. Tönnies gebruikte het begrip *Gemeinschaft* tegenover dat van *Gesellschaft* als een ideaaltypisch onderscheid ter classificatie van concrete sociale relaties. De *Gemeinschaft* wordt gekenmerkt door een onderlinge solidariteit, die alle terreinen des levens doortrekt. Alle handelingen spelen zich af binnen een context van algemene attitudes of hogere waarden en geven uitdrukking aan deze attitudes. Institutionele sancties betreffen dan ook eerder deze algemene attitudes, waaruit de gehele maatschappelijke orde voortvloeit dan specifieke handelingen. Deze solidariteit sluit geenszins ongelijke, hiërarchische verhoudingen uit. In tegendeel, machtsongelijkheid vindt z'n legitimatie in het geloof in de 'natuurlijke' orde. Symbolisering van deze algemene orde speelt een grote rol.

De essentie van de *Gesellschaft* is het 'rationele nastreven van eigen-belang'. De sociale individuen zijn in wezen separate eenheden, die tot vermenging komen van belangen binnen 'positief geformuleerde' handelingsterreinen. Daarbinnen komt men tot compromissen, terwijl tegenstellingen of conflicten worden onderdrukt en latent aanwezig blijven. Op institutioneel niveau is een kader ontstaan van formele, expliciete regels, die voorwaardelijk en 'extern' zijn voor de onderlinge relaties. Voor het goede verloop van transacties beroept men zich op deze regels. Hogere waarden en moraliteit zijn daarbij betrekkelijk weinig ter zake.

De plaatsing van het verenigingsverschijnsel in relatie tot de beide maatschappijvormen is sociologen altijd blijven intrigeren, ondanks het feit dat er weinig verder theorievorming uit voort is gekomen.

Parsons concludeerde bijvoorbeeld dat het verenigingsverschijnsel niet consistent in ofwel het *Gemeinschaft*stype ofwel het *Gesellschaft*stype kunnen worden geplaatst. Hij constateert dat naast de *Gesellschaft*-typische Markt en Staat nog een handelingsterrein ligt dat enerzijds functionele specificiteit en andere *Gesellschaft*skarakteristieken bezit en anderzijds een *Gemeinschaft*-achtige oriëntatie heeft op de collectiviteit. Allerlei handelingsterreinen, variërend van de pure vereniging tot de politieke organisatie, worden gekenmerkt door collectieve identificaties. Parsons signaleert:

"This associational complex has clearly not been rapidly declining in favor of bureaucracy as a part of the development of modern societies, but if anything has been increasing in relative importance. [] Parallel with this deepening conviction of the empirical significance of the associational complex was the theoretical conviction that it should be raised to much higher relative significance as a mode of macroscopic social organization than social scientists had generally accorded to it, that it should be placed at least on a par with the market and with bureaucratic organization." (In Cahnman 1973: 154)

Parsons refereert aan David Schneider, die wees op het fenomeen van 'diffuse enduring solidarity' binnen de moderne samenleving en de organisatievormen, die een contrast opleveren met de affectieve neutraliteit van oriëntaties binnen de Markt en de Staat (Parsons in *ibid.*:156). Verenigingen zijn vanuit deze optiek niet zomaar uitingen van een rationele levenswijze. Ze bieden juist binnen een verzakelijkende wereld mogelijkheden voor gevoelsmatige solidariteit en symbolisering van hogere waarden.

In mijn theoretische zienswijze is de contrastructurele wereld van de verenigingen geen onderstructuur, die naar een betere wereld verwijst, maar een door mensen geconstrueerd alternatief. De heimwee, die naar het andere wordt geventileerd door sociologen en politici, past geheel bij de betekenis die aan contrastructuur vaak (en ten onrechte) wordt toegekend: hoger, echter, beter. Het is duidelijk dat binnen een bepaalde visie op de zorgzame samenleving een herwaardering ontstaat voor een '*Gemeinschaft*' ideaal. Vanuit het contrastructuurperspectief betekent dit wel dat de solidariteit en identificatie bestaan bij de gratie van de mogelijkheid om een contrastructurele ruimte te betrekken. Deze solidariteit is dus betrekkelijk. Wanneer de mogelijkheid tot realiseren van het centrale veld-belang wegvalt, blijft er

geen natuurlijke, vanzelfsprekende solidariteit over. Evenmin is het een algemeen geldende solidariteit, ze geldt slechts binnen het specifieke contrastructurele veld.

Het aansluiten echter door de overheid bij de solidariteit, waardering en georganiseerdheid van verenigingen geeft een draagvlak voor het beleid dat 'massa' geeft en een legitimatie verschaft. Aansluiting bij belangen maakt het beleid letterlijk 'belangrijk'.

Dat overheden toch ook een gerede argwaan koesteren tegen de contrastructurele verenigingswereld en de onvoorspelbare dynamiek daarin blijkt uit terughoudendheid bij privatisering van overheidsvoorzieningen naar verenigingen.

In de passages over het totale sectorale veld is al geschetst hoe er allerlei bindingen zijn ontstaan tussen overheid en belangengroepen. Deze binding tussen Staat en niet-statelijke groepen doet zich in allerlei beleidssectoren voor. Jolles meent dat er zelfs geen strikte tweedeling te maken is tussen overheid en particuliere sector (ibid.:104). Ook Van Waarden wijst op de vervlechting van Staat en belangengroepen. Deze citeert Van Doorn over de vermenging van de Staat en de maatschappij:

"..met als gevolg een samenstel van netwerken waarin de vervlechting tussen de twee actoren in talloze vormen is vastgelegd en uit welks structuur en dynamiek ieder beleid moet worden begrepen." (Van Waarden 1987:174)

In kapitalistische maatschappijen zijn georganiseerde bindingen ontstaan tussen Staat, Markt (werkgevers) en samenleving (werknemers), die in feite het kader bepalen waarin de hiervoor beschreven 'grote ruil' plaatsvindt en waarin vervolgens allerlei deel-overeenkomsten worden gesloten: de kleine ruil. Diverse auteurs hebben dit proces van ruil binnen gestructureerde overlegsituaties van belangenpartijen aangeduid met de term corporatisme of neo-corporatisme (Akkermans en Nobelen 1983; Frouws 1994)³¹. Om een vast verband te creëren voor overleg worden belangenorganisaties opgenomen in het beleidsvormingscircuit van de overheid. De overheid verplicht hierdoor de belangenorganisaties aan zich. Men komt tot gezamenlijke strategieën. De belangengroepen krijgen enerzijds directe invloed op het beleid. Anderzijds aanvaardt men in ruil voor deze invloed de overheidsdoelstellingen en probeert men de achterban er toe te bewegen zich eveneens daarachter te scharen. Met andere woorden, deze ruil pacificeert de achterban.

Er is veel voor te zeggen dit neo-corporatisme perspectief niet te beperken tot het tripartite overleg van Staat, werkgevers en werknemers (zie bv. Visser 1980). Zoals Castells immers al concludeerde werken de relaties tussen produktiesysteem, Staat en maatschappelijke

³¹ De Duitse bisschop Von Ketteler bijvoorbeeld propageerde in de vorige eeuw vanuit de kerk een alternatief voor de klassenstrijd, door de erkenning van 'gelijkwaardigheid' van sociale groeperingen. Dit zogenoemde 'corporatisme' bood behalve zo'n alternatief ook een mogelijkheid tot regulering van de samenleving. Aanvankelijk is het de kerk, die zich van dit corporatisme-perspectief bedient (zie bv. de Encycliek Rerum Novarum). In het interbellum zijn het vervolgens de fascistische regimes die een corporatistische greep op de samenleving pogen te krijgen. Voor de hedendaagse binding tussen staat en belangengroepen gebruikt men de term neo-corporatisme (Albeda en Ten Hove 1986).

genoegdoening ver door buiten het terrein van arbeidstegeinstellingen (zie hiervoor). De balans tussen Staat, Markt en samenleving wordt in de verzorgingsstaat op oneindig veel meer terreinen bepaald. Neo-corporatisme als concept kan dan ook worden toegepast op allerlei soorten belangengroepen, zo ook de toeristisch-recreatieve (Beekman e.a. 1989).

Het corporatisme-perspectief past bij de interrelaties van de Staat en de Markt met de georganiseerde samenleving. De contradicties in de verzorgingsstaat kunnen binnen corporatistisch overleg worden gecoördineerd (Wilenski 1981: 192). In de overlegsituaties ontstaat consensus, die zich uit in een gedeelde ideologie, gedeelde doeleinden, opvattingen over wat juist en haalbaar is. Ambtenaar en belangenbehartiger 'zetten de horloges gelijk' en wachten af wat 'er in de pijplijn zit'. De onderlinge bindingen oefenen derhalve een enorme invloed uit op de communicatieve processen. Verenigingen duiden hun activiteiten nu ook aan als 'recreatie'.

De keerzijde van het corporatisme-perspectief is de invloed van de belangengroepen op het beleid, dus van de maatschappij op de Staat. Deze invloed kan twee facetten hebben: de vertekening van 'het maatschappelijk belang' door de specifieke invloed van bepaalde belangen; en een kritische evaluatie door derden van het doen en laten van de overheid in engere zin, van de Staat of van de maatschappij in bredere zin.

De strijd om invloed op de overheid lijkt de laatste jaren aan de ene kant te zijn toegenomen, waarbij de belangenorganisaties zich steeds meer op deskundigheid (kunnen) beroepen. Het Breed Overleg Waterrecreatie, sinds de zeventiger jaren een beraadsgroep van de Stichting Recreatie, heeft zich als machtsblok verzelfstandigd om beter in het sectorale krachtveld te kunnen opereren. Aan de andere kant heeft de beleidssector voor de recreatiesector steeds minder (geld) te bieden. Het economische beleid ten behoeve van het toerisme is nu vooral de meest interessante optie voor de belangenorganisaties.

Het vermogen van de belangenorganisaties om kritisch op het overheidsbeleid te reageren is drastisch afgenomen. Dit laat zich het best illustreren aan de teloorgang van een van de meest kritische organisaties in het veld: de Stichting Recreatie³². De Stichting Recreatie heeft een kritische functie vervuld door middel van de debatten in de beraadsgroepen en haar vaak scherpe reacties op het overheidsbeleid. De Stichting was 'een luis in de pels' gedurende de jaren dat de verzorgingsstaat onbekommerd zich ontplooidde. Ook al was de feitelijke invloed van de Stichting niet spectaculair³³, de kritiek was er. En de mogelijkheid tot een wezenlijke discussie eveneens. De overheid zorgde door de financiering van de Stichting zodat deze mogelijkheid werd opgehouden.

³² Dat wil niet zeggen dat andere organisaties, zoals onder andere de ANWB, niet kritisch reageerden.

³³ Ton Planken interviewde in 1980 politici over de rol van de Stichting Recreatie. Een enkele pragmaticus in de politiek duidde de Stichting aan als 'een stelletje kletsmaajors' (1980). De vraag is of dit iets zegt over het nut van de kritische Stichting of over de botheid van de zegsman. In geval van het laatste zou men kunnen concluderen dat de kolonisering van de leefwereld al een eind was gevorderd.

Sinds het recreatiebeleid van de rijksoverheid zelf in moeilijkheden kwam, is er op de Stichting Recreatie meer druk uitgeoefend om zich achter het beleid te scharen dan er tegenover. De Stichting werd vooral informatiecentrum en de publikaties begonnen een afspiegeling te worden van de vigerende opinies, die door het beleid en de Markt ('meer markt') werden gedictieerd (o.a. Van Reekum 1989). Het aantal beraadsgroepen slonk naar een minimumniveau. Daarbij kwam dat de opinievorming binnen de beraadsgroepen werd overgenomen en geïnstitutionaliseerd in de Voorlopige Adviesraad voor de Openluchtrecreatie (VAROR). Dit adviesorgaan is ingesteld door de overheid en wordt ambtelijk ondersteund. Dat laatste betekent dat ambtenaren de adviezen voorbereiden.

De laatste jaren is de overheidssubsidie voor de Stichting Recreatie gedaald vanwege de financiële perikelen van de overheid zelf, waardoor de Stichting zelfs gedwongen werd om op commerciële basis diensten te verlenen. De positie als belangenbehartigster kwam hiermee in gevaar, omdat veel energie ging zitten in het verwerven van inkomsten, en men het strategische spel in het veranderde veld mee moest spelen. De rijksoverheid heeft tenslotte de Stichting omgevormd tot 'informatie- en kenniscentrum', een ambtelijk orgaan, en heeft daarmee de kritische factor geheel geneutraliseerd.

De decentralisering van het rijksbeleid heeft voorlopig nog een extra slag toegebracht aan het georganiseerde maatschappelijke weerwoord. Veel beleidsbeslissingen zijn naar een regionaal of lokaal niveau overgeheveld, waar helemaal geen platform van recreatieve of toeristische belangen bestaat. Heel aarzelend komt in sommige gebieden een dergelijk platform op, maar de know-how die door particuliere organisaties op nationaal niveau was opgebouwd is op decentraal niveau niet zomaar beschikbaar. Ook in dit opzicht is de recreatiesector in een zwakkere positie dan de natuurorganisaties.

Beckers besloot in 1983 zijn hiervoor geciteerde beschouwing met aan de recreatiesector de georganiseerde natuurbeweging als lichtend pad voor te houden:

"De recreatiesector kan wellicht wat leren van voorbeelden uit de wereld waaruit ze voortkwam, namelijk de natuurbescherming. Juist door veranderingen in de samenleving is het behoud van milieu, natuur en landschap gedemocratiseerd van een elitair en een zeer technisch probleem tot een zaak, die leeft onder de bevolking. De Stichting Natuur en Milieu is de onafhankelijke kritische organisatie, waaraan ook binnen de recreatie behoefte bestaat. In dat opzicht staat de Stichting Recreatie na 25 jaar aan het begin van een interessante toekomst." (Beckers 1983c).

Tien jaar later was de toekomst van de Stichting heel wat minder interessant geworden. Wat onderscheidde nu de recreatieve en toeristische sector van de natuurbeweging? Waarom was deze laatste meer succesvol? Een aantal factoren kan worden genoemd. Uit een afstudeerproject naar de verknoping van Staat en belangengroepen op beide terreinen komt de sterke suggestie naar voren dat er sprake is van een veel sterkere corporatistische binding tussen overheid en natuur- en milieugroepen (Van Kemenade 1992). Deze binding leidt niet tot een breuk in de organisatie tussen geprofessionaliseerde top en de basis, zoals bij de recreatieve verenigingen. Daarbij komt dat de natuurvisie(s) een bijna onaantastbaar contrastructureel

beeld bieden, dat moeilijk als triviaal valt af te doen. Het heeft alle eigenschappen van een hogere waarheid en is een verwijzing naar een wereld die ouder en groter is dan die van de menselijke soort. Toerisme is wel met een religieuze ervaring vergeleken (zie bv. de 'Sight-sacralisation', in MacCannell *ibid.*:43 e.v.), de natuuropvattingen geven daar veel meer aanleiding voor. De natuur heeft de ultieme connotatie van het authentieke. Recreatie en toerisme zijn terreinen van hobbies, illusies, plezier, ondeugendheid, vanuit een hopeloos antropocentrisch standpunt. Dat natuur/milieu en recreatie/toerisme uit elkaar zijn gegroeid is mede omdat de natuurvisie zich als onaantastbaar terrein ten opzichte van de ontwikkeling van Staat en Markt heeft kunnen vormen en handhaven. En een zuivere en goed afgebakende natuurzone geeft de Markt daarbuiten de ruimte om de eigen systematiek zonder remmingen uit te voeren.

De kritische noot is in de recreatiesector goeddeels verdwenen. Het debat heeft daardoor geen voeding meer, of het moet een eenzijdige, instrumentele zijn. Ten onrechte, volgens mijn theorie, heeft de overheid als collectieve sector zich afgesneden van deze potentiële bron van creativiteit. Het initiatief ligt nu bij de Markt.

De soevereiniteit van de consument

Er zijn waarschijnlijk weinig onderwerpen, die zo moeilijk te beoordelen en waarvan de oordelen zo moeilijk te beargmenteren zijn, als de vraag die in deze laatste paragraaf voor ons ligt: 'wat betekent de accentverschuiving van de burgerrol naar de consumentenrol. In het vorige hoofdstuk heb ik beschreven hoe op het gebied van recreatie en toerisme de consumentenrol, als uitwisselingvorm tussen de subsystemen Markt (prominent op de voorgrond), Staat (voorwaardenscheppend) en de contrastructurele leefwereld de andere uitwisselingsrollen, in het bijzonder de burgerrol, heeft weggedrongen.

De sympathie van veel hedendaagse politici, pragmatici en denkers gaat uit naar een koestering van de individu als soevereine consument. Ik zal argumenten achter deze sympathie aanvechten en mij scharen bij de critici die zich zorgen maken over de trivialiteit van hetgeen onder de ideologie van de soevereine consument wordt voortgebracht (zie o.m. Finkielkraut 1988).

De benadrukking van de consumentenrol vindt op verschillende niveaus van wetenschappelijk raffinement zijn beslag. De simpelste vorm is die van de traditionele en neo-klassieke economie, die uitgaat van 'gegeven behoeften' en de niet-normatieve benadering van de consument. De consument legt, als het ware, natuurlijke wetmatigheden aan de dag, mits in staat om in vrijheid te handelen. De overheid mag in deze optiek dit natuurlijke patroon niet verstoren, maar treedt vanuit politieke overwegingen soms bevoogdend op door voor bijvoorbeeld de zwakkeren 'merit-goods' te verschaffen. Ook voor de gemeenschap schadelijke gevolgen, zoals milieuverontreiniging, lawaaioverlast, bronuitputting, e.d., heel type-

rend aangeduid als 'externe effecten' (zie Dietz e.a. 1990:543-547) kunnen door de overheid worden aangepakt³⁴.

De redenatie, die in het recreatiebeleid opgeld doet en waarmee op de consumentenrol wordt ingespeeld, is ongeveer als volgt. Er zijn zo langzamerhand wel genoeg voorzieningen aangelegd om de kwalijke 'externe effecten' van de industrialisering en agrarische reconstructie te compenseren. Voor een verdere uitbouw van de recreatieve mogelijkheden zal de gebruiker direct moeten gaan aangeven wat deze daarvoor over heeft (i.c. wil betalen). Daarbij komt dat opbrengsten uit recreatie en toerisme de materiële reproductie ten goede komen: het economische subsysteem profiteert ervan en de Staat als subsysteem krijgt mogelijkheden om opbrengsten direct aan te wenden voor het behoud en beheer van meritgoods.

Een voorkeur in de beleidsontwikkeling gaat daarom uit naar recreatieve voorzieningen, die gemakkelijk als individueel goed kunnen worden aangeboden. Met flexibele elementen of door letterlijk 'thematisering' van fysiek-ruimtelijke of culturele elementen (zoals themaparken en waterfronts) probeert men in te spelen op het veranderlijke consumentengedrag³⁵. Deze tendentie wordt ondersteund met de veel gehoorde stelling dat 'de recreant voor kwaliteit kiest' (waarvoor meer moet worden betaald) en 'veranderende, diversifiërende wensen heeft' (wat een dynamische markt mogelijk maakt). De recreatieconsument moet met bestedingsbereidheid laten zien waar zijn wensen en voorkeuren liggen (Broekman 1988). De consument streeft naar nutsmaximalisatie. Waar die maximalisatie is bereikt, is de markt verzadigd. Daarin ligt de absolute erkenning van de consument als ultieme bron van legitimatie en tevens een legitimatie voor de produktie. 'De klant wil het immers zo'.

De rationele keuze?

De hiervoor geschetste benadering wordt het best samengevat in het begrip 'consumentensoevereiniteit, in 1936 door W.H. Hutt gebruikt om het marktprincipe aan te geven dat alle economische processen uiteindelijk worden gericht op het bevredigen van de behoeften van de consument. Consumentensoevereiniteit is zoals Rothenberg (1968) betoogt niet alleen een descriptief maar wel degelijk een normatief begrip. Descriptief geeft het vooral een nadruk op het doel van economische activiteit: consumptie ten behoeve waarvan produktie, uitwisseling en distributie optreden. Het is vooral de veronderstelling dat de consument rationele keuzen maakt, waarin de normatieve grond ligt: iedere consument kent de eigen behoeften, kan zich informeren over de alternatieven om deze te bevredigen en vrije competitie voorkomt dat de consument geëxploiteerd wordt (men kan zich altijd tot een andere producent wenden). In deze optiek vormt de consumentensoevereiniteit de beste basis voor de uitwisseling tussen de subsystemen en de leefwereld.

³⁴ Schadelijke gevolgen zijn dus geen wezenlijk deel van het natuurlijke patroon van vrij kiezende individuen, maar zijn 'extern'.

³⁵ Harvey spreekt bijvoorbeeld over de 'theme-park' nature of urban areas (Harvey 1990). Zie voorts Stacey Warren's 'landscapes of leisure' (Warren 1993).

Rothenberg (ibid.) geeft in een kritische analyse aan dat op de naïeve normatieve grond van de consumentensoevereiniteit in theorie wel het een en ander valt af te dingen. Hij relateert ten eerste consumentensoevereiniteit aan keuzevrijheid. Consumentensoevereiniteit en keuzevrijheid hangen wel vaak samen, maar zijn in principe onafhankelijk. Keuzevrijheid is een begrip dat de mate aangeeft, waarin alternatieven voorhanden zijn en men middelen kan aanwenden voor transacties. Een aanbieder kan voldoen aan keuzevrijheid door veel alternatieven te bieden, maar als niets daarvan goed voldoet aan bestaande wensen is de consumentensoevereiniteit gering. Men kan immers niet krijgen wat men wil. Wanneer een aanbieder alleen zou aanbieden wat de klant wil, wordt de consumentensoevereiniteit maximaal, maar kan de keuzevrijheid vervolgens worden ingeperkt: men beschikt dan alleen over hetgeen men op een bepaald moment gekozen heeft. Dit kan problematisch zijn als niet steeds een nieuw product kan worden geboden.

Het gaat bij recreatie en toerisme doorgaans om fysiek-ruimtelijke hoedanigheden, die grote investeringen eisen en een beperkte flexibiliteit hebben. De recreatieve beleving betreft veel elementen met een geringe veranderbaarheid (landschap, natuur, infrastructuur zoals wegen en water, historische aspecten zoals oude gebouwen en monumenten, sociale kenmerken als folklore, taal, traditie etc.). Daarnaast zijn er elementen die gemakkelijk kunnen worden veranderd (horeca, evenementen, exposities, dienstverlening etc.). Het gebruikelijke recreatieve overheidsbeleid heeft zich aanvankelijk gericht op de keuzevrijheid. Wanneer beleid geheel afhankelijk wordt van de soevereine recreant, zal het aantal alternatieven vooral in deze flexibele aspecten worden gezocht. Het gevolg is in het extreme geval een beperking van de keuzevrijheid tot deze aspecten.

Twee bijkomende problemen doen zich dan voor. Ten eerste is er de vraag hoe we nog kunnen voldoen aan de wensen van de soevereine recreant van de toekomst. Het product kan niet altijd gemakkelijk worden aangepast. In nota's als de VINEX (zie hoofdstuk 4) wordt zoiets als toekomstwaarde van ruimtelijke kwaliteiten als een belangrijke voorwaarde gesteld voor ruimtelijke ingrepen en veranderingen. Hoe vaag dit begrip ook is, het verwijst in ieder geval naar een belang van een hogere orde dan alleen dat van de hier en nu consument.

In feite kan men met bepaalde keuzen zelfs de eigen belangen op langere termijn schaden. Doorgaans zullen de doeleinden van de consument een zekere hiërarchie vertonen en een verschillende betekenis hebben naarmate ze dichterbij (bewuster) of verderweg gelegen (onbewuster) zijn. De bevrediging van het ene doel kan het andere doel in de weg zitten. Bij recreatie en toerisme gaat het om zeer verschillende 'ervaringen'. Een belangrijke vraag, die hieruit voortspuit is of het consumptieve gedrag, in de zin van bestedingen of gebruik, betrekking heeft op dichtbij gelegen, inwisselbare wensen (pret, koopzucht, afwisseling) of op de bevrediging van vitale wensen (rust, beweging, gezondheid, natuur). De directe keuze voor veel en spannende attracties kan leiden tot een transformatie van een gebied, die men op langere termijn betreurt.

Bovendien kan soeverein consumptiegedrag leiden tot een niet direct merkbare uitputting van bronnen en aantasting van de begeerde kwaliteiten op langere termijn. Een gebruik van

schaarse ruimte door iedereen kan aan die ruimte afbreuk doen. Korte termijn gebruik bedreigt langere termijn mogelijkheden.

Met deze laatste vraag komen we tevens aan het tweede probleem dat Rothenberg aansnijdt in verband met normatieve aspecten van de consumenten soevereiniteit. Er doen zich steeds hier en nu, en voor de toekomst concurrerende aanspraken voor. Juist de contrastructurele betekenis van recreatie en toerisme geeft een scala aan aanspraken op schaarse middelen en ruimte. Kenmerkend voor recreatief-toeristisch gedrag is het voorkomen van tegenstrijdige activiteiten (druk tegenover rustig, natuurlijk tegenover gekunsteld, de ene werkelijkheid tegenover de andere). Belangrijke middelen voor het realiseren van contrastructurele ervaringen zijn geld, tijd, ruimte en inzicht in de mogelijkheden. Deze middelen zijn niet alleen schaars, maar ook ongelijk verdeeld. De vraag is dus in hoeverre alle zogenaamd soevereine recreanten er gelijkelijk in kunnen slagen om hun uiteenlopende wensen gehonoreerd te zien. Het is niet alleen zo dat de een meer middelen c.q. minder beperkingen heeft dan de ander, de realisering van de één z'n belang kan dat van de ander blokkeren. De bevrediging van doeleinden van de ene mens heeft doorgaans gevolgen voor anderen, in positieve of negatieve zin. Om dit dilemma aan te geven gebruikt Rothenberg het begrip Pareto-optimaliteit. Dit betekent dat de uitkomst van het ene handelingsproces (overheidsinterventie, markt, private machtsuitoefening) beter is dan het andere als tenminste één individu daarin beter af is, zonder dat daarmee een ander individu er slechter van wordt³⁶.

Vanuit voorgaande redeneringen, waarmee men kritische kanttekeningen kan plaatsen naast de neo-klassiek economische opvattingen, lijkt de rationaliteit van de soevereine consumenten op zijn minst beperkt te zijn. Consumenten soevereiniteit leidt gemakkelijk tot suboptimale resultaten, vooral in de toeristisch-recreatieve sector omdat daar zoveel contrastructurele werelden in het geding zijn die met elkaar concurreren.

Ook de vaak gehoorde claim dat consumenten-soevereiniteit de beste vorm van democratie is lijkt onhoudbaar. Een keuze uit - tegenstrijdige - aanspraken en voorzieningen wordt doorgaans gelegitimeerd door de macht van het aantal of de omvang van middelen, die de ontvangende partij bereid is in ruil ervoor te geven. Dit loopt op weinig anders uit dan het recht van de sterkste, meestal duidelijk ten koste van zwakkeren.

Politiek ethos?

Een aanvulling op de neo-klassieke theorie geeft Henk Kroon in zijn proefschrift 'Waardering van gebieden voor openluchtrecreatie. Over relaties tussen particuliere en politieke waarderings' (Kroon 1986). Zijn vraagstelling is hoe uit alle individuele waarderings een geaggregeerde waardering is op te stellen. Vervolgens vraagt hij zich af of hierop een

³⁶ Dit principe van Pareto-optimaliteit wordt speciaal in het toerisme relevant in het kader van het centrum - periferie debat. Selwyn (1992:30) wijst op de mogelijkheid dat mythen en fantasieën van de toeristen, afkomstig uit de 'beschaafde' en welgestelde centra van de wereld worden gerealiseerd op de perifere gebieden van de Derde Wereld, "there may be in the end, as Baudrillard has warned, no way out of an eventual wholesale Disneyfication of one part of the world built on the wasteland of the other."

waardering kan worden gebaseerd van 'beheerders' en van 'het politieke beleid'. Zijn uitgangspunt klinkt bekend:

"Zoals alle 'consumenten' streven recreanten naar maximalisatie van hun (manifest) nut." (Ibid. 1986:355)

Er zijn echter, zo stelt hij, allerlei soorten van ethos, die voor openluchtrecreatie (als compensatie, natuur als schepping voor de mens, en vrijetijd als vervulling) en voor politieke waardering (Christelijk conservatisme, liberalisme of socialisme), een andere context bieden om aan de geaggregeerde individuele waarderingen tegemoet te komen. Kroon maakt hier een belangrijk voorbehoud voor de neo-klassieke economie. Consumentenwensen vallen op verschillende, mogelijke voedingsbodems. Kroon vindt het handelen van de consument niet een 'altijd noodzakelijke of voldoende' grond voor het bepalen van de relatie tussen burgers en overheid. De politieke referentiekaders hebben bij hem een eigen leven. Het zijn 'bronnen waaruit men kan putten' (ibid.:195). De wijze, waarop de relatie tussen burgers en overheid ideologisch wordt bemiddeld hangt volgens hem af van 'feitelijke machtsverhoudingen tussen staatsburgers, belangenorganisaties, overheidsinstellingen e.d.' (ibid.:201). Maar deze machtsverhoudingen vallen buiten zijn studie, zodat de handelende individu overblijft, die vervolgens weer wordt 'geaggregeerd' om in prognosemodellen te worden gewrongen.

Pen (1982) signaleert evenals Rothenberg dat de beklemtoning van consumentensovereiniteit in plaats van niet-normatief juist uitermate normatief is. Waarom worden de consumentenwensen als alles beheersende legitimiteit beschouwd, en niet tevens de wensen van de producenten, zo vraagt Pen zich af. Dan zouden de politieke en ethische principes tenminste eerlijk in beeld komen:

"De meeste economen hebben hun eigen inconsistentie niet in de gaten. Stel, een huisvrouw is 's ochtends om elf uur bezig aan haar tweede fles sherry. De waardevrije econoom komt langs en constateert dat zij haar preferenties onthult; misschien constateert hij tevens dat de eerste wet van Gossen niet erg werkt³⁷. Moraliseren doet hij niet. Deze waarnemer treedt vervolgens het café binnen en ziet vijf mannen die het huishoudgeld omzetten in jenever - ruimdennend als hij is neemt hij aan dat zulks wel zal kloppen met de voorkeuren van de betrokkenen, hoewel het geval van de allocatie binnen het gezin nimmer wordt besproken in de leerboeken die hem tijdens zijn studie hebben beïnvloed. Ten slotte verdwaalt de econoom in het stadhuis, waar zeven mannen en vrouwen besluiten om een orkest te subsidiëren - en ziet, de econoom vraagt zich bezorgd af of zo'n subsidie geen versterking van de allocatie meebrengt. Paternalisme, horen wij hem mompelen. [] Als ik burgemeester was, en ik hoorde de econoom brommen over bemoeienis, zou ik hem vragen: „waar bemoeit u zich U zich eigenlijk mee?" En ik zou hem meedelen dat het gemeentebestuur zijn eigen voorkeuren heeft, die in het beleid worden onthuld. Respectabele voorkeuren, en alleszins beter dan de voorkeur voor sherry." (Ibid:943).

Volgens Pen is de exclusieve aandacht voor de consument een selectieve, die doorgaans (maar verholen) zeer wel in het belang van de producent is. De producent lijkt buiten schot

³⁷ De eerste wet van Gossen over het 'afnemend grensnut' zegt bijvoorbeeld dat iemand die al een auto heeft een lagere waardering heeft voor nog een tweede exemplaar, of dat iemand die al een broodje heeft gegeten al iets minder trek heeft in het tweede (Dietz e.a. ibid.:27 en 129).

te blijven. Echter, de legitimatie van de overheidsinterventie blijft, zolang er geen nadrukkelijke negatieve effecten in het geding zijn, een arbitraire aangelegenheid. Kroon's verwijzing naar een politiek ethos is nogal vrijblijvend. Voor hem zijn het de achterliggende politieke machtsverhoudingen, die daarbij doorslaggevend zijn. Het dilemma lijkt daarmee te liggen in de vraag, waar men voor legitimering van beleid of geen beleid beter het primaat kan leggen: een (gebrekkig functionerend) democratisch en collectief politiek systeem, of een (wellicht zuiverder werkend) individualistisch marktuitwisselingssysteem.

De reflexieve individu

Laermans (1992) stelt vast dat in onze tijd collectief gedeelde opvattingen tot het verleden gaan behoren. We laten gebruikelijke instituties achter ons en zijn op weg naar een geheel nieuw soort sociale orde. Het maakt zelfs niet uit of we dit nu aanduiden als post-moderniteit of high-modernity (zie bv. Giddens 1990; Mommaas 1993). In Laermans' beschouwing verschuift de legitimatievraag naar het individuele niveau. Hij volgt Ulrich Beck's interpretatie dat we terecht gekomen zijn in een tijdperk van 'reflexieve moderniteit'. Alles wat we vroeger als vanzelfsprekend aannamen (dus ook onze politieke overtuiging JL) is nu bewust geworden en staat ter discussie. Persoonlijke levensgeschiedenissen worden meer en meer 'reflexief georganiseerd' en collectief bewustzijn maakt plaats voor onderhandelingen tussen mensen.

De samenleving ontwikkelt zich aldus tot een gigantische supermarkt, waar een ieder uit kiest wat haar of hem het meeste aantrekt. Die supermarkt biedt geen doorsnee grote, massaproducten, maar een enorme variëteit aan mogelijkheden, die niet alleen aanvullend zijn, maar tevens tegenstrijdig, een voortdurend veranderend assortiment aan goederen (commodities) en daarmee verbonden symbolische betekenissen (boodschappen of codes)³⁸. De min of meer gefixeerde sociale categorieën, zoals sociale klassen, die hun identiteit markeerden met de consumptie van specifieke goederen, maken plaats voor de 'geïndividualiseerde individu', die voortdurend eigen weloverwogen keuzen maakt in de beschikbare marges. Dit voortdurende bombardement van producten en reclameslogans leiden niet tot een desintegratie van de individu, maar biedt juist de bron waaruit iedereen een eigen, geïntegreerd 'ik' kan samenstellen. Kolonisering van de leefwereld is onzin, aldus Laermans, want het aanbod is zo overweldigend dat iedereen daaruit kan pikken wat hij nodig heeft en de Markt in feite geen voldoende eenduidige bedreiging meer is van de individuele leefwereld. De Markt verschaft nog slechts 'ruw materiaal', waarvoor de individu een eigen patroon vaststelt. Of, zoals Laermans het in navolging van De Certeau, ook nog voorstelt, de Markt is de taal en slechts een medium, het is de individu die spreekt. Van determinatie is geen sprake.

Individen zijn voortdurend in een staat van uitgedaagd worden door 'high intensity markets', die vluchtige, modegebonden, veranderlijke producten bieden, wat een existentiële

³⁸ Laermans haalt Baudrillard aan, die dit duidde als 'de productie van marginale verschillen' (ibid.).

spanning veroorzaakt tussen het echte en het kunstmatige. Laermans omschrijft het verschil tussen traditonele moderniteit en reflexieve moderniteit als volgt:

"Binnen de tijdens de 19de eeuw gegroeide moderniteit voorzagen vaste voorstellingen betreffende de 'eigen stand' of 'het eigen geslacht' individuen van relatief vanzelfsprekende identiteiten. De prijs voor de aldus verworven existentiële zekerheid bestond in een belangrijke beperking van het geheel van reële of verbeelde individuele mogelijkheden binnen het domein van consumptie- en media-praktijken. Met het proces van individualisering verkregen almaar meer mensen almaar meer keuzemogelijkheden, zij het binnen zekere materiële en scolaire grenzen. Voor deze toename in vrijheid moet echter ook een prijs worden betaald: de reflexief geconstrueerde zelfbeelden zijn hoogst wankel en *precair*." (Laermans 1991)

Deze stellingname kan twee gelijktijdige implicaties hebben. De moderne reflexieve individuen construeren hun andere werkelijkheden niet meer in een, in enige vorm gedeelde, contrastructuur, maar puur in hun subjectieve wereld. En, door de continue intensieve vermarkting van fantasieën en verwijzingen naar andere werkelijkheden, verliezen deze verwijzingen heel snel hun contrastructurele betekenis: ze worden vrijwel onmiddellijk een onderdeel van de gewone alledaagse werkelijkheid, niets bijzonders. Met andere woorden, het volledige contrastructurele tussengebied tussen alledaagse werkelijkheid en puur subjectieve werkelijkheden is verdwenen.

Ons beeld van de samenleving wordt dan bijvoorbeeld gedomineerd door ritmisch deinende gestalten, die met een walkman op door hun eigen wereld swingen.

Laermans is van mening dat deze ontwikkeling in beweging is gezet door het individualiseringsproces in de sociale identiteiten, die een klassenstructuur van betekenisvolle onderscheidingen heeft helpen opruimen. Zoals ik uit zijn artikel opmaak, heeft de Markt slechts dit proces gevolgd met een verschuiving van 'Fordist' massaproductie naar 'Post-fordist' overvloed van unieke producten. Naar mijn mening heeft het neo-klassiek-economische conservatisme in Laermans beschouwing een hoge graad van 'sophistication' bereikt³⁹. De productie van fantasie en verbeelding is geheel in het domein van de alledaagse werkelijkheid getrokken, en met het verworven domein van subjectieve vrijheid heeft niemand iets te maken. Er is geen signaal dat subjectieve werkelijkheden en het daarmee mee verbonden consumptiegedrag conflicterende menselijke relaties opleveren. Alles is goed, want de individuele moderne homo sapiens kiest zijn eigen, nobelste vorm. Een collectieve reflexiviteit is op essentiële punten overbodig geworden, zolang de high-intensity markets kunnen blijven produceren⁴⁰.

³⁹ Ik sluit hiermee aan bij Habermas' claim dat denkers als Foucault, Deleuze en Lyotard neo-conservatieven zijn, omdat ze geen theoretische redenen geven om van de ene sociale richting naar de andere te bewegen (zie ook Rorty, geciteerd in Bernstein 1985:171).

⁴⁰ Laermans' uitkomst van menselijke emancipatie is haast die van een verheerlijkt solipsisme, in tegenstelling tot de van Habermas: een traditioneel collectief bewustzijn dat plaats maakt voor een 'communicatieve gemeenschap'.

De markten van recreatie en toerisme vormen een gebied voor high-intensity productie bij uitstek. MacCannell verwoordde al in 1976 dat het in deze gebieden niet zozeer gaat om tastbare goederen als wel om 'ervaringen'. Steeds nieuwe ervaringen kunnen worden aangeboord en verkocht, ad infinitum (MacCannell *ibid.*:23). Achter iedere 'gewoon-geworden' ervaring is nog wel een nieuwe te vinden.

Pen, die een badinerende maar toch milde toon aanslaat bij zijn commentaar op de traditionele economische opvattingen, vindt dat onze tijd op twee manieren kan worden geïnterpreteerd:

"- waar de een goud ziet acht de ander lood voorhanden. [] De een meent dat er in Nederland uitstekende romans worden geschreven en dat er een overvloed van buitenlandse literatuur te koop is, de ander wijst op de teruglopende boekverkoop en het toenemende succes van de Boeketreeks. Cultuurpessimisten spreken zorgelijk over de overdreven aandacht voor het momentane, het snelle, het vluchtige dat de liefdevolle aandacht voor het traag opgebouwde vakmanschap verdringt. Het vandalisme en het druggebruik komen binnen het gezichtsveld, als uitingen van deprivatie. Als de vanden en de verslaafden de waarde van het leven hadden begrepen waren ze zo niet geworden, maar 'de maatschappij' heeft ze van het begrip afgehouden." (Pen *ibid.*:947)

Dat individuen in staat zijn keuzen te maken, en niet volledig onderworpen zijn aan hetgeen hun wordt voorgehouden, zou ik met Laermans wel binnen zekere restricties willen aanvaarden⁴¹. Waar ik vooral in geïnteresseerd ben zijn de transformaties van werelden, die ontstaan onder invloed van de vrije dan wel verholen afdgedwongen keuzen. Al is de in een walkman ingekapselde trimmer nog zo gelukkig, men zou zich kunnen verzetten tegen het dan onvermijdelijke uitzicht op ingekapselde trimmers. Wanneer alle ervaringen tot alledaagse handelswaar worden, en ook de meest private nog moeten worden uitgebaat, is het maar de vraag of dat zo'n leuk gezicht is.

Trivialisering en authenticiteit

In een klein, handzaam boekje met de veelzeggende titel 'Alles is te koop', spuwen zes vooraanstaande Nederlandse publicisten hun gal over het uitzicht dat de 'high intensity markets', als opvolgers van de verzorgende overheid, bieden:

"Dit boekje richt zich tegen de belachelijke en ergerniswekkende wildgroei van kleinere en grotere 'consultancies', marketing- en adviesbureaus die in het gat gesprongen zijn dat de terugtrekkende overheid achtergelaten heeft. Tegen het voetbalveld vol samenweerderige termen als PR, management en produktgerichtheid met als een van de hoogtepunten 'klantvriendelijkheid', wat per cursus aangeleerd kan worden ter vervanging van gewoon burgerlijk fatsoen." (Van Dis e.a. 1992:7)

Een van de auteurs, Geert Mak, beschrijft de gebeurtenissen in het plaatsje Grouw in Friesland. De gemeente heeft jarenlang een camping aan het Pikmeer geëxploiteerd en de prijzen daarvan laag kunnen houden, om zodoende ten algemenen nutte een goedkope

⁴¹ Altijd nog binnen de restricties van de werkelijkheidsconcepties, die individuen sociaal, contrastructureel of strikt subjectief voorhanden hebben. Bovendien kan, inderdaad, de één het gemakkelijker dan de ander.

kampeergelegenheid te kunnen bieden aan mensen met lagere inkomens. Geen luxe, maar een 'eigen, intieme sfeer':

"Maar al die mensen met hun bungalowtentjes, hun caravantjes, hun uitbouwjes en hun voorzichtige tuintjes moeten nu weg. De gemeente heeft het terrein verkocht, er komt nu een jachthaven voor de happy few, en een handvol dure bungalows. Waarom? Niemand weet het. De gemeente is slecht bij kas, maar van deze transactie is ze nauwelijks wijzer geworden, want de vijf miljoen zilverlingen die ze voor de campinggrond gekregen heeft zijn grotendeels weer opgegaan aan de bouw van een voetgangersbrug naar het nieuwe terrein. De exploitatie vertoonde geen tekorten, al was enig groot onderhoud dringend noodzakelijk - maar dat konden de campinggasten zelf ook wel opbrengen. De Grouwster middenstand wordt er ook geen cent wijzer van, want drie- à vierhonderd arbeidersgezinnen zetten heel wat meer om dan een paar dozijn nuffige directeursvrouwen. [] De enige verklaring die de plaatselijke bestuurders voor dit alles geven bestaat uit toverwoorden: 'kwalitatieve opwaardering', 'koopkrachtige groepen', 'rendement', 'slecht-weeraccommodaties', 'ondernemerschap', 'vrije markt', 'upgrading', 'nieuw elan'. Het is het nakauwen van de taal waarmee ze omgepraat zijn, de beelden van een wereld die ze niet kennen, laat staan beheersen, de cargocult⁴² van bestuurders die hun oude idealen hebben afgeschreven en voor wie de verwarring totaal is. Helaas, [] Grouw staat allesbehalve op zichzelf." (Mak 1992: 10-11)

Grouw staat niet op zichzelf. Menige gemeente die zich in de turbulentie van de toeristisch-recreatieve ontwikkelingsplannen mee liet slepen in de het nieuwe commerciële elan is van een koude kermis thuisgekomen. Het Zuidlimburgse plaatsje Gulpen heeft op een van haar mooie heuvels een glazen piramide laten bouwen, een project waar bezoekers nota bene de historie van het Limburgse landschap konden gaan bekijken. De piramide is een affront voor dit landschap en werd bovendien een financieel debâcle van de eerste orde. Het dorpsplein van Gulpen werd in dezelfde tijd omgetoverd tot een wansmakelijk nieuwbouwhofje, met daarin alle architectonische platitudes die de Nederlandse nieuwbouwsteden hebben opgeleverd.

Trivialisering is een aspect waar de Romeinen zich al zorgen over maakten bij het verschaffen van vermaak aan het volk. Onder trivialisering moet naar mijn mening niet verstaan worden enige platvloersheid die aan de smaak en voorkeuren van 'het volk', de lagere sociale klasse wordt toegeschreven vanuit hogere maatschappelijke posities, maar de ongelooftelijke standaardisering en mengeling van standaard-elementen. Zoals Milan Kundera de kitsch omschreef (zie eerder in dit boek). Kitsch overheerst en niet de subtiele suggestie van een aanraking van het subjectieve, unieke. Rudi Laermans' gevarieerde aanbod van de 'high intensity markets' ten spijt lijkt de praktijk van recreatie en toerisme vooral doorsnee producten op te leveren. Bovendien liggen recreatieve objecten in het publieke domein. We slepen niet steeds zo'n product van de supermarkt naar ons eigen huis. In de wereld van recreatie en toerisme gaat het niet om zeep, die ofwel de huid herstelt, ofwel een reinigende

⁴² Cargocults zijn verschijnselen die door antropologen zijn gerapporteerd en die zich onder andere voltrokken op de stranden van Nieuw Guinea. De papoea's hadden kennism gemaakt met de blanken en hun schatten aan goederen. Deze goederen, zo zagen de papoea's, werden door zilveren vogels vanuit de hemel ingevlogen. Er ontstonden plaatselijk bewegingen om al het bezit te vernietigen, naar het strand te trekken en daar te wachten tot ook voor hen de zilveren vogels de kostbare lading zouden komen brengen. De vergelijking van deze verschijnselen met de hooggespannen verwachtingen van bestuurders is prachtig.

dieptewerking heeft, maar om grootschalige onderdelen van ons fysieke en emotionele landschap.

MacCannell meende in een zekere mate van trivialisering van toeristische attracties over de hele wereld nog een uiting te zien van democratisering. De vroeger zo exclusieve 'leisure class' van Thorstein Veblen verloor haar privileges:

"Modernity is breaking up the 'leisure class', capturing its fragment and distributing them to everyone." (MacCannell *ibid.*:37)

De grote, amorse nieuwe middenklasse bestond blijkens zijn analyse vooral uit over de gehele wereld uitgezwermde Amerikanen, die een nogal brave interesse voor alle exotica aan de dag legden.

Er zijn thans minder vriendelijke karakterisering en dan die van MacCannell. De Franse filosoof Alain Finkielkraut heeft zijn heftige opwinding over de nivellering van de cultuur die met het hiervoor beschreven proces gepaard gaat, neergelegd in een boek onder de titel 'De ondergang van het denken' (Finkielkraut 1988). Het ontstaan van zoveel verschillende werelden, waarin waarden en symbolen worden gehanteerd, heeft aldus Finkielkraut geleid tot een tolerantie van iedere denkbare subwereld onder de onaantastbare noemer van cultuur. Iedere wereld is cultuur, en cultuur heeft een bestaansrecht in zichzelf, die niet is aan te vechten vanuit een criterium dat buiten die cultuur gezocht kan worden. Hij herleidt deze heersende gedachte op het principe van de Volksgeist, zoals deze door Herder aan het einde van de achttiende eeuw werd geponeerd tegenover de universele criteria van de Franse revolutie:

"Deze transformatie van dé cultuur in mijn cultuur is voor Benda het kenmerk van de moderne tijd, diens unieke en noodlottige bijdrage aan de morele geschiedenis van de mensheid. Dé cultuur: dat is het domein waarin zich de geestelijke en scheppende activiteiten van de mens afspelen. Mijn cultuur: dat is de geest van het volk waartoe ik behoort, die zowel mijn verhevenste gedachten als de eenvoudigste handelingen uit mijn dagelijks leven beïnvloedt." (*Ibid.*: 13)

Achter dit pluralisme gaan twee tegenstrijdige opvattingen en consequenties schuil. De ene is een soort nihilisme of minimalisme: het culturele (het alledaagse) is eigenlijker dan het culturele (het geestesleven), waarvan de pretenties gerelativeerd zijn. De andere is de verheffing van het culturele tot het culturele. Alles is belangrijk, iedereen is creatief. Alles kan 'op een lijn worden gesteld met de grootste scheppingen van de mensheid' Cardin is net zo belangrijk als Mozart. Elitarisme is de grootste vijand:

"De democratie betekende dat allen toegang hadden tot de cultuur; voortaan laat zij zich omschrijven als het recht van iedereen op de cultuur van zijn keuze (of om zijn impuls van het ogenblik cultuur te noemen)." (*Ibid.*:112)

Maar, zo vervolgt Finkielkraut, verderop in zijn boek, dat democratische recht krijgt een zeer specifieke vorm:

"Die regressie zou volmaakt onschuldig zijn als niet op het ogenblik de Jongere overal was: in twintig jaar tijds heeft de afwijking de norm overwoerd, is de autonomie [van de jongere's anticultuur JL] in hegemonie veranderd, en is de levensstijl van de tiener wegwijzer geworden voor de hele samenleving. De mode is jong; film en reclame richten zich in de eerste plaats op een publiek van vijftien- tot twintigjarigen; de duizend piratenzenders kraaien bijna allemaal op hetzelfde gitaardeuntje dat zij gelukkig niet meer hoeven praten. En de jacht op het ouder worden is geopend: terwijl er nog geen honderd jaar geleden, in de door Stefan Zweig zo knap beschreven wereld van veilige rust, 'iemand die hogerop wilde komen zijn toevlucht moest nemen tot alle mogelijke vermommingen om ouder te lijken dan hij was' [] geldt in onze tijd de jeugd als categories imperatief voor alle generaties." (Ibid.:124)

Het 'hedonisme van de consumptie culmineert in de verafgoding van jeugdige waarden'. De waarden van de adolescente contrastructuur worden nu de normen van de alledaagse volwassenwereld:

"Met de popcultuur, de popreligie en de popliefdadigheid wordt niet de jeugd gevoelig voor belangrijke vertogen, maar wordt de wereld van vertogen zelf vervangen door die van vibreren en dansen." (Ibid.:127)

De promotoren van de hedendaagse producten hebben hun klanten op een zwakke plek in de kladden gegrepen. Geen hemels paradijs meer als troost voor de aardse sterfelijkheid, maar de eeuwige jeugd, hier op aarde. En het verzet tegen deze greep is monddood gemaakt met de verzekering dat niemand meer het recht heeft om iemand anders' wereld te veroordelen, laat staan op basis van oordelen die niet uit die betreffende subwereld zelf afkomstig zijn. Maar waarom verzet? Er is weinig zo aanlokkelijk als de ontkenning van de sterfelijkheid. Wie kan zich daartegen verzetten? De consumptie is daarmee volledig gecentreerd op wat Husserl het wezenskenmerk noemde van de alledaagse werkelijkheid of 'natural attitude': de opschorting van de doodsangst.

Op het terrein van toerisme en recreatie spitst de discussie zich vooral toe op het 'verlies aan betekenis' en authenticiteit (zie o.a. Cohen 1988; Dann 1986; Selwyn 1992). Wat zet toeristen aan om nog op pad te gaan, de vraag die Tom Selwyn zo treffend formuleerde:

"To what extent are we tourists driven by consumerism and the pursuit of commodities? To what extent is the post modern tourist just another consumer junkie, infantilised, schizoid and rendered cognitively and intellectually unable to distinguish between different types of knowledge; mere suckers for the tourist brochures?" (Ibid.:29)

De losmaking van betekenissen uit hun oude kaders is voor allerlei auteurs aanleiding om te spreken van 'het einde van...' of 'post', waarna woorden kunnen worden ingevuld als -cultuur, -modernisme, -toerisme, -geschiedenis etc. Het probleem is daarbij naar mijn mening dat men alleen de eigen alledaagse werkelijkheid of een specifieke andere als uitgangspunt neemt, en dan nog vaak als een statisch gegeven. Het verlies aan betekenis van een oud dansritueel dat tot toeristische attractie wordt gemaakt, wil in de contrastructurele optiek niets anders zeggen dan dat het een plaats krijgt in een andere werkelijkheid, die van de toerist, die door wervende folders is uitgedaagd om dit ritueel 'on the spot' te komen bekijken (zie ook Graburn 1992:4). De gelaagde werkelijkheid laat toe dat het ritueel op drie niveaus wordt ervaren: ten eerste dat van de wereld van de dansers (en dan nog op

twee manieren: als een magische exaltatie die de danser losmaakt van de eigen alledaagse werkelijkheid of als een broodwinning; wellicht als beide); ten tweede de contrastructurele wereld van de toerist, die zich bewust is van het 'onechte', maar die dat helemaal geen probleem hoeft te vinden; ten derde het niveau van elke willekeurige individu waarvan het subjectieve gevoel net tijdens de dansvoorstelling op een manier geraakt wordt zoals maar zelden gebeurt, de unieke Aha-belevenis.

Het verlies aan betekenis kan dienovereenkomstig worden opgevat: als een uitholling van de plaatselijke cultuur, als een overrepresentatie van voortdurend onechte ervaringen voor de toerist, of als een subjectieve ervaring die nog maar zelden optreedt. De vraag van mogelijk betekenisverlies raakt ook onmiddellijk aan het authenticiteitsbegrip. Immers, betekenis kan alleen worden verloren ten opzichte van een bepaalde staat van betekenis: de authentieke betekenis. Zoals bijvoorbeeld MacCannell en Cohen de wereld, die de toerist betreedt, zien, zijn er allerlei toeristische elementen, die speciaal voor het toerisme worden instandgehouden of zelfs 'nagemaakt', met een suggestie van echtheid of authenticiteit. Deze auteurs gaan ervan uit dat achter deze 'opgevoerde authenticiteit' een werkelijke authenticiteit schuilgaat. MacCannell meent dat de toerist eindeloos op zoek is naar de ware werkelijkheid achter de opgevoerde, maar dat deze werkelijke authenticiteit hem blijft ontsnappen. De wereld die de toerist zoekt verandert maar door (al is het alleen al onder invloed van het toerisme zelf) en bestaat daarom al niet meer in de vorm die gezocht wordt. De mobiele toerist wordt een perpetuum mobile, dat nergens meer tot rust komt. De wereld van de toerist bestaat dan alleen nog uit facsimiles, die soms misschien nog mooier en gaver zijn dan het origineel maar beslist onecht⁴³.

De veronderstelling door MacCannell en Cohen van een echte of authentieke wereld achter de onechte geeft het probleem een oneigenlijk karakter. Authenticiteit wordt vanuit een bepaalde werkelijkheidsbeleving vastgesteld en is hoogst selectief: bijvoorbeeld, de veranderlijkheid van die 'authentieke' cultuur wordt niet meegenomen, noch de werkelijkheid van naar profijt strevende individuen, die hun cultuur liever tot koopwaar maken dan als hogere waarheid bewaren. Authenticiteit is een waardeoordeel. Het waardeoordeel kan niet worden losgemaakt van de beoordelaar zelf (de antropoloog, de toeristen-socioloog, de toerist, de bewoner). Het waardeoordeel en de beoordelaar horen weer in een veld-context waarin belang en waarden worden vastgesteld.

De contrastructurele wereld is een (re)constructie van werkelijkheid, die men zelf denkt aan te kunnen brengen (weliswaar in een vorm van communicatief en materiële proces 'met anderen'). De contrastructurele wereld ontleent een specifieke belevingskwaliteit aan het feit dat het een Aha-beleving mogelijk maakt, die direct aan het subject raakt. Het is daarom veel meer een probleem van 'beheersing', nl. de ervaring van een eigen gecreëerde werkelijkheid, dan van onaantastbare echtheid. Het basismateriaal, waaruit de contrastructurele werkelijkheid wordt opgetrokken, krijgt per definitie een herwaardering in de contrastructu-

⁴³ Umberto Eco gebruikt hiervoor het begrip 'hyperreality' (in Grabum 1992).

rele werkelijkheid en verliest daarom op hetzelfde moment, omdat het in een andere relevantiecontext wordt geplaatst, de echtheid die het in de alledaagse wereld van toen of elders had. Het gaat dus alleen om 'contrastructurele echtheid', d.w.z. in die context aanvaarde authenticiteit, hetgeen dichtbij of veraf kan liggen van enige empirische relatie tussen betekenis en de geschiedenis van het object, waaraan die betekenis is gekoppeld. Met andere woorden, is het beeld werkelijk uit de betreffende tempel afkomstig, is het een kopie of is het een beeld dat verondersteld wordt uit de tempel afkomstig te zijn⁴⁴?

Het verlies van echtheidsgevoel in de toeristische ervaring ontstaat pas als de contrastructuur niet meer in staat is dat gevoel te reproduceren. En dat 'defect' van contrastructuur kan ontstaan door commodificering en de ontsluiting voor iedereen, waardoor het alledaags of kitsch wordt. Heidegger verwoordde dit probleem van beheersing in relatie tot authenticiteit in *Sein und Zeit* als volgt:

"As modes of Being, *authenticity* and *inauthenticity* (these expressions have been chosen terminologically in a strict sense) are both grounded in the fact that any Dasein whatsoever is characterized by *mineness*. But the inauthenticity of Dasein does not signify any 'less' Being or any 'lower' degree of Being. Rather it is the case that even in its fullest concretion Dasein can be characterized by inauthenticity -when busy, when excited, when interested, when ready for enjoyment." (Geciteerd in Adorno 1973:94/95)

Heidegger zou hier hebben kunnen refereren aan contrastructuur, die inauthenticiteit of fantasie produceert gezien vanuit het alledaagse Dasein⁴⁵. Het basismateriaal waaruit de contrastructurele wereld wordt opgebouwd moet zoveel mogelijk gegeven, voorhanden zijn, en dus toe te eigenen, en niet door personen te worden toegeleverd met een onontkoombare, onontkenbare opzet. Zo wordt inauthenticiteit vanuit het ene perspectief tot authenticiteit in het andere en vice versa. Claims zijn verbonden met belangengroepen, zo hebben we in de vorige paragraaf gezien. En in de daaraan voorafgaande paragraaf is het verschil in claims op authenticiteit geschetst tussen de natuurbeweging en de verderfelijke recreatie.

Zeggenschap?

De pleitbezorgers voor de soevereine consument menen dat deze in een vrije markt een optimale zeggenschap krijgt over de eigen situatie. De keuzevrijheid wordt verruild voor de consumentensovereiniteit. De voordurende dynamiek van de Markt onderwerpt de goederen en kwaliteiten, die een contrastructurele betekenis hebben, aan de logica van de Markt. Er wordt steeds meer geproduceerd, in de marges van het bekende. De contrastructurele betekenis verdwijnt snel, omdat de onmiddellijke en algemene beschikbaarheid die deze producten in het alledaagse leven hebben weinig aanleiding geeft tot ervaring van het

⁴⁴ Een interessante vraagstelling in dit kader is bijvoorbeeld of het aanvaardbaar is dat de beelden op het Piazza della Signoria in Florence vervangen zijn door plastic kopieën om de oorspronkelijke beelden tegen verdere erosie en ondergang te beschermen.

⁴⁵ Graburn wijst er mijns inziens terecht op dat het vreemd is dat wanneer verschillende auteurs het over de achterliggende 'verhalen' hebben die de attractiviteit geven aan bepaalde culturele producties, zij, zoals bijvoorbeeld Tom Selwyn, spreken over 'mythen' (Graburn 1992:4).

andere, het bijzondere. In het alledaagse hebben deze produkten meestal geen echtheids-waarde, en ze verliezen ook in de contrastructurele context een specifieke dáár geldende notie van authenticiteit. De zeggenschap van individuen lijkt met de accentuering van de consumentenrol niet toe te nemen. Mensen zullen waarschijnlijk nieuwe contrastructurele werelden opzoeken, die de suggestie van authenticiteit wel geven. Daarvoor moeten nog meer ruimtelijke en symbolische mogelijkheden worden geëxploreerd, wat tot verdere uitputting leidt van de bronnen die tot onze beschikking zijn.

Bourdieu's klassentheorie geeft een model om de dynamiek van de veldstrijd te begrijpen, die ten grondslag ligt aan de produktie van goederen en hun betekenissen en aan het keuzegedrag van moderne reflexieve individuen⁴⁶. Het is niet mijn bedoeling om het betoog uit hoofdstuk 2 hier te herhalen. Waar ik op wil wijzen is dat de veldstrijd in de alledaagse werkelijkheid er een is van mensen van ongelijke (veld)posities. De technisch steeds meer geavanceerde reproduceerbaarheid van goederen, die tot de verworvenheden van hogere posities behoorden, leidt tot een opheffing van schaarste, daarmee tot opheffing van privileges en een (meestal schijnbare) stijging in het veld van de voorheen minder geprivilegeerde groepen. De groepen met een hogere positie wijken uit naar goederen, die alsnog een beperkte toegankelijkheid hebben. Maar al is de status nog zo snel, de produktie achterhaalt haar wel. Deze velddynamiek is de brandstof waarop de produktie draait. Er zijn voortdurend achterstanden in consumptie weg te werken, en nieuwe waarden te creëren. De 'Iron Cage' van het produktiesysteem bestaat bij de gratie van dit veldmechanisme⁴⁷.

Vrijtijds mogelijkheden, ook recreatie en toerisme, als contrastructurele uitwijkingen vanuit bepaalde maatschappelijke posities, hebben evenzeer een veldwaarde in het alledaagse veld. Ze symboliseren de magie die met posities is verbonden, en zijn daarom voor mensen van lagere posities nastrevenswaardig. Sterker nog, de nog onbereikte posities zelf kunnen worden geconstrueerd als fantasie, als contrastructuur. In de vakantie is men even miljardair, zit men in Dallas-achtig terrasmeubilair, laat men zich door personeel bedienen, is men 'rich and beautiful', en kan men zich overgeven aan de immoraliteit van mensen met onbeperkte macht. Dat deze images van hogere klasse niet gebaseerd hoeven zijn op werkelijkheid, maar op foutieve of geïdealiseerde voorstelling van 'de rijken', doet aan het principe niets af⁴⁸.

⁴⁶ Laermans wijst er op dat de moderne reflexieve individu in zijn keuzegedrag wel degelijk te beperkingen ondervindt van o.a. inkomen, opleiding etc, dus kapitaal in de brede zin waarin Bourdieu dat bedoelt. Als Bourdieu-kenner bij uitstek (zie Laermans 1984), verzuimt hij te vermelden dat de veldstrijd niet alleen om middelen gaat, maar vooral om gedeelde inzet. De vraag is of reflexieve individuen zich daarvan losmaken; eerder zullen zij reflexief zijn over hun strategieën om die inzet te bereiken.

⁴⁷ Dit doet zich niet alleen op de schaal voor van politieke of cultureel-etnische entiteiten. Ook mondiaal vormt dit een gegeven. De minder geprivilegeerde volken zullen, en waarom niet, de rijke landen als referentiekader houden.

⁴⁸ Ethel Portnoy geeft een overtuigende analyse van Dallas in deze zin (als foutieve reconstructie van hogere klasse) in haar boekje 'Madonna's appel' (Portnoy 1992).

De veldstrijd en de marktdynamiek creëren een verwarrende situatie, die voor betrokkenen moeilijk is in te schatten. Veel acties om toeristische producten op de markt te brengen of om publieke voorzieningen te commercialiseren, zijn terug te voeren op de initiatieven van enkelen, een burgemeester, een wethouder, een belangrijke ambtenaar of een adviseur, die in het overheidssysteem zo'n invloed uitoefenen dat deze initiatieven zonder veel tegenwerkingen tot stand komen. De rationaliteit is doorgaans ver te zoeken⁴⁹. Habermas stelt het voor alsof de rationalisering van de subsystemen de grootste bedreiging is voor de leefwereld. Het probleem lijkt nog complexer dan dat. Rationalisering is een proces en rationaliteit is een toestand tot op zekere hoogte en er blijven veel blinde vlekken over, die geïnterpreteerd moeten worden door de actoren. De rationalisering van het instrumentele en strategische handelen produceert communicatieve elementen, die het handelen sturen en geloofwaardig maken. In de overheid, bij het bedrijfsleven, stikt het van ideeën, voorstellingen, slogans, truïsmen, aannamen, die gehanteerd worden door actoren, die in een zoveel mogelijk gerationaliseerde context, en juist bij de gratie van een claim op rationaliteit, vrij spel hebben.

Collectief belang

De beschouwing van de drie dilemma's komt steeds neer op de mogelijke dominantie van bepaalde belangen. Juist op het terrein van recreatie en toerisme, dat in het bijzonder verbonden is met ruimtelijke en symbolische omgeving, leidt dit tot transformaties voor langere tijd, die vrijheidsgraden voor andere belangen ernstig kunnen beperken.

Deze beperking is problematisch, omdat de contrastructurele betekenisgeving een essentiële waarde heeft. Naarmate de maatschappij meer rationeel georganiseerd raakt, zoekt men meer naar specifieke contrastructurele gebieden. De condities voor het vrijwaren van contrastructurele ruimte worden eveneens problematisch, omdat de ruimte vanuit het alledaagse nut evenzeer in toenemende mate wordt geclaimd: voor de productie van ons materiële welzijn, door de toenemende exploitatie van contrastructurele waarden ten behoeve van het economisch subsysteem.

Binnen de natuurbeweging zet een indrukwekkend blok zich af tegen deze claims. Dit deel van de natuurbeweging heeft evenwel een zeer beperkte opvatting van authenticiteit, die sterk a-historisch is (zoals ook de recreatievoorzieningen aanvankelijk a-historisch waren) en een totalitair karakter heeft. Natuurontwikkeling fungeert voor de alledaagse belangen als aflat voor de verdere exploitatie van hulpbronnen.

Succes in het realiseren van claims hangt af van de machtsverbanden tussen contrastructurele belangen en alledaagse machtsgroeperingen binnen de Staat of binnen de Markt. Allianties met de overheid hebben steeds meer de plaats overgenomen van een kritische dialoog.

⁴⁹ Zie bijvoorbeeld Maurice Roche over het débâcle van de gemeente Sheffield om de Universiade naar de stad te halen als commerciële troef (Roche 1992).

De exploitatie van de contrastructurele ruimte onder invloed van de marktwerking verhoogt het tempo waarin de contrastructurele ruimte en betekenissen worden verslonden. Deze exploitatie wordt nog ingrijpender, wanneer ook de overheid zich laat leiden door het marktprincipe. Het verslinden van contrastructurele ruimte leidt tot nieuwe contrastructurele ontsnapingen, die ook weer hun effect op de symbolische en ruimtelijke omgeving zullen hebben.

In de inleiding van dit hoofdstuk wierp ik de vraag op of er nog een collectief belang overblijft dat door de overheid zou moeten worden behartigd. De rol die de overheid zou moeten hebben is die van het verlenen van een bepaalde vrijwaring van contrastructurele ruimte. Vrijwaring tegen de Markt en vrijwaring van het ene contrastructurele belang tegen het andere. Die vrijwaring is, vanwege het essentiële belang van contrastructuur in de moderne kapitalistische samenleving, een onvoldoende erkend collectief belang. Het opnemen van een voortdurende kritische factor in de ontwikkeling van het beleid is een noodzakelijke voorwaarde om te voorkomen dat de rationaliteit van het bestuurlijk-administratief systeem zelf weer de aard en omvang van deze vrijwaring gaat bepalen: niet op communicatieve gronden, maar op grond van instrumentele en strategische rationaliteit. Aangezien deze laatste vormen van rationaliteit niets anders zijn dan instrumenten voor het verwezenlijken van wat de mens als waarde onderkent, moeten ze ook de plaats van instrumenten behouden.

In het laatste hoofdstuk zal ik proberen richtingen aan te geven waarin de instrumentele realisering van contrastructuur vorm kan krijgen.

Hoofdstuk 6

EEN MEERVOUDIGE WERKELIJKHEID IN EEN KUNSTMATIGE WERELD

Inleiding

'Deskundigen op het gebied van recreatie en toerisme hebben doorgaans niet veel op met abstracte theorieën'. Met deze constatering opende ik mijn beschouwing. Mijn onvrede met deze opstelling van deskundigen, en vooral de ambtenaren in overheidsdienst, was de aanleiding voor een speurtocht in theorie en praktijk. Inmiddels is duidelijk geworden welke abstracties ik voor ogen heb om na te kunnen denken over de maatschappelijke betekenis van vrijetijd, recreatie en toerisme, en over de dilemma's waarvoor de deskundigen van daaruit worden geplaatst. Mijn abstracties bestaan uit algemene sociologische theorie en een bescheiden hoeveelheid filosofie. Habermas schetste al in 1976 de opgave:

"Bij de huidige stand van de fysica en zeker van de nog weinig ontwikkelde sociaal-wetenschappelijke kennis zie ik het [] als een taak van de filosofie om in de wetenschappen, tegenover het empirisch elementarisme en inductionisme, steeds weer de strategie van reflexieve theorievorming te stimuleren". (Habermas 1981:138, oorspr. 1976)

De praktijk van recreatie en toerisme in Nederland is in belangrijke mate bepaald door de beleidswereld van de overheden. Men heeft een nuttig gebruik van de wetenschap gemaakt. Een wetenschappelijk debat over grondslagen van het beleid is echter geen gangbaar onderdeel van het werk van ambtelijke organisaties. Het toeristische bedrijfsleven is doorgaans niet in getheoretiseer geïnteresseerd. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de deskundigen, die met deze praktijk te maken hebben, evenmin veel met abstracte theorieën op hebben. Toch is het beperkte pragmatisme niet in het voordeel van de recreatiesector gebleken. Er is weinig onderbouwing overgebleven voor het beleidsterrein, dat de laatste jaren onder druk is komen te staan. Het recreatiebeleid in Nederland bevindt zich als een hongerende ezel tussen de hooistapel van de commerciële exploitatie en de hooistapel van de orthodoxe natuurontwikkeling. Het beleidsterrein wordt financieel en organisatorisch in hoog tempo ontmanteld, omdat andere belangen overheersen. Een grondig beargumenteerde waardering van de beleidssector wordt vooral nu node gemist.

Het doel van mijn studie is niet in de eerste plaats om een verstomd sectoraal debat nieuw leven in te blazen. De boodschap is te complex om deze direct 'in de pijplijn' te krijgen, of 'de neuzen in dezelfde richting' te laten wijzen. De bestaande desinteresse in een debat over de grondslagen van het beleid is een deel van het probleem. De theoretische onderzoeken maken aannemelijk dat het niettemin gaat om wezenlijke vraagstukken, die onze samenleving raken en die ten onrechte in de marges blijven van de maatschappij-theorieën, de politiek en het beleid. Een verheldering van begrippen als vrijetijd, recreatie en toerisme

doet een ander licht schijnen op de samenleving als geheel en de veranderingsprocessen, die zich daarin voordoen. Voor een breder forum dan de beleidssector wil ik daarom de vraag proberen te beantwoorden wat ons gemeenschappelijk belang in deze is.

In dit laatste hoofdstuk wil ik de balans opmaken van de mogelijkheden van mijn theoretisch kader voor het nadenken over de praktijk. Bovendien wil ik gefundeerde overwegingen geven voor het ingrijpen in de toeristisch-recreatieve ontwikkelingen.

Eerst is er een terugblik en bezinning op de theorie met aansluitend de samenvatting van mijn interpretatie van de praktijk. Dat deze interpretatie een kritisch aspect heeft gekregen zal de lezer niet zijn ontgaan. Het laatste deel van het hoofdstuk vormt een perspectief en is gebaseerd op hoop, de keerzijde van kritiek. Het hoopvol perspectief op de werkelijkheden van recreatie en toerisme heeft een utopisch trekje. De verwezenlijking van hoop hangt af van maatschappelijke processen, die wel geanalyseerd of bekritiseerd kunnen worden, maar niet zomaar gestuurd. Toch is er niets tegen hoop zolang de argumenten, die aan het perspectief ten grondslag liggen, redelijk zijn. Kritiek en utopie zijn elkaar aanvullende opstellingen. Kritiek zonder utopie is cynisme. Utopie die niet uit kritiek voortkomt hangt in de lucht. Onderling verbonden geven ze een beoordeling: wat fout zit en wat beter zou kunnen.

Utopisch hoeft niet synoniem te zijn met onverwezenlijkbaar. Mensen leren, de samenleving leert. Een andere zienswijze kan een maatschappelijke werkelijkheid worden. Zonder hoop daarop zijn creativiteit en kritiek zinloos. Of, zoals Zygmunt Bauman treffend samenvatte:

"But before he may be a thinker, a symbol-maker, a homo faber - man has to be he-who-hopes." (Bauman 1976:112)

De theorie en de beoordeling

In het hart van het theoretische betoog staat het werkelijkheidsbegrip. Vrijetijd, recreatie en toerisme worden opgevat als vormen van werkelijkheid, waarmee op een of andere manier afstand wordt genomen van het vanzelfsprekende, alledaagse.

De kern van het werkelijkheidsbegrip, zoals dat ontleend is aan Schutz, (die zich weer oriënteerde op James, Bergson en Husserl), is dat de ervaring van werkelijkheid begrensd is door onvermogen om te kennen en door 'opschortingen' van het besef van onvermogen. Sommige dingen - bijvoorbeeld eindigheid, eenzaamheid, doodsangst, onmacht - worden buitengesloten of, zoals Husserl dat noemde, tussen haakjes geplaatst. Mensen sluiten hun ogen voor mogelijkheden, die onderdeel van hun werkelijkheid zouden kunnen zijn, maar die ze niet beheersen. De begrensde werkelijkheid maakt het alledaagse bestaan doenlijk en werkbaar.

Wat we beschouwen als de werkelijkheid is in deze redentatie niet hetzelfde als objectief bestaan. Die objectieve werkelijkheid proberen we slechts te benaderen door middel van wat we hebben opgebouwd aan gedeeld begrip. Alledaagse werkelijkheid is in deze denktrant slechts een mentale constructie, een vorm van intersubjectiviteit. Ze lijkt echter even van-

zelfsprekend als onontkoombaar. We zijn verrast als er dingen gebeuren die niet in dat vanzelfsprekende beeld passen. We spreken dan van 'abnormaliteiten'. Of we stellen vast dat de werkelijkheid misschien veel absurder moet zijn dan de fantasie.

Contrastructuur en vrijetijd: een andere werkelijkheid

Schutz meende dat er een oneindig aantal werkelijkheden kan bestaan, elk met eigen opschortingen, thema's en structuur. Het alledaagse is de 'paramount reality'. Daarmee leven we. Andere werkelijkheden als droom of fantasie doet hij af als 'mogelijkheden' of strikt geïsoleerde gebieden.

Op grond van een beknopte historische analyse (overigens nog beperkt tot de Europese context) heb ik de interpretatie gegeven dat naast de beperkte en intern complexe alledaagse werkelijkheid meer werkelijkheden worden geproduceerd, waarin aspecten anders worden benadrukt of (zoals bijvoorbeeld tijd en ruimte) 'tussen haakjes' worden geplaatst. Deze andere werelden heb ik omlijnd met het begrip contrastructuur. Contrastructuur omvat een scala van vormen en inhouden, die tenminste gemeenschappelijk hebben dat ze zich onttrekken aan de alledaagse vanzelfsprekendheden: religie, humor, spel, vrijetijd, wetenschap, fantasie etc.

Vrijetijd heb ik nadrukkelijk geïnterpreteerd als een contrastructurele aanduiding. Een werkelijkheid wordt daarmee aangegeven, die weliswaar door de geschiedenis heen sterker geprofileerd wordt in relatie tot het steeds technischer en zakelijker geworden productiesysteem van de alledaagse wereld (waardoor vrijetijd bijna gelijk werd gesteld aan arbeids-vrije tijd), maar die gezien moet worden als 'anders' in vergelijking met het alledaagse. De vrijheid van de vrijetijd is in eerste instantie een opschorting van alledaagse vanzelfsprekendheid.

Door andere 'opshortingen' en andere 'thema's' heeft contrastructuur een distantie ten opzichte van de alledaagse werkelijkheid. Een contrastructurele werkelijkheid als 'vrijetijd' geeft de mogelijkheid om de verbinding tot stand te brengen met gevoelens, werelden, zijnservaringen, die in de alledaagse werkelijkheid van de geordende samenleving niet productief zijn of zelfs niet worden toegestaan. Het gewone leven wordt efficiënter, het 'andere' krijgt een aparte plaats. Tijd mag even 'tussen haakjes' worden geplaatst. Huiver mag even worden toegelaten. Men kan omkijken naar werelden, die in hoog tempo en onherroepelijk verloren gaan.

De distantie heeft twee aspecten. Ten eerste is het een distantie, die het individu losmaakt van de vanzelfsprekende alledaagse wereld, waardoor een bewuste ervaring wordt gecreëerd van spanning tussen subjectiviteit en intersubjectiviteit. In het betreffende hoofdstuk heb ik in dit verband gesproken van een aha-ervaring. Het subject voelt zich door het andere

aangesproken: 'dit is wat ik bedoel', 'dit is mijn wereld', 'zo ben ik eigenlijk'¹. Zo wordt vrijetijd geassocieerd met 'tijd voor jezelf'².

Ten tweede geeft de distantie aanleiding tot een evaluatie ten opzichte van het alledaagse: hoger, meer waar, beter, echter, schandaliger, ongecivileerder dan het normale. Door deze kwalificaties, die ook vanuit de alledaagse orde op de contrastructurele werelden worden toegepast, ontstaat er een wederzijdse interactie en spanning tussen de alledaagse en de andere werkelijkheden:

- interactie, want hogere waarheden uit het contrastructurele domein worden gebruikt ter legitimering van handelen in de alledaagse orde, wetenschap wordt dienstbaar gemaakt, vrijetijd wordt gedefinieerd als regeneratie-middel, kunst wordt tot een herkenningsteken van klasse gemaakt, seksuele fantasieën worden naar donkere hoeken verwezen of het amusement van agressieve jongelui wordt met de wapenstok uit het zicht van het normale leven gebannen;
- spanning, want de interacterende werkelijkheden behouden elk hun eigen logica (in ultimo een oncorrumpeerbare religie, wetenschap als autonoom terrein met een eigen opgave, l'art pour l'art etc.).

De contrastructurele wereld is per definitie in zich noch goed, noch slecht, maar is door de distantie een bron van en een aanleiding tot beoordeling. De contrastructuur is dan ook het natuurlijke domein van de kritiek op of tenminste de relativering van de alledaagse orde³.

Net zozeer als contrastructuur een hoeveelheid ervaringswerelden of werkelijkheden omvat, zo is vrijetijd een heterogeen gebied. De confrontatie met alledaagse dingen kan de vrijetijdsbeleving storen, maar ook verschillende vrijetijdswerkelijkheden kunnen elkaar in de weg zitten. Juist de vrijetijd domeinen van recreatie en toerisme zijn afhankelijk van (schaarse) materiële en ruimtelijke condities en hulpbronnen. Recreatie en toerisme brengen daarom niet zelden conflicterende aanspraken op hulpbronnen met zich mee. Bovendien komt de spanning tussen verschillende werkelijkheden direct tot uiting in de confrontatie van de wereld van overheidsbeleid en markt met het gedrag en de beleving van recreanten of toeristen.

¹ Eén van de moeilijkste aspecten aan het theoretische onderscheid tussen alledaagse werkelijkheid, contrastructuur en subject is dat deze werkelijkheden gelijktijdig van toepassing kunnen zijn op de materiële wereld. De werkelijkheidsperspectieven kunnen steeds 'omslaan' waardoor de dingen een andere plaats en betekenis krijgen.

² Alsof de tijd die men aan het najagen van een carrière niet tijd voor jezelf is.

³ Buiten de met anderen deelbare, intersubjectieve werkelijkheden van de contrastructuur kan men zich een oneindig aantal subjectieve werkelijkheden voorstellen. De subjectieve werkelijkheden, zoals ik heb betoogd in hoofdstuk 2, kunnen zich ontdoen van iedere beperking. Vrijetijd als vrijheid van alledaagse werkelijkheid kan uit al deze subjectieve ervaringen zijn opgebouwd, maar omdat de notie van vrijetijd zich vormt als herhaalbare ervaring en reproductie door gedeelde ervaringen wordt bevorderd, gaat het tegelijkertijd om intersubjectiviteit, een gedeelde en ge(re)produceerde andere werkelijkheid.

De dynamiek van alledaagse en contrastructurele werkelijkheid komt scherper in beeld door een verbinding van deze twee domeinen met Bourdieu's veldtheorie en Habermas' theorie van het communicatieve handelen.

Individen, die binnen een werkelijkheidscontext op elkaar betrokken zijn, vormen '(kracht)velden'. Het interessante aan deze veldtheorie van Bourdieu is dat hij velden beschrijft, die zich aandienen op allerlei niveau's, macro zowel als micro met alle gradaties daartussen. Centraal is de veld-inzet, een bepaalde waarde die mensen ertoe brengt met elkaar te wedijveren om deze waarde te bereiken⁴. De veldstrijd, die openlijk of verholen kan plaatsvinden, wordt gestreden met ongelijke middelen. Deze middelen, of 'kapitaal' zoals hij het noemt, liggen op het vlak van economische, culturele of sociale hulpbronnen. De ongelijke verdeling leidt tot een hiërarchie in het veld, die op het grootschalige veldniveau 'klassen' kunnen worden genoemd; de veldstrijd is dan klassenstrijd⁵.

Hoewel belangen in het veld tegengesteld zijn, is er, zolang men nog strijdt om eenzelfde inzet en men de grenzen van het veld (bewust of onbewust) aanvaardt, sprake van stilzwijgende medeplichtigheid aan het voortbestaan van het veld. Een werkelijkheidsopvatting, van waaruit zowel de inzetwaarde is afgeleid als ook de begrenzing van het veld, noemt hij de 'doxa', de voorstelling dat de dingen zijn zoals ze zijn en behoren te zijn.

Voor het theoretisch betoog geeft de veldtheorie veel aanknopingspunten. De doxa kan worden opgevat als een verbijzondering van de intersubjectieve overeenstemming, zoals Schutz deze voorstelde. Verduidelijkt wordt nu waartoe deze intersubjectiviteit zich verhoudt: een woelige wereld van inzet en strijd. Een wereld, die bovendien zichzelf afbakent en andere buitensluit. De alledaagse orde verschijnt als vanzelfsprekende of objectieve werkelijkheid, maar wordt als doxa voortgebracht door ongelijke machtsposities (de één overvleugelt de ander). Dit proces van intersubjectieve overeenstemming kan, maar hoeft niet bewust op overheersing gericht te zijn⁶.

Het is aannemelijk dat contrastructurele werelden als velden worden gevormd, met een eigen doxa en een eigen historie van succes en falen in de onderlinge strijd om de waarheid, het goede of het echte. De opschorting van de alledaagse werkelijkheid, zoals deze in de contrastructurele vrijetijd plaatsvindt, is een opschorting van een belangengebonden werkelijkheid. Ook hier ligt weer een aantal consequenties voor het beoordelen van vrijetijdsdo-

⁴ De veldtheorie is een optiek die alles terugvoert op strijd. Een paar aanvullende opmerkingen op het voorgaande lijken me hier op hun plaats. Het strijdperspectief lijkt op het eerste gezicht nogal dwingend en overdreven. Het strijdbeeld komt dichterbij onze alledaagse ervaring als we het vertalen in voorkeur (het begeren van een begerenswaardig en schaars goed) en referentiekader (de veldwereld, waarin het begerenswaardige als zodanig wordt bevestigd). Om de voorkeur te verwezenlijken zetten we ons in.

⁵ De complexiteit van de samenleving en de verzoening van klassentegenstellingen, die o.a. beide ertoe leiden dat men in de Westerse samenleving moeilijk van een klassenstrijd kan spreken, doen aan het principe van de veldstrijd niets af. Er blijft een verwijzing naar hiërarchieën binnen cercles, circuits, groepen of andere sociale verbanden. Klassen verschijnen hier nog slechts op micro- of mesoniveau.

⁶ De doxa, hoezeer ook verbonden met bepaalde belangen, heeft altijd een sterke overtuigingskracht; het is normaliteit, en daarin ligt precies de stilzwijgende medeplichtigheid van dominante groepen en hun gedomineerde tegenvoeters.

meinen, en met name recreatie en toerisme. Eigen werelden of werkelijkheden in de vrijetijd kunnen als sociale velden worden gestructureerd, met een doxa die ook binnen die werelden aan toonaangevende groepen zijn gebonden (wie is een echte watersporter, een echte jager, een echte sportvisser etc.). Deze werelden hebben hun eigen dynamiek, die met veldstrijd en ongelijke posities samenhangt. Bovendien zijn deze werelden niet alleen symbolische constructies, maar ze moeten ook materieel worden gerealiseerd. Om de betekenis van bepaalde vrijetijdsactiviteiten en materiële voorwaarden te begrijpen, moet men het binnenperspectief van deze dynamische velden kennen. Zo vormen vrijetijdswerelden werkelijkheden die in zichzelf criteria en voorwaarden voor bevrediging scheppen. Het lijkt me vanuit dat oogpunt onjuist of op zijn minst te beperkt om recreatie of toerisme als surrogaat-compensaties voor alledaagse tekortkomingen te beschouwen. Ze vormen bronnen voor zelfstandige ervaringen.

De vrijetijdswerelden worden bovendien weer gebruikt als uitdrukking van alledaagse posities. De aparte contrastructurele werelden worden door belangen- of statusgroepen geclaimd. Achter de alledaagse posities gaat een wereld van vrijetijdsvoorkeuren en -gedrag schuil, die doet denken aan een geheim verbond. Beperkt toegankelijke betekenissen (smaak, voorkeuren, waardering) bevestigen bevoorrechte posities. De contrastructurele doxa verwijst naar kapitaalverdeling in de alledaagse orde. De cultuurreis naar Toscane of het dragen van een 'Pitbull-smoking' zijn emblemen, die weliswaar een contrastructurele betekenis hebben (de laatste bijvoorbeeld is een veelkleurig parachute-zijden joggingpak dat naar een bepaald soort sporten verwijst; de dragers worden verondersteld een vooleifde te hebben voor agressieve honden, en auto's met brede banden), maar voor de ene groep een relevantie hebben die ze voor de andere ten enen male missen. Ze kunnen dan symbolen worden, die zich tot op bepaalde hoogte losmaken van hun contrastructurele achtergrond.

We kunnen de maatschappij beschouwen als een globaal veld met een globale doxa, waarbinnen zich echter een myriade van subvelden aftekent. Deze subvelden lijken zich voortdurend uit te breiden en te differentiëren. De individu neemt aan een groot aantal velden deel en kan tussen velden alterneren⁷. Als de alledaagse werkelijkheid een (intersubjectief) antwoord is op het probleem van het voortbestaan, dan is contrastructuur weer een antwoord op dat antwoord.

In de werelden van recreatie en toerisme worden werkelijkheidsconcepties geproduceerd, die een herinterpretatie van de complexe alledaagse werkelijkheid geven. Juist de distantie maakt het mogelijk om alledaagse conflicten te neutraliseren, tegenstellingen weg te werken of desintegratie door een geïntegreerd beeld te vervangen. In die context wordt historie (her)uitgevonden en worden 'ecosystemen' geconstrueerd als werkelijkheden waarmee men

⁷ Een begrip als individualiteit of keuzevrijheid verwijst naar mijn gevoel eerder naar het alterneren of kiezen voor een bepaalde velddeelname ofwel het daarvan afzien, dan naar vrijheid in een soort luchtledige. Ieder individuele keuze zet een mens in een bepaald krachtveld en strijdverhouding.

zich kan voelen samenvallen⁸. Het is deze herintegratie die bijvoorbeeld centraal staat bij MacCannell (ibid.), die stelt dat de moderne mens eigenlijk alleen nog via toeristische ervaringen in staat is de wereld als structurele eenheid te ervaren in tijd (wat toen was en nu is) en ruimte (wat hier is en elders).

De veldtheorie heeft aan de werkelijkheidsconcepties een probleemstelling meegegeven: wiens belang is in het geding bij de reproductie van een bepaalde werkelijkheid? Habermas' theorie van het communicatieve handelen voegt een zeer belangrijke dimensie aan deze zienswijze toe.

Het communicatieve handelen betreft het terrein van de doxa. De intersubjectieve vaststelling van waarheden, normen en waarden ontstaat via 'talige' uitwisseling tussen mensen. Deze uitwisseling reproduceert sociale verbanden in 'symbolische' zin. Daarnaast stelt Habermas vast dat de materiële reproductie van sociale verbanden steeds meer georganiseerd wordt volgens principes, die geen voortdurende communicatieve overeenstemming vereisen. Deze principes zijn ontleend aan de instrumentele rationaliteit: hoe kan men op de meest efficiënte manier het doel bereiken door het (re)productieproces zelf te beheersen (vaste routines of receptuur sparen tijd en geld); en aan strategische rationaliteit: hoe kan men het doel op de meest effectieve manier verwezenlijken door de condities rond het instrumentele proces te beheersen. De noodzaak van communicatieve overeenstemming, het steeds met elkaar overleggen, zou deze dubbele rationaliteit van het materiële reproductieproces zelfs hinderen.

Simpelweg samengevat is Habermas' grootste zorg dat de onpersoonlijke principes van de materiële reproductie de communicatieve of symbolische wereld gaan domineren. Habermas spreekt hier van 'kolonisering van de leefwereld'. Onze alledaagse werkelijkheid wordt dan vooral bepaald door regels, geld, efficiëntie, effectiviteit en strategische zetten. Orkesten worden opgeheven, omroep wordt gecommmercialiseerd en alleen de kassuccessen overleven. Inspraak en tegenspraak worden gesmoord in bureaucratische procedures.

Habermas wijst op de uitwisseling tussen beide mechanismen, materiële en symbolische reproductie, die hij toespitst op vier uitwisselingsrollen⁹. In elk van deze uitwisselingsrollen is sprake van doelverwezenlijking. Maar daarbij dient in deze uitwisseling een evenwicht tot stand gebracht en gehandhaafd worden tussen symbolische en materiële reproductieprocessen, tussen doel(vaststelling) en middelen(toepassing).

Habermas en Bourdieu leveren elkaar aanvullende perspectieven, die bruikbaar zijn voor een analyse van de maatschappelijke orde, maar ook van vrijetijd, recreatie en toerisme. De velddynamiek (Bourdieu) wordt beheerst door de krachtsverhouding van belangengroepen,

⁸ In deze zin kunnen toeristische processen een identiteit verschaffen aan gemeenschappen, waarin het verleden of de natuur een centrale betekenisgever is.

⁹ In hoofdstuk 3 en 4 worden deze behandeld. Het zijn: de burgerrol; de cliëntenrol; de werknemersrol; de consumentenrol.

de beschikbare middelen en de reproductieprincipes (Habermas). Dit gecombineerde perspectief kan worden toegepast op de alledaagse wereld, zoals van het beleid, en op de contrastructurele wereld, zoals van de vrijetijdsbesteding.

Contrastructuur als antwoord en als bron

In twee opzichten kan met het contrastructuur-perspectief een amending worden gegeven op Habermas' leefwereld en systeem tegenstelling.

Ten eerste, de leefwereld bestaat niet uit één, zoals Habermas deze opvat, maar uit twee domeinen: die van de alledaagse moraliteit, waarheden en waarderingen, en die van de contrastructurele. Habermas' theoretische constructie beperkt zich tot de rationaliteit van de alledaagse werkelijkheid. Binnen deze beperking is de leefwereld de contra-mal van een systeemwereld.

Zijn hoop is gevestigd op de rationaliteit van de leefwereld, die gelegen is in het communicatieve handelen. Daarmee moeten wij kunnen voorkomen te worden geknecht door onpersoonlijke systeeminvloeden. Bovendien bevrijdt het de individu van onderwerping aan personen, omdat iedereen op redelijkheid van argumenten een beroep kan doen. Zo vindt men een antwoord op een belangengebonden doxa. Het communicatieve handelen biedt, in Habermas' zienswijze, een uitweg uit de hermetische, mechanische werking van (kracht)velden en zou de knellende vanzelfsprekendheid van de heersende doxa, de belangendominaties en de zakelijke logica kunnen opheffen. Habermas ziet hierin de eigenlijke vervulling van de Verlichting. Kunst, religie, wetenschap e.d. verzelfstandigen zich, volgens hem, als afzonderlijke communicatierreinen binnen de alledaagse leefwereld. Habermas blijft, naar mijn opinie, steken in de commonsense van de alledaagse werkelijkheid en de daarop geprojecteerde Verlichtingsgedachte dat, als uiting van vooruitgang, de werkelijkheid zodanig is te beheersen dat deze naar een (rationeel) optimum is te voeren: produktiologica zonder kolonisering, gecontroleerde politiek, en geen systematisch verstoorde communicatie¹⁰.

Ten tweede biedt contrastructuur een voortdurend alternatief voor de rationalisering van de alledaagse leefwereld en systemisering. De communicatieve ontwikkeling van de alledaagse leefwereld biedt geen laatste antwoord op onze uitdagingen. Het lijkt mij uiterst waarschijnlijk dat zelfs de meest Verlichte geest naar het andere, het onnutte, of de collectieve droom zal blijven zoeken¹¹. Contrastructuur maakt steeds vanuit een andere invalshoek een nieuw antwoord (of weerwoord) mogelijk maakt op de antwoorden, die in de alledaagse wereld

¹⁰ Een technologiecriticus als Vermeersch is minder optimistisch ingesteld en meent dat de loop der ontwikkelingen volledig zal worden gedomineerd door een uiteindelijke desastreuze alliantie van wetenschap, techniek en kapitalistische economie (Vermeersch 1990).

¹¹ In zeker opzicht lijkt Habermas zelf hierop een uitzondering te vormen. Als men leest over zijn intensieve wetenschappelijke carrière en zijn ongelooflijke produktiviteit, kan men zich voorstellen dat hij nooit anders heeft kunnen bedenken dan dat vrijetijd een vorm van vervreemding is. Overigens kunnen we Habermas' abstracte intellectualisme wellicht ook geheel in de contrastructuur situeren.

gelden¹². In die zin is de contrastructuur niet alleen een vluchthaven, maar ook een bron van zingeving en inspiratie. Maar, omdat de contrastructurele wereld in zich noch goed noch kwaad is, leidt de 'dialectische' relatie tussen alledaagse wereld en contrastructuur niet per se tot vooruitgang. Hoewel er dan geen vooruitgang in besloten ligt en van dialectiek in Hegeliaanse zin geen sprake is, lijkt mij de contrastructurele bron een vitale voorwaarde voor het menselijk bestaan.

De verzakelijking van de alledaagse werkelijkheid, waarvoor Habermas de redenen aan geeft, leidt niet alleen tot vervreemding, zoals Habermas meent (Habermas 1981:12-13) maar ook tot een articulatie van het andere. Het is, bij wijze van spreken, de uitvinding van formica, makkelijk schoon te houden en stevig, die de heimwee naar rustieke, houten tafels heeft geconditioneerd. De ene werkelijkheid ontwikkelt zich in directe relatie met de andere. Maar de andere werkelijkheid krijgt tegelijkertijd een eigen betekenis en ontwikkelingspotentieel. Het is meer dan genoegdoening. Er vormt zich rijke ervaringswereld, waarin historie, *communitas*, tijd en ruimte, lichamelijke e.d. worden gereproduceerd.

Wat mensen in hun vrijetijd, als recreant of als toerist doen levert de zo langzamerhand de onontkoombare illustratie van het feit dat men massaal deze bronnen van contrastructuur aanboort¹³. Als werkelijkheden, ook de alledaagse, menselijke constructies zijn is de vrijetijd meer dan een hersenschim, een illusie. Illusie wordt doorgaans geassocieerd met een schijnbare werkelijkheid. Dus, met onwaarheid. Maar iedere werkelijkheid is in zoverre schijnbaar of onwaar dat ze slechts op aannamen is gebaseerd. Maar recreanten en toeristen jagen niet massaal onwaarheden na. Illusie is een term die een alledaags vooroordeel inhoudt¹⁴. Vrijetijd is net zozeer (on)echt als het gewone leven¹⁵. Misschien valt de mens in de vrijetijd wel beter samen met de zijnsvormen waaruit hij voortkomt: agressief, met een ongeorganiseerder tijdsbesef, daarom lui, zich één voelend met de natuur. Alleen het

¹² Dit contrastructurele antwoord kan zowel betrekking op de door Habermas en anderen veronderstelde rationaliteit en dominantie van de wereld van materiële reproductie, de 'systeemdwang', als op de steeds verder ontwikkelde rationaliteit van de leefwereld, de rede. Deze laatste produceert zelf een overmaat aan overwegingen en een ondragelijke tolerantie.

¹³ Vermeersch stelt dat de 'jenseits-gerichtheid' (hiernaarnaals) wordt vervangen door 'diesseits gerichtheid'. Men zou kunnen veronderstellen dat onder invloed van een rationalisering en onttovering van de bovennatuurlijke wereld een verschuiving optreedt van het ene contrastructurele terrein naar het andere: van religieuze naar vrijetijdservaringen (Vermeersch *ibid.*:24).

¹⁴ Bauman, in zijn boek 'Towards a Critical Sociology' meent dat de sociologie overwegend van dezelfde vooroordelen vertrekt: "Sociology, as we know it, inquires into the 'conditions' of the normal, but the 'causes' of the abnormal. [] Nothing is bizarre in itself. The oddity of a phenomenon is never an attribute of its own - though this is what the common figure of speech would have us believe. We perceive an event or an object as odd when it 'stands out' from the colourless, jejune background of monotony. But the background in turn is the product of selective perception; it is the act of sowing standard seed which turns other flowers into weeds." (Bauman 1976:27/28)

¹⁵ Nochtans moet duidelijk zijn dat onze directe overleving in de (specifiek historisch gevormde) alledaagse werkelijkheid is georganiseerd.

alledaagse leven en de daarin geldende maatstaven maken de vrijetijd tot een 'illusie' (als on-waarheid), of tot een onnuttige ervaring¹⁶.

Met de zienswijze van Habermas, waar deze zich concentreert op de 'kolonisering van de leefwereld', gecombineerd met mijn aanvullende theoretische en praktijkgerichte analyse, kan men zich voorstellen dat de alledaagse wereld en met name de materiële reproductieprocessen niet alleen de alledaagse leefwereld aantasten, maar ook de contrastructurele bronnen aanboren, besmetten of zelfs opslokken. Twee redenen kunnen hiervoor worden aangevoerd.

In de eerste plaats zijn alledaagse en contrastructurele werelden doorgaans, tenminste voor een deel, opgebouwd uit dezelfde elementen, natuur, artefacten van menselijk handelen en dergelijke, die in hun verschillende werkelijkheidscontext een andere betekenis krijgen. De verschillende werelden kunnen als het ware over elkaar heen liggen. Zodra bijvoorbeeld de overheid zich gaat bemoeien met het behoud van deze elementen, of zelfs materiële of symbolische condities tot ontwikkeling brengt, die een contrastructurele betekenis hebben (het aanleggen van recreatievoorzieningen, promotie daarvan), wordt de logica van de alledaagse systeemwereld ook daarin merkbaar. De interne logica van de materiële reproductie (efficiëntie en effectiviteit) zou ertoe kunnen bijdragen dat de systeemwerking ervan, dwars door alledaagse en contrastructurele velden heen (en daardoor velden met elkaar verbindend), een allesoverheersende invloed gaat uitoefenen. Dezelfde materiële reproductieprocessen spelen dan enerzijds een rol in het dragen van een contrastructurele wereld en zijn voor hun succes van de daar geldende doxa en veldinzet afhankelijk. Anderzijds zijn deze reproductieproces gebonden aan de alledaagse wereld, het nut, de haalbaarheid, en vormen de organisaties, die deze materiële reproductie uitvoeren, weer subvelden, met hun eigen doxa, routines en ontwikkelingslogica¹⁷. Zo ontstaat een buitengewoon complexe situatie van onderling verweven processen en conflicterende werkelijkheden.

In de tweede plaats worden contrastructurele werelden een bron van commerciële exploitatie. Andere werkelijkheden en waarden worden handelswaar, waardoor deze 'alledaags' worden en nieuwe contrastructurele bronnen moeten worden aangeboord om een 'andere werkelijkheid' nog mogelijk te maken. Door een dergelijk proces zouden bronnen van ervaring kunnen worden uitgeput of alleen nog te vinden zijn in extremen, nog gekker, nog ongelooflijker of nog verder buiten de proporties van het alledaagse.

¹⁶ Tenzij de vrijetijd dienstbaar wordt gemaakt aan de alledaagse orde: dan wordt ze nuttig, acceptabel en goed.

¹⁷ Dit laatste vormt naar mijn mening de kern van de 'zelfstandige' ontwikkeling van materiële reproductieprocessen, die in het technologie-debat als onontkoombaar en bedreigend voor de samenleving worden geschetst (zie Ellul 1992 en Habermas 1989). De doxa van ambtelijke werelden of bedrijfsorganisaties levert de rechtvaardiging en de veldstrijd conditioneert de deelnemers om steeds succesvoller te zijn in hun eigen veld. De uitvinder in het grote technische of medische concern gaat steeds verder met de grenzen van het 'bekende' op te schuiven. Daar wint hij het respect van zijn veld. Het is niet alleen maar nieuwsgierigheid, maar doorgaans pure veld-ambitie.

Wanneer contrastructurele werelden steeds meer onderworpen worden aan de logica en aan de doxa van alledaagse processen, verliezen ze letterlijk hun geloofwaardigheid: er is niets meer om in te geloven. Het subject, met een bijna onuitputtelijke mogelijkheid om voor zichzelf nieuwe werkelijkheden te scheppen, wordt volledig op deze eigen mogelijkheden teruggeworpen. De gedeelde contrastructurele wereld wordt dan door de alledaagse geabsorbeerd. De feitelijke en ideologische onaantastbaarheid van het subject (de soevereine consumment) is tegelijkertijd zijn achilleshiel. Door steeds nieuwe mogelijkheden aan te reiken, maakt de alledaagse commercie het subject van zich afhankelijk en onderschikt aan de logica van de materiële reproductie¹⁸. De markt blijft dan over als bepaler van de contrastructurele beelden¹⁹. Allerlei belevingsaspecten verliezen de authenticiteit van te zijn voortgebracht in een contrastructurele wereld met een eigen doxa en eigen opschortingen²⁰.

De (vaak letterlijke) hoge vlucht die het toerisme heeft genomen laat vervolgens nog zien dat de zoektocht naar andere werkelijkheden een aanspraak doet op alle cultureel, sociale en natuurlijke hulpbronnen die onze wereld te bieden heeft. De commercie en een regelende overheid volgen doorgaans dit proces en versnellen dit. Waar kan men zich permitteren het aanboren van nieuwe bronnen ad infinitum toe te laten? Contrastructurele bronnen botsen met alledaagse leefwereld van mensen, die golven toeristen over zich heen zien komen. De toerist stoort de plaatselijke bevolking. Maar ze botsen ook met elkaar. De natuurlobby bestrijdt de toerist.

De kunstmatige mens en het collectieve belang

Het beeld dat uit de voorgaande beschouwing overblijft is dat van een maatschappij die zich in steeds sneller tempo beweegt in de richting van een toenemende spanning tussen alledaagse leefwereld en subsystemen (met enorme problemen van overzicht, controle, sturing en legitimatie), een massale zoektocht naar contrastructurele werelden, en tegelijkertijd uitputting van de contrastructurele bronnen. In de combinatie van deze processen is een grond te vinden voor de suboptimaliteit van de gezamenlijke situatie waarin we verkeren. De over-

¹⁸ De veelgehoorde tegenwerping dat de markt en de techniek ons toch in ruime mate voorzien van prachtige Compact Disks, en daarmee onze verbeelding dienen, vraagt om een volgende tegenwerping: zolang er een contrastructurele wereld bestaat van muziek-appreciatie, met eigen criteria van kwaliteit en authenticiteit, is er weinig of niets aan de hand (of het moet zijn dat ons oor een muziekkuitvoering door dilettanten niet meer kan verdragen). Het is niet voor niets dat de radio, en in minder mate de TV, praatprogramma's presenteert over die criteria. De productie van CD's laat andere producties echter veel meer onverlet dan wellicht een commerciële uitbating van onze fysiek-ruimtelijke en betekenisvolle omgeving.

¹⁹ Een snelle omloop van produkten is voor de markt gunstig. De mode-ontwikkelingen illustreren aardig wat er gebeurt: er wordt een contrastructurele associatie geproduceerd (gaten in een spijkerbroek, een PLO-doek als shawl); het produkt raakt snel uitgeput door dat het 'gewoon' (alledaags) wordt en doordat het in het veld, waarin het een bepaalde veldinzet in beweging brengt, niet lang schaars is en als waarde devalueert (de lagere regionen van het veld hebben zich er meester van gemaakt).

²⁰ Het subject kan onmogelijk de reikwijdte hiervan voor zichzelf op langere termijn en voor anderen overzien. Dus moet het subject verder worden gereguleerd en gesanctioneerd. Ook hierin schuilt een groot probleem. Wanneer het vliegen of autorijden, vanuit milieu-overwegingen, aan banden moet worden gelegd, wordt de genoegdoening voor onderwerping aan de alledaagse werkelijkheid, in de vorm van recreatie en toerisme, belemmerd.

gang van alledaagse realiteit naar een contrastructurele wordt in recreatie en toerisme een gebruikelijk patroon voor iedereen, een routine, en daarmee bedreigen we juist de instandhouding van diezelfde contrastructurele elementen. De instandhouding is ons collectief belang en lijkt tegelijkertijd een bijna onmogelijke opgave, omdat we deze instandhouding collectief bedreigen.

Juist het terrein van recreatie en toerisme levert een goed beeld van het maatschappelijk dilemma vanuit de geboden invalshoeken. De uitersten in beoordeling liggen ergens in de pessimistische traditie van de kritische maatschappij-theorieën enerzijds en de optimistische relativering van het postmodernisme. Onder de eerste interpretatie dreigt de rationalisering van onze produktie en technologie de leefwereld geleidelijk te vermorzelen. Onder de andere hebben we ons juist bevrijd van dit soort allesomvattende meningen (omdat niemand de waarheid in pacht heeft) en wordt het verdwijnen van maatgevende leefregels gevierd als succes van de emanciperende mens. Het emancipatie-ideaal van het modernisme mondt dan uit in een nieuwe staat van mens-zijn, waarmee tegelijkertijd het modernisme en de daarmee verbonden pretenties worden achtergelaten. Alles kan, iedereen amuseert zich dood, en niemand heeft enig argument om een ander het recht daarop te ontzeggen.

De toerist, vaak gekarikaturaliseerd als half bleke, half verbande dikzak gehuld in veelkleurig hemd, met korte broek, overal heen reizend en lokale culturen brutaliserend, kan zowel als zinnebeeld voor de ene als voor de andere optiek worden gebruikt.

Het theoretisch perspectief leidt naar een derde mogelijkheid. Zoals Bataille (zie eerder in dit boek) het zo prachtig beschrijft, kunnen we ons voorstellen hoe in de menselijke evolutie het bewustzijn zich vormde van de 'homo sapiens', de denkende mens of beter het denkende dier, dat zich uit zijn animale achtergrond probeert los te maken en daaraan nog een soort oer-heimwee overhoudt. De homo sapiens heeft als onderdeel van de bewustzijnsvorming zijn omgeving tot object gemaakt, en daartegenover een houding ontwikkeld. Deze houding is per definitie 'antropo-centrisch'. Daarnaast heeft de homo sapiens zijn werktuigen gemaakt om die omgeving aan zich te onderwerpen en te kunnen gebruiken. De wereld van werktuigen en beheersing wordt die van de 'homo faber', de mens die steeds verder doordringt in de beheersing van zijn omgeving. De mens leert om effectiever zijn (nog steeds geconstrueerde) omgeving te benutten, te consumeren, vaak letterlijk op te eten. Tegenover wat verdwijnt wordt een andere, kunstmatige wereld opgetrokken, een contrastructuur, waarin vrijetijd een sleutelrol heeft gekregen. De bewustwording van deze kunstmatigheid, zowel die van de alledaagse en contrastructurele werkelijkheid, leidt, zoals mij voor ogen staat, naar een nieuw mensbeeld, dat van de 'homo artificiosus', de kunstmatige mens.

De kunstmatige mens rijdt, als een nieuwe Ben Hur, op twee voortsnellende paarden, die niet zonder elkaar kunnen maar ook elkaar bijten en allebei in toom moeten worden gehouden: de alledaagse werkelijkheid en de contrastructurele. De paarden mogen niet teveel uiteen wijken. En als er een struikelt, gaat de andere mee. De menner moet daar scherp op letten.

De 'homo artificiosus' is een rationeel mensbeeld. Erkend wordt dat werkelijkheden geen vanzelfsprekendheden zijn. Ze zijn geconstrueerd door mensen, die daarmee een context scheppen voor wat waardevol, wat waar en wat goed is. Pretenties van de Verlichting, door Habermas samengevat als het vermogen tot argumentatieve overeenstemming, gelden voor zover ze de rationele organisatie van de alledaagse wereld betreffen. Ze staan in een interrelatie (antwoord, weerwoord, bron) met alle pretenties van de contrastructurele wereld, die binnen hun context evenzeer tot gelding worden gebracht. De rationele opgave is om de reproductie van de twee werkelijkheidsdomeinen te 'mennen', waarbij het grootste probleem is om de condities voor een niet-alledaagse wereld vanuit een alledaagse rationaliteit te bewaken. Naast een moderne individuele reflexiviteit, zoals Laermans in navolging van Beck postuleerde, vereist dit een moderne collectieve reflexiviteit. Hoewel de overheid en het daarmee verbonden politiek-administratieve subsysteem niet het enige kader vormen waarin deze reflexiviteit moet plaatsvinden, ligt daar wel een buitengewoon zware verantwoordelijkheid. De organisatie van interventie vertoont helaas eerder de neiging contrastructurele werkelijkheid op te heffen dan te helpen voort te brengen.

Hoe moeilijk het beheersen van voorwaarden voor contrastructuur is vanuit een alledaagse rationaliteit, zonder de contrastructurele ervaring te koloniseren, blijkt uit de analyse van het beleid voor recreatie en toerisme.

De praktijk en de dilemma's

Wat gebeurt er eigenlijk als de overheid als collectieve organisatie zich met de andere werkelijkheid gaat bezighouden? Het recreatie- en toerismebeleid van de Nederlandse overheid heeft als casus voor mijn onderzoek gediend. De beperkingen die ik vooraf heb aangebracht zijn: het rijksbeleid, en de periode na de tweede wereldoorlog. Daarmee kan niet worden vastgesteld hoe lagere overheden de zorg voor recreatie en toerisme opvatten of hebben opgevat. De laatste beperking is dat ik mijn bevindingen hier slechts zo summier mogelijk samenvat.

In het begin van de naoorlogse periode gaf de overheid formuleringen aan het beleidsdoel, waarmee mijn omschrijving van contrastructuur onmiskenbare verwantschap heeft. Recreatie raakte vervolgens als begrip ingeburgerd. Het emancipatiedenken had de vooroorlogse vrees voor ongecontroleerd vrijetijdsgedrag overwonnen. De opvoedende inslag van het beleidsstandpunt maakte plaats voor een egalitair denken over recreatie: een tijd-ruimtelijke genoegdoening voor ieders maatschappelijke inzet en voor nadelige omgevingseffecten van de wederopbouw. Deze genoegdoening eiste vrije ruimte, op grote schaal.

De verhoudingen tussen maatschappelijke groepen en belangen werden ingekaderd in een structurele verzoening van eisen, die voortkwamen uit de rationaliteit van de productieorganisatie en welvaarts-groei, eisen van een rechtvaardige verdeling van de welvaart en eisen van het verzachten van offers (maatschappelijk, ruimtelijk etc.) die voor de welvaarts-groei moesten worden gebracht. Tegenstellingen tussen belangen van werkgevers, werkne-

mers en overheid werden daartoe zo goed mogelijk overbrugd ('grote ruil'). Het recreatiebeleid paste in dit kader van genoegdoening en opheffing van 'onwelzijn'.

Bij de invulling van dit beleid is de alledaagse werkelijkheid van organisatie, financiering en beheersing doorslaggevend geworden. Er trad om zo te zeggen een steeds sterkere instrumentalisering op van het beleid. Planningsprocedures, de noodzaak om samenwerkingsverbanden op te zetten en andere 'systeem-kenmerken' fixeerden de vormgeving van recreatieve voorzieningen volgens praktische vuistregels. De raming van recreatieve behoeften werd opgemaakt uit geaggregeerde inventarisaties van individuele voorkeuren. Deze voorkeuren zijn gereconstrueerd met behulp van de meetlat van standaardbegrippen omtrent - aanvaardbaar - recreatie. Toerisme komt pas later pregnant in het beleid naar voren.

Steeds meer werden strategische overwegingen, zoals een streven naar versteviging van de sector tegenover andere sectoren, belangrijk. Ontwikkelingen in de samenleving en in het totale bestuurlijk-administratieve en economische krachtenveld gingen de verschuivingen in de wereld van recreatie en toerisme overheersen en bepalen. De verzorgingsstaat, die door de 'grote ruil' mogelijk werd gemaakt, heeft vervolgens een eigen problematiek met zich meegebracht, die zich uit in een structurele crisis in de relatie tussen doelen en middelen. De crisis, die voor de meeste beleidsterreinen nu al ruim een decennium tot uiting komt in geleidelijke afbraak van beschikbare budgetten en in organisationele pogingen tot versobering en efficiëntie, is voor de recreatiesector zeer ingrijpend. Een andere keuze dan voor een commerciële wending lijkt vanuit de logica van het materiële reproductieproces voor de recreatiesector nauwelijks voor de hand te liggen: recreatie en toerisme moeten elkaars bondgenoten worden en om te overleven zich aaneensluiten tot één industrietak. De verzorgingsstaat trekt zich zo ver mogelijk terug en probeert een vangnet te blijven bieden voor de zwaksten in de samenleving, of zoals Ghandi ze noemde: *the least, the last, the lost and the latest* (geciteerd in Schuyt 1991:49-50). Maar wat van waarde is blijft weerloos, en dat weerloze wordt steeds minder een voorwerp van zorg.

De verbinding tussen de uit elkaar gegroeide beleidsterreinen van enerzijds recreatie en anderzijds toerisme ontstond uit strategische overwegingen. Recreatie was nog een algemeen geaccepteerd goed, en toerisme werd 'ontdekt' als veelbelovende bron van inkomsten. Om bij de toeristisch-recreatieve ontwikkelingsplannen een maatschappelijke legitimatie aan te geven, die verder ging dan geld-verdienen alleen, werd het verband tussen beide terreinen benut. De commerciële legitimatie heeft binnen enkele jaren echter de globale maatschappelijke doelstelling van ruimte voor recreatie ten algemenen nutte naar de achtergrond doen verdwijnen. Verdwenen is de vraag naar de maatschappelijke betekenis van de toeristisch-recreatieve 'contrastructuur'.

De recreatiesector is overgebleven als een praktisch probleemgebied: hoe zorgen we dat de eenmaal aangelegde voorzieningen betaalbaar blijven wat betreft beheer en onderhoud. De eenmaal gedane investeringen maken een opheffen van de grootschalige voorzieningen onwenselijk. Het toerisme is een terrein waar de wet van de markt overheerst. Hoeveel

klanten kunnen we trekken? Wat zijn de inkomsten? Hoe kunnen we de nieuwe industrietak tot optimale ontplooiing brengen?

Door de benadrukking van instrumentele en strategische overwegingen, met andere woorden de binding ervan aan het alledaagse nut, dreigen de toeristisch-recreatieve voorzieningen en kwaliteiten hun contrastructurele betekenis te verliezen. Ze worden een middel, in plaats van een antwoord op of genoegdoening voor de gevolgen van de efficiënte en effectieve ordening van het alledaagse leven. De mogelijkheden tot het ontplooiën van nieuwe en belangrijke ervaringen in de contrastructurele ruimte worden bij voorkeur alleen aangeboord voor zover er een vermoeden bestaat dat daarvoor een betalende markt is. Er lijkt alleszins grond voor aanwezig te zijn te spreken van een kolonisering van de leefwereld, en dan met name van het contrastructurele domein.

Deze ontwikkeling is er niet een die zich ongrijpbaar boven de wereld van personen, organisaties of belangengroepen afspeelt. De doxa van het alledaagse nut leidt tot het dogma van de marktgerichte benadering. De ambtelijke taal, de vanzelfsprekende noties ervan en de strategische formuleringen maken plaats voor een nieuwe zakelijkheid: markt, vraag, produktontwikkeling, produkt-markt combinaties, de 'vier p's, mix etc. Het traditionele ambtelijke jargon dreigt zelfs op deze wijze op korte termijn geschiedenis te worden. Dat dit jargon verdwijnt is niet iets om rouwig om te zijn, maar het illustreert verschuivingen in beleidsbenadering. Het recreatiebeleid van de rijksoverheid marginaliseert, zonder dat er een referentiekader is, op grond waarvan dat goed kan worden beoordeeld. Het toeristisch beleid, van oudsher ondergebracht bij een ander departement dan dat van recreatie, voert op vanzelfsprekende wijze de boventoon. Wat daarbij vooral opvalt is dat de omslag kritiekloos en zonder heroverweging van uitgangspunten plaatsvindt. Het is overigens opvallend, dat de recreatiesector weinig interesse heeft getoond in de argumenten, die in vergelijkbare (lees: contrastructurele) sectoren werden en worden gebruikt. Sectorale grenzen lijken moeilijk overkomelijke barrières.

Een belangrijke discussie komt voort uit de rapporten van de Club van Rome. Meer aandacht komt er voor zorgvuldigheid bij en genoegdoening voor economische groei in het omgaan met ons natuurlijk milieu. Op weg naar een duurzame samenleving. De daarmee beoogde integratie van economische ontwikkeling en zorg voor het milieu laat echter op zich wachten. De maatschappij deelt zich vooralsnog in twee zijnsvormen: een wereld van verscherpte rationaliteit om de productie en internationale concurrentiepositie te verbeteren; en een wereld, waarin het 'groene denken' de vrije hand moet hebben. Geen vermenging, maar een scheiding. Een nieuwe 'ruil' doet zich voor. Het primaat ligt alweer bij de economie. De gezuiverde zones voor milieu en natuur vormen een aparte wereld, die zich als een infrastructuurleelint door Nederland moet slingeren, en waarbinnen de storende invloeden van de mens moeten worden teruggedrongen. Een slechte wereld (en een noodzakelijk kwaad) naast een goede.

Door de reorganisaties van het beleid (recreatie in het productie-ministerie van Landbouw) en de commercialiseringstendensen in de sector van recreatie en (vanzelfsprekend) toerisme

komt de sector aan de kant van de productie, de bedreiging, de trivialisering en de bronuitputting. De natuurontwikkeling komt aan de andere kant van de lijn, de kant van de duurzaamheid. De politieke fundering van het groene denken is aanzienlijk steviger geworden. Bij de strijd om de ruimte (o.a. in verband met het vrijkomen van gebieden met voorheen een agrarische functie, omdat een enorme sanering in de agrarische sector plaatsvindt vanwege internationale markt- en productie-ontwikkelingen) krijgt de natuurontwikkeling vaak de voorkeur boven die van de toeristische exploitatie. Mens en natuurlijke omgeving, om het enigszins gechargeerd te zeggen, worden door een hek gescheiden.

Om het op een abstracter niveau voor te stellen: de homo faber loopt in zijn streven naar beheersing en benutting van hulpbronnen aan tegen de grenzen van verdere expansie. Met ongerustheid constateert hij dat hij de wereld uitput, en tegelijkertijd daardoor de contrastructurele bufferzones in gevaar brengt, die hij voor zichzelf heeft gecreeërd: hij komt steeds tijd tekort en kan zich nauwelijks meer ergens werkelijk terugtrekken, hoewel hij overal kan komen. Dan maakt de homo faber vervolgens een intuïtieve noodsprong. Hij stelt zich voor dat er een omgeving is, die een bestaansrecht heeft die buiten zijn eigen betekenisgeving ligt: een niet-antropocentrisch wereldbeeld. Daarmee schept de mens, naar ik veronderstel onbewust, zijn ultieme contrastructuur, maar sluit zichzelf daarbij buiten om die werkelijkheid tenminste niet meer te verstoren. De zondeval van de homo sapiens/homo faber, die de harmonie van het paradijs verstoort, lijkt onontkoombaar en leidt tot schuldbesef. Daarom mag het paradijs waaruit de mens zichzelf heeft verdreven, niet worden vernietigd. Sterker nog, het paradijs moet worden aangeharkt en waar nodig opnieuw aangelegd. Een niet-antropocentrische wereld wordt naast de antropocentrische wereld van de homo faber geplaatst.

Deze contrastructurele werkelijkheid, die zijn politieke vertaling vindt in een dogmatische stroom in het groene beleid, gaat vervolgens andere contrastructurele werkelijkheden deklasseren en verdringen. Zo ontstaat het tweestromenland van gescheiden productie-activiteit en ecosystemen.

Mijn opvatting is dat de homo faber zich als homo artificiosus bewust moet zijn van het zich niet kunnen vormen van een beeld dat niet antropocentrisch is. Beeld is produkt van menselijk denken. Ook het paradijs is een gedachtenconstructie. De fundamentele intersubjectiviteit van onze leefwereld maakt alles tot een kunstmatige werkelijkheid, een die we zelf hebben gemaakt. Zonder die kunstmatigheid is er geen oordeel mogelijk over het voortbestaan of ten ondergaan van de fysieke wereld. De fysica van ons heelal heeft zich daar althans vermoedelijk nog nooit iets van aangetrokken. De zon zal uitdoven zonder gevoel van spijt, zonder enig gevoel.

In mijn analyse heb ik de implicaties van de specifieke en algemene ontwikkelingen toegepast op drie hoofddilemma's:

- de vraag hoe de werkelijkheid van de natuurontwikkeling zich dient te verhouden ten opzichte van die van recreatie en toerisme. In de praktijk gaat deze verhouding in de richting van een fundamenteel conflict tussen enerzijds natuur en anderzijds recreatie en toerisme; de natuurontwikkeling krijgt een totalitair karakter;
- de vraag hoe door belangengroepen behartigde belangen, die zich buiten de marktsystematiek ontwikkeld hebben, zich verhouden tot de werelden van het overheidsbeleid. Hoe doordringbaar zijn overheid en wereld van belangengroepen over en weer en verschaffen zij een grondvlak voor zoiets als collectieve reflexiviteit? De ongelijkheid in machtspositie bepaalt welke belangen het best worden gearticuleerd en hoe de relatie tussen overheid en belangengroepen gestalte krijgt. Bepaalde belangen dreigen te worden gemarginaliseerd. De succesvolle belangengroepen krijgen steeds meer trekken van het politiek-bestuurlijke of het marktsysteem;
- de vraag waar een overbenadrukking van consumentensoevereiniteit in de recreatie en het toerisme ons brengt. Vooralsnog wordt de commercialisering vanuit de overheid niet of nauwelijks als probleem gezien.

De dilemma's zijn concrete terreinen, waarop vanuit het gepresenteerde theoretische kader vraagstukken zich aandienen. De drie hangen onderling samen, maar kunnen analytisch los van elkaar worden gezien. In het vorige hoofdstuk heb ik de dilemma's uitvoerig besproken, terwijl ik, waar zinvol, het theoretische kader wat heb opgerekt (typologieën van recreatie/toerisme en natuurvisies, neo-corporatisme, keuzevrijheid en consumentensoevereiniteit). Daarmee heb ik de relevantie van het centrale theoretische kader voor andere theoretische invalshoeken hopelijk voldoende kunnen aangeven.

Beleid voor een kunstmatige wereld

Het theoretische kader levert tenminste vier centrale vragen op voor 'collectieve reflexiviteit', waarmee de drie dilemma's tegemoet kunnen worden getreden. Ik vat ze samen:

1. Er doen zich verschillende werkelijkheidsaanspraken voor, die een belang hebben binnen de historisch gegroeide maatschappelijke context. De vrijetijd, geconcretiseerd in de werelden van recreatie en toerisme, illustreert dit belang op een wijze, die beleidsmatig en wetenschappelijk nog onvoldoende wordt begrepen. Welke contra-structurele leefwereld moeten we koesteren en welke conflicten in werkelijkheidsaanspraken doen zich voor?
2. De werkelijkheidsaanspraken zijn met maatschappelijke posities verbonden. Als concrete belangen omschreven kunnen worden als het vermogen om werkelijkheden te kunnen realiseren, dan is een centraal punt van afweging hoe men met verschillende belangen ten opzichte van elkaar omgaat. Wiens belang komt (on)voldoende aan bod?
3. De realisering van belangen is afhankelijk van materiële reproductieprocessen. Een belangrijke overweging is in hoeverre de symbolische reproductie van waarheden, normen en waarden wordt gediend of onderworpen door de rationaliteit van de mate-

riële reproductie. Is er sprake van kolonisering van de contrastructurele leefwereld of is er juist een effectief verweer vanuit mogelijk?

4. Een vierde centrale overweging is hoe we met onze materiële en symbolische hulpbronnen omgaan, waaruit de verschillende werkelijkheden worden opgebouwd. In hoeverre is sprake van bronuitputting of kunnen bronnen worden beschermd en benut?

Deze vier vragen leveren de onderwerpen, waarop het wetenschappelijke onderzoek, het maatschappelijk debat en de politieke keuzen zich zouden moeten concentreren.

Een belangrijke voorwaarde voor een debat is dat de alledaagse werkelijkheid van het bestuurlijk-administratieve systeem en het marktsysteem voortdurend poreus wordt gehouden voor de belangen van andere werkelijkheden. De logica van de staat is in principe rigide, net zo als de logica van de markt manipulatief is. Het is ondenkbaar dat de logica van staat en markt zomaar kan worden doorbroken. Maar ze wordt contraproductief wanneer ze in zichzelf opgesloten raakt en verstoken van een weerwoord. Kritiek en commentaar zijn een ontontbeerlijke bron voor het overheidssysteem.

Wat de uitkomst zou zijn van een hernieuwd debat en een geconcentreerde interesse kan ik moeilijk overzien. Ik heb voor het beleid geen aanbevelingen of pretenties die dit debat overbodig zouden maken. Het enige dat ik met mijn studie kan verschaffen is een fundamentele overweging voor beleid. Op basis hiervan kan ik slechts een paar richtingen voor het debat aangeven, die ik verbind met de vier centrale vragen. Met nadruk zij erop gewezen dat deze richtingen misschien niet de enig mogelijke, logische gevolgtrekking uit het voorgaande zullen zijn. Ik leg deze ter discussie voor.

Richtingen

Dilemma I: recreatie en toerisme of natuur?

1. De natuurontwikkeling, als 'een' verwezenlijking van contrastructuur, dreigt een totaliserend karakter te krijgen. Een belangrijke opgave voor het collectieve beleid is om in de botsing van werkelijkheden tussenbeide te komen, in plaats van zoals nu opportunistisch munt te slaan uit een natuurcompensatie voor de systeemrationaliteit.

2. Wanneer natuurontwikkeling als kunstmatige zingeving wordt opgevat kunnen twee strategieën gelijktijdig worden gevolgd om de daarmee verbonden belangen (waarheden, interesses, passies, verbeeldingen) recht te doen. Ten eerste kunnen aparte reservaten worden ingesteld met het uitdrukkelijke doel om soortenrijkdom te genereren of een landschappelijke transformatie tot stand te brengen, die ons een beeld verschaft van hoe het was of hoe het geweest had kunnen zijn. Zo voldoet men aan een specifieke interesse en verbeelding. De reservaten zijn dan de moderne varianten van onze dierentuinen, noem ze natuur-musea. Ze kunnen onmogelijk maatgevend worden voor alle natuurontwikkeling of natuur-beheer.

De tweede strategie is om gemeenschappelijke noemers te vinden in natuuridealen en in de contrastructurele verbeeldingswerelden, die een andere herkomst hebben. In plaats van dat

de ene ten koste van de andere wordt gerealiseerd, probeert men de werelden met elkaar te verzoenen. De vraag is hoezeer dat de dood is voor het 'ecosysteem'. Het blijkt dat dieren en plantensoorten vaker dan gedacht een goede gewenning krijgen aan nabije menselijke activiteit. Recreatieve leefbaarheid van een woongebied laat zich met natuur combineren. Bij bepaalde toeristische interesse, gericht op 'authenticiteit' en historie, gaat het vaak bij uitstek om natuuraspecten.

Recht doen aan een specifiek natuurbelang zou, om het voorgaande kort samen te vatten, moeten kunnen bestaan naast een integratie van belangen.

3. Bij de ontwikkeling van natuurbeelden, die samenvallen met toeristisch-recreatieve interesses, is een van de grote opgaven om een balans te vinden tussen de eisen van materiële reproductie en het communicatieve leefwereldaspect.

De onderhoudsvriendelijkheid van een bepaalde soortensamenstelling in het ecosysteem kan gemakkelijk leiden tot een voortdurende herhaling van hetzelfde beeld: overal Schotse Hooglanders, Heckrunderen en Konikpaarden, het supertrio van de natuurontwikkeling.

Het afschermen van natuurgebieden ten opzichte van het dagelijks leven kan net zo goed een uitvloeisel van communicatief handelen zijn (veilig stellen van waarden) als een uitvloeisel van materiële reproductie (de aflat, om exploitatie elders te rechtvaardigen). Daartegenover staat dat vormen van commerciële exploitatie een goede dienst kunnen bewijzen aan het in stand houden van zeldzame kwaliteiten. Inkomsten leveren dan de enige materiële basis voor behoud.

Steeds is het bepalen van een balans een opgave voor collectieve beoordeling.

4. Natuurontwikkeling op een groot en weinig toegankelijk areaal kan een ingrijpende vorm van bronuitputting zijn. Letterlijk worden mensen buitengesloten. Bovendien kan een totaliserend natuurconcept, met name waarin de oer-heimwee zijn ontlading vindt, alle sporen van eeuwenlange menselijke interactie met de natuur uitwissen. Het bronvernietigend effect kan daarmee net zo groot zijn als dat van grootschalige verstedelijking of industrialisering. De natuurontwikkeling brengt ook een moraal met zich mee, die voor andere werkelijkheden en mores bedreigend kan zijn. Het vanuit een 'diervriendelijke' ethiek verbieden van de jacht en de sportvisserij, levert een verdwijning op van contrastructurele ervaringen. In principe moet ruimte blijven voor deze specifieke interacties tussen mensen en hun natuurlijke omgeving. De enige beperking die eraan kan worden opgelegd, is die van de moraliteit van de gedeelde, alledaagse orde. De alledaagse ratio van produceren en consumeren verbiedt het doden van dieren echter in het geheel niet. De biofabrieken en slachthuizen zijn minder vriendelijk voor dieren dan de jagers. Contrastructurele activiteiten hebben hun eigen moraliteit. Het verzet tegen de jacht heeft zelf vooral een specifieke contrastructurele achtergrond. Zolang onze Verlichte moraliteit geen overeenstemming biedt, zie ik echter weinig redenen om de ene contrastructurele wereld aan de andere op te offeren.

Dilemma II: wat is de rol van de derde sector?

1. Als we kijken naar de georganiseerde wereld van met recreatie en toerisme verbonden activiteiten buiten de staats- en commerciële organisaties, zien we overeenkomstige collectieve belangengronden. Veel contrastructurele werkelijkheden worden gedragen door organisaties, die zich als producenten en tegelijkertijd consumenten of als belangenbundeling tegenover een buitenwereld opstellen.

De rijkdom en heterogeniteit van de georganiseerde vrijetijdsgroepen is een aanwijzing voor de contrastructurele verscheidenheid. De collectieve opgave is om de voorwaarden voor deze verscheidenheid te bewaren of tenminste niet af te breken.

Een manier is om toe te staan dat deze groepen tot op bepaalde hoogte ruimte zich toeëigenen. De rechtvaardiging daarvoor moet dan niet alleen gezocht worden in de omvang van de organisatie en de achterban, maar in de eigenheid van de wereld, die een organisatie vertegenwoordigt.

De toeëigening vormt tegelijkertijd de belangrijkste reden van conflicten tussen verschillende groepen en hun verschillende werkelijkheden. Bij conflicten tussen bijvoorbeeld sportvissers en plankzeilers, heemkunde-groepen en motorcrossers e.d. komt de collectieve opgave direct aan de orde. Door inrichtingsmaatregelen, zoals zonerings, kunnen conflicten gereduceerd worden. Belangen worden dan uit elkaar gehouden.

2. Waar belangen niet door inrichtingsmaatregelen uit elkaar kunnen worden gehaald, moet een beredeneerde keuze worden gemaakt waarom het ene belang prevaleert boven het ander. Wellicht meer dan dat deze keuze ten gunste uitvalt van toch al dominerende belangengroepen, moeten dominanties ter discussie komen. Alleen een kritische argumentatie kan een uitweg bieden uit de interne geslotenheid van een door belangen overheerste alledaagse werkelijkheid, van waaruit tot het al dan niet toelaten van contrastructurele werkelijkheden wordt besloten.

3. Belangenorganisaties van vrijetijdsbesteders bestaan juist als betrekkelijk onafhankelijke wereld buiten de subsystemen van markt en staat, dus buiten de systematiek van de gerationaliseerde materiële reproductie. Deze onafhankelijkheid is de basis voor het weerwoord, waarmee de vanzelfsprekendheden van de alledaagse wereld en de systemen van staat en markt ter discussie kunnen worden gesteld.

Ten onrechte wordt steeds een eenzijdige nadruk gelegd op de 'achterban' die overheidsorganisaties in de samenleving hebben via de belangenorganisatie. Zo'n achterban moet dan de plaats van de overheidsorganisatie bevestigen. De kritische functie en de confrontatie met andere 'waarheden', 'normen' en 'emoties' is zo mogelijk belangrijker.

Uiteraard worden belangenorganisaties uit eigen strategische overwegingen steeds aangetrokken tot de logica van de overheidsorganisatie of tot marktprincipes. De 'kolonisering' zet zich dan door binnen deze organisaties. Daarom hangt veel af van de onafhankelijke opstelling van deze belangenorganisaties om toch hun eigen contrastructurele wereld overeind te houden.

4. Organisaties van vrijetijdsbesteders ontstaan doorgaans om hun werelden te kunnen produceren en de goederen, die daarbinnen waarde krijgen, zelf te consumeren. Spelen kun je moeilijk alleen. Dit soort organisaties lijkt mij daarom, in tegenstelling tot wat veel auteurs in het verleden hebben verondersteld, een blijvend verschijnsel in onze maatschappij. De ruimte voor deze organisaties is ruimte voor creativiteit en een rijke bron van contrastructurele beleving. Het is een wereld, die voor een groot deel verscholen is voor het overheidsbeleid en zelfs voor het wetenschappelijke onderzoek. De overheid zou ten aanzien van belevingskwaliteiten veel van deze werelden kunnen leren.

Dilemma III: hoe soeverein is de consument?

1. De diversiteit van voorkeuren en smaken, die kenmerkend is voor onze hedendaagse samenleving, ben ik, in navolging van Bourdieu's veldtheorie, geneigd eerder te interpreteren als 'conflict' dan als vrijheid²¹. De soevereine consument verkeert in competitie met anderen om schaarse goederen. Zodra schaarste wordt opgeheven, gaat men op zoek naar nieuwe schaarste om daarmee de eigen, bevoorrechte positie beter ten opzichte van anderen te kunnen aangeven. De ontwikkeling van (re)productietechnieken maakt een snelle verspreiding van aanvankelijk schaarse goederen mogelijk en veroorzaakt een voortdurende inflatie van waarden²².

Belangrijk lijkt me zich bewust te worden dat de voorkeuren van individuen niet een soort zelfstandige dynamiek hebben (een autonome vraagontwikkeling op individueel niveau), maar in een veld van ongelijke en begerenswaardige posities zich vormen in directe relatie met de daar aanwezige mechanismen van materiële reproductie en aanwezig kapitaal (nieuwe goederen, nieuwe gaten in de markt, nieuwe middelen).

2. De diversiteit van smaken en voorkeuren is geen neutraal gegeven. Men kan van de 'veldspelers' geen terughoudendheid verwachten: de strijd gaat door²³.

De centrale problematiek van de consumentensoevereiniteit ligt daarom in de onstuitbare dynamiek en een voortdurende inflatie van waardevolle zaken. De traditionele doxa's uit de politiek hebben hier geen antwoord op. De conservatieve opvattingen benadrukken het recht van de consumentenstrijd en de legitimiteit van de productie om daar op in te spelen. De progressieve opvattingen beklemtonen het emancipatorische belang.

²¹ Waar dit in een welvarende samenleving niet onmiddellijk duidelijk is, laten de internationale posities van rijke tegenover arme landen dit wel zien. Een volledige mondiale emancipatie, waarin iedereen krijgt wat anderen al reeds verworven hebben, betekent een enorme aanslag op onze resources en wellicht een volledige ondergang van 'het ruimteschip aarde'.

²² Bovendien is men in staat om zich aan een veldgebonden competitie te onttrekken door zich op andere, nieuwe of bestaande velden te richten.

²³ De discussies over 'elitair (in de top van het veld) of niet elitair' bergen een gevaar in zich. Ten eerste is, zoals hiervoor werd gesteld, een emancipatie van de bodem naar de top van het veld een bron van eindeloze dynamiek. Ten tweede leidt de voortdurende bemiddeling van elitair en niet-elitair gemakkelijk tot een inflatie van iets dat als waardevol werd beschouwd.

Het lijkt mij onmogelijk om als collectiviteit deze dynamiek te keren, tenzij men nog enig vertrouwen zou hebben in een totalitair geregeerde maatschappij. Vanuit de theoretische analyse zou een collectief belang niet liggen in het omkeren van deze ontwikkeling, maar in het proberen om een zekere sociale en fysieke ruimte (i.c. contrastructuur) van deze dynamiek en inflatie te vrijwaren.

Voor ruimtelijke omgevingen, die recreatief en toeristisch interessant zijn, zou dit betekenen dat er grenzen worden gesteld aan verandering. Er moet letterlijk en figuurlijk duurzame ruimte worden geschapen voor handelen. Daarbij is niet de intensiteit van gebruik op zichzelf een voldoende aanwijzing. Het gaat primair om het kennen van betekenissen van handelen. Ruimte moet open blijven voor werelden van verbeelding, die een contrastructurele betekenis hebben.

Behalve over het tot op zekere hoogte vrijhouden van ruimte is daarmee nog niets gezegd over de wijze, waarop deze ruimte zelf wordt vorm gegeven. Een mogelijkheid om daarover beslissingen te nemen ligt in het opstellen van globale scenario's voor ontwikkeling en inrichting, die met de verschillende contrastructurele werelden worden geconfronteerd. Met scenario's, die mogelijkheden voor een kunstmatige leefwereld verbeelden, kan het debat verbreed worden tot de betrokken samenleving, en niet alleen beperkt blijven tot de deskundigen. Er ontstaat een onderhandelingsproces dat in wezen ook aan marketingstrategieën ten grondslag ligt²⁴.

Scenario's, in welke richting dan ook uit te werken, kunnen tenminste worden geënt op de voorgeschiedenis van gebieden en ontwikkelingen in menselijke en natuurlijke factoren. Aanvaardbare keuzen betreffen een afweging van belangen van consumenten en de sociale gemeenschap, tegen wiens alledaagse werkelijkheid de contrastructurele vrije ruimte het meest direct wordt aangelegd. De invulling van de contrastructurele ruimte wordt dan aan de dynamiek van dat overlegproces gebonden, in plaats van aan de onbeheersbare dynamiek van de consumentensoevereiniteit.

Scenario's zijn nog geen keuzen. Ze maken alleen mogelijkheden inzichtelijk.

Vanuit het veldtheoretisch perspectief zou de vraag 'wiens (veld)belang overheerst?' centraal moeten staan bij collectieve keuzeafwegingen. Een goed uitgangspunt lijkt mij te liggen in een vervanging van het concept van consumentensoevereiniteit door het (eerdere) ideaal van keuzevrijheid (zie het vorige hoofdstuk). Niet de dynamiek van de soevereine veldstrijders is dan bepalend voor de keuze, die tot een bepaalde ontwikkeling leidt, maar de afweging van het collectieve belang: de keuze die men als collectiviteit maakt voor een bepaalde

²⁴ Het debat hoeft niet noodzakelijkerwijs te leiden tot compromissen tussen contrastructurele werelden. Verschillende werelden kunnen tal van overeenkomsten en raakpunten hebben, zoals ook bij het eerste dilemma werd benadrukt. Werelden kunnen elkaar tot op zekere hoogte verdragen. Conflicten kunnen met ruimtelijke maatregelen soms goed worden vermeden. Scenario's voor ontwikkeling hoeven bovendien niet alleen in consensus uit te monden, maar kunnen ook met 'consent', dat wil zeggen, beargumenteerd zonder bezwaar, worden aanvaard (zie o.a. Endenburg 1990). De argumentatie waarom iets wel of niet moet gebeuren is belangrijk.

'bandbreedte' waarover de contrastructurele ruimte kan worden gespannen. Binnen die bandbreedte moet de keuzevrijheid optimaal zijn.

3. De afscherming van contrastructurele ruimte tegen de velddynamiek van de consumenten-soevereiniteit levert een dubbel probleem op. Ten eerste is de materiële reproductie gebaat bij de velddynamiek: het voortdurende streven van mensen creëert vraag, groei, nieuwe uitwisselingsgronden etc. Ten tweede eist de kunstmatige instandhouding van contrastructurele ruimte een materiële basis.

In het eerste zal men meer dan thans terughoudend moeten zijn. Dat vergt blijvende overheidsbemoediging. In het tweede opzicht zou weer moeten gelden dat contrastructuur als genoegdoening voor de alledaagse rationalisering in stand moet worden gehouden met publieke middelen. Er zal een balans moeten worden gezocht voor de publieke middelen om dit te realiseren en bepaalde inkomsten uit commercialisering, waarmee een steviger financieel fundament onder het weerloze en waardevolle kan worden gelegd²⁵. Het dan onmiddellijk optredende probleem, dat de logica van deze materiële reproductie daardoor tegelijk van invloed blijft op de kunstmatige contrastructurele ruimte, eist dat deze invloed beleidsmatig en door middel van open debat onder controle wordt gehouden, om de 'koloniserende' effecten te keren.

Debatten over overeenkomstige afwegingen van vrije ontwikkeling, overheidsinterventie en vermarkting zoals over natuurontwikkeling, toeristische attractievorming, monumentenzorg, cultureel erfgoed, en dergelijke moeten met elkaar worden verbonden in een 'dialectique permanente' (als parafrase op Education Permanente).

4. De bewaking van contrastructurele ruimte tegen bronuitputting is een kernpunt als men het heeft over duurzame ontwikkeling. De scheiding van de hoge dynamiek, die de alledaagse orde kenmerkt, van de doorgaans lagere dynamiek, die voor de contrastructurele ruimte kan worden aangenomen, geeft een aangrijpingspunt voor duurzaamheid.

Er is niets tegen het veroorzaken van kortstondige fantasieën en illusies van individuen, hoogdynamisch aangestuurd door commerciële belangen, zolang deze geen weinig of geen gevolgen hebben voor gedeelde contrastructurele ruimte. Veel hangt af van de schaal waarop hoogdynamische processen plaatsvinden (overal of in enclaves) en de staat of schaarste, waarin de fysieke en sociale hulpbronnen verkeren. Naarmate ruimte voor bepaalde contrastructurele werkelijkheden schaarser wordt, is zorgvuldigheid in de afscherming tegen sterk dynamische invloeden noodzakelijker.

De dilemma's, zoals hiervoor geschetst en de mogelijke richtingen, waarin het beleid zich zou kunnen bewegen, vormen concrete onderwerpen voor een debat dat in belang ver de strijd om overleving van een beleidssector voor recreatie en toerisme te boven gaat. Het

²⁵ Zo is o.a. berekend dat het behoud van tropisch regenwoud gebaat is bij een zekere mate van 'ecotoerisme' omdat dit op mondiale basis 30 miljard oplevert, tegen de vijf miljard baten van kappen en houtopbrengst (LT Journaal 1993).

gaat om een leefbare samenleving. Een bureaucratiserende overheid droeg daar in het verleden slecht aan bij. Een terugtrekkende overheid geeft ook geen perspectief op een goede toekomst. Overheidsorganisaties, die in een voortdurend strategisch gevecht met elkaar zijn gewikkeld, bieden ongunstige voorwaarden voor een debat over collectieve belangen. Toch is het debat de spil waarom de zorg voor collectieve belangen, zoals hiervoor geschetst, zou moeten draaien. Hoe cynisch ook de constatering is van de politicoloog Siep Stuurman, 'er is geen objectief gelijk meer. Sommigen zetten hun argumentatie gewoon beter door dan anderen en wie er gelijk krijgt hangt veelal af van de machtsverhoudingen, daar achter is er niets meer' (geciteerd in Boelens 1988:78), de overheidsorganisatie is rijp voor een geheel nieuwe bedrijfsstijl. Na een lange bureaucratiserende aanloop volgde recent een periode, waarin de overheidsorganisaties op een meer bedrijfsmatige leest zijn geschoeid (task-forces, managementcursussen, marktgericht opereren, kortom de pennebak verwisseld voor een wapenarsenaal). Het is er allemaal niet beter op geworden. In de organisatiesociologie is de laatste tijd steeds meer aandacht gekomen voor condities voor creativiteit in het bedrijf, die door over-organisatie verstikt dreigt te worden (zie o.a. Scott 1983; De Bono 1983). Deze condities worden door het systeem-denken van efficiëntie en effectiviteit eerder om zeep geholpen dan bevorderd. Een overheid, die op deze weg doorgaat, is niet meer in staat om met de maatschappelijke complexiteit om te gaan. Wellicht dat contrastructurele ruimte in de organisatie van de overheid zelf zou kunnen worden ingebracht, als bron van creativiteit en als correctie op de orthodoxie van de alledaagse beleidspraktijk²⁶. Als de collectieve zorg gericht wordt op het garanderen van ruimte voor verbeelding en creativiteit, dan moeten de voorwaarden voor verbeelding en creativiteit in de overheidsorganisatie al aanwezig zijn. Pas dan komt er een zinvol debat op gang over de collectieve belangen in de kunstmatige wereld.

Het sublieme van recreatie en toerisme

Dilemma's formuleren, de noodzaak van een kritische zienswijze onderkennen, het belang van vrijetijd, recreatie en toerisme aan de orde stellen, het zijn stappen in een reflexief proces, waarmee men zich over de zich ontwikkelende, kunstmatige wereld buigt, maar reflectie verschaft niet vanzelfsprekend al de antwoorden op de vragen die worden opgeroepen. Het nadenken over grondslagen van collectief beleid kan voeren naar een nieuw beleid, maar kan evenzeer dienen voor het aanleggen van een beargumenteerd fundament onder bestaand beleid, dat daarmee kan worden behouden en verbeterd.

De paradox dat we in onze alledaagse orde onze collectieve belangen organiseren, dat deze belangen echter ook buiten de alledaagse orde liggen, en dat de organisatie van het collectief belang vaak tegengesteld werkt aan het contrastructurele belang, maakt de opgave op het gebied van recreatie en toerisme heel moeilijk. Zo moeilijk dat we geneigd zijn aan de verbeelding, die in recreatie en toerisme kan ontstaan voorbij te gaan. Lyotard meent dat in de postmoderne complexiteit en relativiteit onze enige hoop gevestigd mag zijn op de

²⁶ Geen 'Commissie van Communicatie' zoals Boelens (1988) voorstelde, maar een totale overheidsstructuur die is aangepast aan de nieuwe tijd.

ervaring van het 'sublieme'. Het sublieme ligt voor hem in de confrontatie met het onzegbare, aan de grens (om het in termen van mijn theorie te vertalen) van het nog ongekoloniseerde contrastructurele domein. Lyotard zoekt deze ervaring van het sublieme, net zoals Heidegger en latere vertegenwoordigers van de kritische school, in de kunst. Wat Lyotard verzuimt te zien is dat de contrastructurele wereld veel meer terreinen omvat en 'aha-ervaringen' produceert, die even moeilijk zegbaar zijn en subliem gevonden kunnen worden. De sublimering in de religie heeft in onze tijd betekenis verloren. Maar de opschorting van tijd en ruimte in recreatie en toerisme leidt evenzeer tot sublieme ervaringen. Deze ervaringen en de moeilijkheid om ze onder woorden te brengen zijn treffender dan enig belevingsonderzoek zou kunnen doen beschreven in het boek van Kenneth Grahame 'De Wind in de Wilgen':

"... en tot zijn verrassing en verrukking zat de Mol daar werkelijk in de achterbank van een echte boot".
'Wat een heerlijke dag vandaag!' zei hij, terwijl de Rat afduwde en de riemen weer greep. 'Weet je, ik heb nog nooit van mijn leven in een boot gezeten.'

'Wat?' zei de Rat, met open mond. 'Nog nooit in een...nog nooit...nee maar, ik...wat heb je dan gedaan?'

'Is het dan zó prettig?' vroeg Mol verlegen, ofschoon hij volkomen bereid was om het te geloven, toen hij in zijn bank achteroverleunde en zijn ogen liet gaan over de kussens, de riemen, de dollen, en de hele aantrekkelijke uitrusting, en hij de boot zachtjes onder zich voelde schommelen.

'Prettig? Het is het enige wat er is', zei de Waterrat plechtig, terwijl hij vooroverboog om zijn riemen uit te slaan. 'Geloof me, jonge vriend, er is niets - absoluut niets - dat ook maar half zoveel waard is als een beetje rondscharrelen in boten. Alleen maar rondscharrelen', ging hij dromerig voort, 'rondscharrelen...in...boten...scharrelen...'" (Grahame 1972:12)

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- Abma E. (1963), 'Verenigingen in verleden, heden en toekomst'. In: A.N.J. den Hollander e.a.(red), *Drift en koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland*. Van Gorcum: Assen.
- Adler, J. (1989), 'Origins of sightseeing', *Annals of Tourism Research*, (1989)17: 7-29.
- Adorno, T.W. (1973), *The Jargon of Authenticity*. Routledge & Kegan Paul: London.
- Adorno, T.W. (1977), *Kritische modellen. Essays over de veranderende samenleving*. Van Gennep: Amsterdam.
- Adriaansens, H.P.M. en A.C. Zijdeveld (1981), *Vrijwillig initiatief en de verzorgingsstaat*. Van Loghem Slaterus: Deventer.
- Akkermans, T. en P.W.M. Nobelen, eds (1983), *Corporatisme en de verzorgingsstaat*. Stenfert Kroese: Leiden/Antwerpen.
- Albeda, W. en M.D. Ten Hove (1986), *Neo-corporatisme. Evolutie van een gedachte, verandering van een patroon*. Kok: Kampen.
- Alderwegen, H.A. van (1976), *Een modelmatige benadering van het ruimtelijke spreidingspatroon in Zuid-Holland*. Nota 974 Instituut voor Cultuurtechniek en Waterhuishouding. Wageningen: ICW.
- Amstel, A.R. van, e.a. (1988), *Vijf visies op natuurbehoud en natuurontwikkeling. Knelpunten en perspectieven van deze visies in het licht van de huidige maatschappelijke ontwikkelingen..* Publikatie RMNO Nr. 30, Raad voor Milieu- en Natuuronderzoek, Rijswijk.
- Andersson, E.A. en H. de Jong (1985), *Recreatie in een veranderende maatschappij. Deel I: een literatuurstudie. Mededelingen van de Werkgroep Recreatie 1*. Landbouwuniversiteit: Wageningen.
- Andersson, E.A. en H. de Jong (1987), *Recreatie in een veranderende maatschappij. Deel 2: een casestudie. Mededelingen van de Werkgroep Recreatie 6*. Landbouwuniversiteit: Wageningen.
- André, J.M. (1985), *La sociologie antique du loisir et son apport à la réflexion moderne*. In: B. Vickers, *Musee und meditation*. Verlag der Tschvereine: Zürich.
- Ansoff, H.I. (1970), *Corporate Strategy: an analytic approach to business policy for growth and expansion*. Harmondsworth.
- Arendsen, G. en A. Geul (1983), *Corporatisme*. In: T. Akkermans, en P.W.M. Nobelen, (red), *Corporatisme en de verzorgingsstaat*. 46-70. Stenfert Kroese: Leiden/Antwerpen.
- Arendt, H. (1960), *Vita activa oder Vom tätigen Leben*. Stuttgart.
- Ashworth, G.J. en M.C. Jansen-Verbeke (1989), *Functional association: the precondition for the use of leisure as a vehicle for the economic revitalisation of inner areas of cities*. Pre-Congress-book, vol 2a, ELRA-Congres Cities for the Future, Recreatiereeks nr 6, Den Haag: Stichting Recreatie.
- Ashworth, G. (1990), *History, heritage and tourism development: one model, two dilemmas and three strategies*. Paper Conference on small island development, Valetta.
- Bakker, J.G. (1977), *Bepaling van de recreantencapaciteit van openluchtzwembaden*. Nota 1000 ICW. ICW: Wageningen.
- Barry, B. and R. Hardin, (1982), *Rational man and irrational society?* London.
- Barthes, R. (1973; oorspr.1957), *Mythologies*. London: Paladin Grafton Books.
- Bataille, G. (1992), *Theory of Religion*. Zone Books: New York.

- Bauman, Z. (1976), *Towards a Critical Sociology. An essay on commonsense and emancipation.* Routledge Direct Editions. Routledge & Kegan Paul: London/Boston.
- Beckers, Th.A.M. (1977), *Inleiding in de rekreatiesociologie.* Diktaat behorende bij de kandidaats B-kolleges. Tweede druk. Vakgroep Sociologie en Sociografie. Landbouwhogeschool: Wageningen.
- Beckers, Th.A.M. (1981), *Vrije tijd en recreatie.* In: L. Rademaker (red), *Sociale kaart van Nederland. Schetsen van ontwikkelingen in de belangrijkste sectoren van de nederlandse samenleving.* 338-354. Aula Spectrum: Utrecht/Antwerpen.
- Beckers, Th.A.M. (1983a), *Planning voor vrijheid.* Landbouwuniversiteit: Wageningen.
- Beckers, Th.A.M. (1983b), *Tussen vrees en hoop. Vrijetijd en samenleving* 1(1983)5: 509-527.
- Beckers, Th.A.M. (1983c), *Het problematische midden; de rol van de particuliere sector in de openluchtrecreatie.* In: Stichting Recreatie, *De Stichting Recreatie midden in de toekomst, 1958 - 2008.* 60-64. Stichting Recreatie: Den Haag.
- Beckers, Th.A.M. (1989), *Van natuuridealisme tot gedisciplineerd vermaak. De ontwikkeling van de sector openluchtrecreatie.* In: *Handboek welzijn.* Samsom: Alphen a/d Rijn.
- Beckers, Th.A.M., J.H. Loedeman e.a. (1980), *Vaar Wel. Een literatuuronderzoek naar de mogelijkheden van het bepalen van de capaciteit van waterrecreatiegebieden.* Hoofdrapport. Landbouwhogeschool: Wageningen.
- Beckers, Th., D. Aldershoff, M. ter Veer - Bos, A. van 't Eind. (1981), *Huisvrouwen, uit of thuis. De recreatie van huisvrouwen in de woonomgeving. Deel 1/2.* Vakgroep Sociologie-Westers/LH:Wageningen.
- Beckers, Th. en H. van der Poel (1990), *Vrijetijd tussen vorming en vermaak. Een inleiding in de studie van de vrijetijd.* Stenfert Kroese: Leiden/Antwerpen.
- Beckers, Theo en Hans Mommaas (1991), *Het vraagstuk van den Vrijen tijd. 60 jaar onderzoek naar vrijetijd.* Stenfert Kroese: Leiden/Antwerpen.
- Beekman, V., Drielsma F. e.a. (1989), *Open en gesloten circuits. Een vergelijking van de belangenbehartiging op het gebied van recreatie, milieu en arbeid.* Vakgroep Sociologie van de Westerse gebieden/LU: Wageningen.
- Berger, P.L. en B. Berger (1986, oorspr. 1972), *Sociologie. Een biografische opzet.* Ambo: Baarn.
- Bergson, H. (1989), *Inleiding tot de metafysica. Met een inleiding van Jan Bor.* Boom: Amsterdam/Meppel.
- Bergson, H. (1991, oorspr.1940), *Le Rire. Essai sur la signification du comique.* Quadrige/PUF:Paris.
- Bernstein, R.J. (1985), *Habermas and Modernity.* Polity Press: Cambridge.
- Berntsen, P., C. van Deijck, J. Lengkeek en P. van Waarde (1990), *Voor profijt. Een vergelijking van commerciële en verenigingsjachthavens. Vrijetijd en Samenleving,* 8(1990)3/4:57-78.
- Blair, J.G. (1988), *Modular America. Cross-cultural Perspectives on the Emergence of an American Way.* Greenwood: New York.
- Boelens, L. (1988), *De nieuwe opleving binnen de stedenbouw en planologie. Een dood spoor? Stedenbouw en Volkshuisvesting,* (1988):75-83.
- Boissevain, J. (1986), *Tourism as anti-structure.* Paper presented at the Anthropology Seminar of the University of Utrecht.
- Bono, E. de (1983, oorspr. 1967), *The Use of Lateral Thinking.* Pelican Books.
- Boomkens (1993) *De Groene Amsterdammer,* 3 febr. 1993:14-15
- Boon, Louis en Gerard de Vries (red) (1989), *Wetenschapstheorie. De empirische wending.* Groningen: Wolters Noordhoff.

- Bouman, A. en J. Lengkeek (1986), Een vergelijking van toeristisch-recreatieve ontwikkelingsplannen. *Vrijetijd en samenleving*, 5(1986)3: 275-291.
- Bouman, A. en A. Kleemans (1987), Effectiviteit van het TROP. Deel 2. Mededelingen van de Werkgroep Recreatie 8. Wageningen: Landbouwwuniversiteit.
- Bouman, A. en R. Hilhorst (1988), Onderzoek naar recreatie, toerisme en sport in de Gemeente Roermond. Werkgroep Recreatie, Wageningen: Landbouwwuniversiteit.
- Bourdieu, P. (1984), *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Routledge & Kegan Paul: London/Melbourne and Henley.
- Bourdieu, P. (1989), Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip. Van Gennep: Amsterdam.
- Brealey, R.A. and S.C. Myers (1988), *Principles of Corporate Finance*. 3rd edition. McGraw Hill: Singapore.
- Broekman, F. (1985), Productieve consumptie en consumptieve productie. *Vrijetijd en Samenleving*, 3(1985)3:281-312.
- Broekman, F. (1988), Consumentensovereiniteit rond strijd om de tijd. *Vrijetijd en samenleving*, 6(1988)2: 129-146.
- Brundtland, G.H. (1987), *Our common future*. World Commission on Environment and Development. Oxford University Press: Oxford.
- Buit, J. (1987), Doelstellingen en ruimtelijke voorstellen: Planologische beschouwingen over een "ongemakkelijke" relatie. Van Gorcum: Assen.
- Bureau Stroming (1991), De toekomst van een grindrivier. Bureau Stroming [5,22]
- Burgers, R. en A. Bouman (1986), Effectiviteit van het TROP. Deel. Een verslag van onderzoek in de provincies Limburg, Groningen en Drenthe. Mededelingen van de Werkgroep Recreatie 3, Landbouwhogeschool: Wageningen.
- Bijsterveldt, Q. van (1983), De ontwikkeling van de sociologie van de vrije tijd in Nederland II. *Vrijetijd en Samenleving* 1(1983)2:159-183.
- Cahman, W.J. (1973), Ferdinand Toennies. A new evaluation: essays and documents. Brill: Leiden.
- CBS (1990), Statistisch Bulletin. 46e jaargang, nr.26. Centraal Bureau voor de Statistiek: Voorburg/Heerlen.
- CBS (1987), Accommodatie onderzoeken. Watersportaccommodaties en pleziervaartuigen. Centraal Bureau voor de Statistiek: Voorburg/Heerlen.
- Cheek, N.H., D.R. Field and R. Burdge (1976) *Leisure and Recreation Places*. Ann Arbor.
- CLTM (1990), Het milieu: denkbeelden voor de 21ste eeuw. Commissie Lange Termijn Milieubeleid. Kerckebosch: Zeist.
- Coalter, F. and N. Parry (1982), *Leisure Sociology or Sociology of Leisure?* Polytechnic of North London: London.
- Cohen, A.P. (1985), *The symbolic construction of community*. Ellis Horwood Ltd Publishers/Tavistock Publications Ltd.: London/New York.
- Cohen, E. (1979), A phenomenology of Tourist Experiences. *The Journal of the British Sociological Association*, 13(1979)2:179-201.
- Cohen, E. (1984), The Sociology of Tourism: Approaches, Issues and Findings. *Annual Reviews of Sociology*, 10:373-392.
- Collins, R. (1990), Interaction Ritual Chains and the Production of the Stratified Order. Paper for ISA World Congress, Madrid.
- Commissie Kroes (1992), Op weg naar een groene balans. Rapport van de commissie van externe deskundigen inzake het functioneren van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. Staatsuitgeverij: Den Haag.

- Cooke, P. (1990), *Back to the future: modernity, postmodernity and localitey*. Unwin Hyman Ltd.: London.
- Corbin, A. (1989), *Het verlangen naar de kust*. SUN: Nijmegen.
- Crick, M. (1985), 'Tracing' the Anthropological Self: Quizzical reflections of fieldwork, tourism and the ludic. *Social Analysis*, 17:71-92.
- CRM (1969), *Procedure Projectontwikkeling Openluchtrecreatie*. Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk: Den Haag.
- CRM (1971), *Meerjarenplan voor het rijksbeleid op het gebied van de openluchtrecreatie 1972-1976*. Staatsuitgeverij: Den Haag.
- CRM (1973), *Projectontwikkeling op het gebied van Openluchtrecreatie*. Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk: Den Haag.
- CRM (1977), *Structuurvisie Openluchtrecreatie*. Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk. Staatsuitgeverij: Den Haag.
- CRM (1979), *De rekreatieve stad*. Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk. Staatsuitgeverij: Den Haag.
- CRM (1980), *Planningsprocedure Openluchtrecreatie. Aanpassing van de procedure projectontwikkeling op het gebied van de openluchtrecreatie*. Staatsuitgeverij: Den Haag.
- CRM (1981a), *Structuurschema Openluchtrecreatie. Deel a: beleidsvoornemen*. Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk. Staatsuitgeverij: Den Haag.
- CRM (1981b) *Studierapport behoefteeraming op het gebied van de openluchtrecreatie*. Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk. Staatsuitgeverij: Den Haag.
- Csikszentmihalyi, M. (1975), *Beyond Boredom and Anxiety*. Jossey-Bass: San Francisco.
- Csikszentmihalyi, M. (1979), *The concept of flow*. In: B. Sutton-Smith (ed), *Play and Learning*. Gardner Press: New york.
- Cunningham, H. (1980), *Leisure in the industrial revolution. c1780-c1880*. Croom Helm: London.
- Dann, G. (1986), *The Tourist as Child*. Paper presented to the Research Committee on Leisure of the International Sociological Association. New Delhi.
- Dare, B., G. Welton and W. Coe (1987), *Concepts of Leisure in Western Thought. A Critical and Historical Analysis*. Kendall/Hunt: Dubuque, Iowa.
- Dietvorst, A.G.J. (1982), *Theoretische aspecten van de recreatie-geografie, een verkenning*. In: A.G.J. Dietvorst e.a. (red.), *De relatie theorie-praktijk in recreatie-geografisch onderzoek*. (Nijmeegse Geografische Cahiers 19) KUN: Nijmegen.
- Dietvorst, A.G.J. (1989), *Complexen en netwerken: hun betekenis voor de toeristisch-recreatieve sector*. Landbouwniversiteit: Wageningen.
- Dietz, F.J. (red), W.J.M. Heijman en E.P. Kroese (1990), *Leerboek Algemene Economie*. tweede druk. Stenfert Kroese: Leiden/Antwerpen.
- Dis, A. van, e.a. (1992), *Alles is te koop*. Nijgh & Van Ditmar: Amsterdam.
- DLO/StaringCentrum (1991), *Trendonderzoek naar het gebruik en niet-gebruik van openluchtrecreatieprojecten: objectinterviews jaar 1*. Staring Centrum: Wageningen.
- Dumazedier, J. (1962), *Towards a Society of Leisure*. Free Press: New York.
- Dunk, H.W. von der (1983), *Tussen welvaart en onrust. Nederland van 1955 tot 1973*. In H.W. von der Dunk e.a., *Wederopbouw, welvaart en onrust. Nederland in de jaren vijftig en zestig*. De Haan: Houten.
- Dunk, H.W. von der, J. Bosmans, D.F.J. Bosscher, J. Bank, P. de Rooy en R.T. Griffith (1983), *Wederopbouw, welvaart en onrust. Nederland in de jaren vijftig en zestig*. De Haan: Houten.
- Dunleavy, P. (1980), *Urban Political Analysis*. MacMillan: London.
- Elias, N. (1970), *Was ist Soziologie*. Juventa Verlag: München.

- Ellul, J. (1992), Het verraad van de techniek. Televisie-interview met Jacques Ellul. IKON-Televisie: Hilversum.
- Endenburg, G. (1990), Sociocratie. Het organiseren van de besluitvorming. Samsom: Alphen a/d/Rijn.
- Erikson, E.H. (1964), Het kind in de samenleving. Aula-boeken: Antwerpen.
- Etzioni, A. (1988), The moral dimension. Towards a new economics. Free Press: New York.
- EZ (1963), Nota inzake het toerisme. Ministerie van Economische Zaken. Staatsuitgeverij: Den Haag.
- EZ (1978), Perspectievennota Zuid-Limburg. Ministerie van Economische Zaken Staatsuitgeverij: Den Haag.
- EZ (1979), Nota Toeristisch Beleid. Ministerie van Economische Zaken Staatsuitgeverij: Den Haag.
- EZ (1990), Ondernemen in toerisme. Ministerie van Economische Zaken. Staatsuitgeverij: Den Haag.
- Eijk, P. van der (1992), De das als strohalm. *HP/DE TIJD*, 5 juni 1992:50-54.
- Fassaert, R.R.H. (1987), Vereniging in verandering. Een verkenning van het verschijnsel 'vereniging' in het algemeen en de blaasmuziek in het bijzonder. *Volkkundig Bulletin*, 13(1987)1:52120.
- Featherstone, M. (1990a), The Paradox of Culture and the Globalization of Diversity. RUU/ISOR: Utrecht.
- Featherstone, M. (1990b), Perspectives on Consumer Culture. *Sociology*, 24(1990)1: 5-22.
- Finkelkraut, A. (1988), De ondergang van het denken. Contact: Amsterdam.
- Folter, R.J. de (1987), Normaal en abnormaal: enkele beschouwingen over het probleem van de normaliteit in het denken van Husserl, Schütz en Foucault. Historische Uitgeverij Groningen: Groningen.
- Frank - van Westrienen, A. (1983), De Groote Tour, tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw. Amsterdam.
- Friedmann, J. (1987), Planning in the public domain: from knowledge to action. Princeton University Press: Princeton/New Jersey.
- Fukuyama, F. (1991), Het einde van de geschiedenis en de laatste mens. Contact: Amsterdam.
- Geelen, W. van (1982), Stedelijke recreatie en de Kaderwet Specifiek Welzijn. *Recreatie*, 20(1982)-1:11-16.
- Geus, J.C.A. (1992), Brabant: samenwerking voor, tijdens en na Parkland. *Recreatie en Toerisme*, 2(1992)10:6-9.
- Geuss, R. (1982), The Idea of a Critical Theory: Habermas and the Frankfurt School. Cambridge.
- Giddens, A. (1979), Central problems in social theory. Action, structure and contradiction in social analysis. MacMillan: London.
- Giddens, A. (1984), The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration. Polity Press: Cambridge.
- Giddens, A. (1990), The Consequences of Modernity. Polity Press: Cambridge.
- Giddens, A. (1992), Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age. Polity Press: Cambridge.
- Glasbergen, P. (1989), Beleidsnetwerken rond milieuproblemen. Een beschouwing over de relevantie van het denken in termen van beleidsnetwerken voor het analyseren en oplossen van milieuproblemen. Vuga: Den Haag.
- Goodale, Th.L. and G.C. Godbey (1988), The Evolution of leisure. Historical and Philosophical Perspectives. Venture Publishing Inc.: State College.

- Graburn, N. (1992), The Myth, the Real and the Hyperreal in Tourism. Paper presented for 'Le Tourisme International entre Tradition et Modernité, Congres Nice, 19-21 november 1992.
- Graburn, N. (1983), The Anthropolgy of Tourism. *Annals of Tourism Research*, 10(1983)1:9-33.
- Graburn, N. (1992), The Myth, the Real and the Hyperreal in Tourism. Paper presented for 'Le Tourisme International entre Tradition et Modernité, Congres Nice, 19-21 november 1992.
- Grazia, V. de (1981), The Culture of Consent. Mass organization of leisure in fascist Italy. Cambridge University Press: Cambridge.
- Grazia, S. de (1964), Of Time, Work and Leisure. Anchor Books Doubleday: Garden City New York.
- Griethuysen, B.M. (1983), Van buitenspoor tot openlucht recreatie; herinneringen van een oud-gediende. In: Stichting Recreatie, De Stichting Recreatie midden in de toekomst, 1958 - 2008. 9-15. Stichting Recreatie: Den Haag.
- Griffith, R.T. (1986), Het Nederlandse economische wonder. In Von der Dunk e.a. Wederopbouw, welvaart en onrust. Nederland in de jaren vijftig en zestig. De Haan: Houten.
- Grontmij (1988), Beheersvriendelijk ontwerpen. Grontmij: De Bilt.
- Grunfeld, F. (1970), Habitat and Habitation. Samsom: Alphen a/d Rijn.
- Habermas, J. (1958), Soziologische Notizen zum Verhaeltniss von Arbeit und Freizeit. In: J. Habermas, Arbeit, Freizeit, Konsum - Frühe Aufsätze, Den Haag.
- Habermas, J. (1973), Kennis en belang. In: Een keuze uit het werk van Jürgen Habermas. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Habermas, J. (1974), Theory and Practice. (transl. John Viertel) Heinemann: London.
- Habermas, J. (1981), Marxisme en filosofie. (Inleiding van René Görtzen). Boom: Meppel.
- Habermas, J. (1985), Der Philosophische Diskurs der Moderne. Suhrkamp Verlag: Frankfurt a/M.
- Habermas, J. (1986), Autonomy & Solidarity. Interviews with Jürgen Habermas. Edited by Peter Dews. Verso: London.
- Habermas, J. (1989), De nieuwe onoverzichtelijkheid en andere opstellen. Boom: Meppel/Amsterdam.
- Habermas, J. (1991, oorspr. 1981), The Theory of Communicative Action. Reason and the Rationalization of Society. Vol. I. Polity Press: Cambridge.
- Habermas, J. (1992, oorspr. 1981), The Theory of Communicative Action. The Critique of Functionalist Reason. Vol. II. Polity Press: Cambridge.
- Grahame, K. (1972, oorspr. 1949), De wind in de wilgen. Uitgeverij: Hulshorst.
- Haferkamp, H. and N.J. Smelser (1992), Social change and modernity. University of California Press: Oxford.
- Hajer, W. (1989), De stad als publiek domein. Wiardi Beckman Stichting: Amsterdam.
- Harvey, D. (1990), The condition of postmodernity. Basil Blackwell: Oxford.
- Hauser, A. (1975, oorspr. 1957), Sociale geschiedenis van de kunst. SUN reprint 13. Sun: Nijmegen.
- Heijden, M.C.A. van der, (1973, samenst.), Profijtelijk vermaak. Moraliteit en satire uit de 16e en 17e eeuw. Het Spectrum: Utrecht/Antwerpen.
- Hoggett, P. and J. Bishop (1986), Organizing around Enthousiasms: Mutual Aid in Leisure. London: Comedia.
- Honour, H. (1977), Neo-Classicism. Penguin Books: Middlesex.
- Honour, H. (1991), Romanticism. Penguin Books: Middlesex.
- Hughes, G. (z.j.), Changing approaches to domestic tourism. Unpublished paper. Edinburgh.
- Huizinga, J. (1940), Homo Ludens. Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur. Tjeenk Willink: Haarlem.

- Hummel, J. (1993), Ecotourism development in protected areas of developing countries. A field of confusing concepts; some preliminary implications for politics and policy-making drawn from case-studies in Nepal and Costa Rica. In: Programme Book WLRA World Congress Leisure, Tourism and Environment: Issues for human development. Jaipur India.
- Husserl, E. (1973), Cartesianische Meditationen und Pariser Vorträge. Den Haag.
- Husserl, E. (1980, oorspr. 1911), Filosofie als strenge wetenschap. Boom: Meppel.
- Janssen, Joop (1993), Onderzoekers moeten zelf op onderzoek uit. Redactioneel. *Recreatie & Toerisme*, 3(1993)6:5.
- Jolles, H.M. (1959), het verenigingsleven in sociologisch perspectief. *Mens en Maatschappij*, jrg. 34:18-42.
- Jolles, H.M. (1963), Recreatieonderzoek. *Recreatie*, 1, 149-153.
- Jolles, H.M. (1974), De poreuze democratie. Een sociologisch onderzoek naar het inspraakverschijnsel. Samsom: Alphen a/d Rijn.
- Jolles, H.M. (1978), Sociologie van verenigingen. In: L. Rademaker (ed), Sociologische Encyclopedie. Spectrum: Utrecht/Antwerpen.
- Jolles, H.M. (1988), Tussen burger en staat. Verkenningen omtrent het maatschappelijk middenveld in een tijd van deregulering. Van Gorcum: Assen/Maastricht.
- Jong, A. de en E.J. Roelofsen (1986), Evaluatie van lokaal Toeristisch-recreatief beleid, Heidemij Adviesbureau: Arnhem.
- Jong, H. de (1983), Rekreatiegedrag en de economische crisis. Mededelingen van de vakgroepen sociologie van de Landbouwhogeschool 7. Landbouwhogeschool: Wageningen.
- Jorissen, F. (1976), Spelevaart en watersport in Dordt. Reidel's Uitgeverij B.V.: Dordrecht.
- Jorissen, F., J. Kramer en J. Lengkeek (1990), Het water op. Vierhonder jaar pleziervaart in Nederland. Hollandia: Baarn.
- Kamphorst, T.J. en A.P. Spruijt (1969), Vrije tijd en vrijetijdsbesteding; analyse en heroriëntatie. *Mens en Maatschappij*, 44(1969)2:82-100.
- Kamphorst, T.J. en J.C.M. Withagen (1977), Register van vrijetijdsonderzoek 1935-1975; Beredeneerde bibliografie. Deel I. SWIDOC: Amsterdam.
- Karsten, L. (1980), Recreatie van de binnenstadbewoners; een explorerend onderzoek naar de vrijetijdsbesteding en beleving van in de binnenstad wonende leden van een- en tweepersoonshuishoudens. Instituut voor Stedebouwkundig Onderzoek: Delft.
- Karsten, L. (1992), Speelruimte van vrouwen. Zeggenschap over vrijetijd en vrijetijdsbesteding. SUA: Amsterdam.
- Katteler, H. en J. Kropman (1975), Openluchtrecreatie binnen en buiten de woonkern: compensatie of komplement? Instituut voor Toegepaste Sociologie: Nijmegen.
- Katteler, H. en J. Kropman (1977), De voorkeur voor intensieve en extensieve openluchtrecreatie. Instituut voor Toegepaste Sociologie: Nijmegen.
- Kayzer, W. (1993), Een schitterend ongeluk. Contact: Amsterdam/Antwerpen.
- Kelly, J.R. (1987), Freedom to Be. A New Sociology of Leisure. MacMillan: New York.
- Kemenade, T. van (1992), Samen vechten voor het watermilieu? Doctoraal scriptie Vrijetijdswetenschappen KUB Tilburg. Milieufederatie Noord-Holland: Zaandam.
- Kerkstra, K. en P. Vrijlandt (1988), Het landschap van de zandgebieden. Probleemverkenning en oplossingsrichting, bos- en landschapsbouw. Staatsbosbeheer: Utrecht.
- Kersten, P.H. en R.C.A. Meester (1985), Wie spreekt er over toeristisch-recreatieve planning? *Recreatie*, 23(1985)3:4-11.
- Kerstens, A.P.C. (1970), Prognose en planning, openluchtrecreatie in de toekomst. *Recreatievoorzieningen*, 2(1970)3:313-329.

- Kerstens, A.P.C. (1972), *Recreatie en platteland. Een explorerende studie over de ontwikkeling van de recreatieve functie van het platteland, de betrokkenheid bij deze ontwikkeling van de bewoners en hun houding ten opzichte van deze functie.* Veenman: Wageningen.
- Keulartz, J. (1992), *De verkeerde wereld van Jürgen Habermas.* Boom: Meppel.
- Kingma, S.F. (1988), *De spanning tussen spelen en winnen bij het kienen en bingo. Vrijetijd en Samenleving*, 6(1988)4:263-290.
- Kleefmann, F. (1979), *Drie dilemma's vanuit planningstheorie.* In: *Grenzen van recreatieve groei. Capita Selecta 1978-1979.* Landbouwhogeschool: Wageningen.
- Kleefmann, F. (1984), *Planning als zoekinstrument. Ruimtelijke planning als instrument bij het richting zoeken.* VUGA: Den Haag.
- Kleefmann, F. (1991), *Duurzaamheid en dynamiek, aanleiding voor een nieuwe planningsaanpak.* In: *Congesproceedings Planologische Discussiedagen.* Technische Universiteit: Delft.
- Kloppenborg, P.H.L. (1987), *Public Private Partnership.* Heidemij: Amsterdam.
- Kluppel, J.E.J. en J.G. de Zeeuw (1988), *Dichtbij of veraf. Complement of concurrent. Een onderzoek naar gebruik en beleving van de recreatieprojecten Lage Bergse Bos, Bleiswijkse Zoom, Oude Maas en Brielse Maas.* Research voor Beleid: Leiden.
- Knelpunten-nota (1974), *Rapport van de beraadsgroep knelpunten, harmonisatie welzijnsbeleid en welzijnswetgeving.* Staatsuitgeverij: Den Haag.
- Knijnenburg, A. (1988), *Privatisering van jachthaven-accommodaties bij gemeenten en recreatieschappen.* Centre for Recreation Studies/Agricultural University: Wageningen.
- Kockelkoren, P. (1993), *De vernieuwing van Nederland. Publikatie 4. Stichting Locus 'Vormgeven aan natuurontwikkeling',* Rotterdam.
- Koert, W. (1992), *De Bodybuilders. Vrijetijd en Samenleving*, 10(1992)1:27-40.
- Koopmans, L. en A.H.E.M. Wellink (1987), *Overheidsfinanciën.* Stenfort Kroese: Leiden.
- Kremer, A.A. en P. Veen (1983), *De plaats en betekenis van stedelijke recreatie binnen het vrijetijdsgedrag.* Groningen/Nijmegen.
- Kroon, J.J.J. (1986), *Waardering van gebieden voor openluchtrecreatie. Over relaties tussen particuliere en politieke waarderings.* (z.p.)
- Kruis, A. van der en Th. Manders (1985), *Openluchtrecreatie in stadsgewesten. Een evaluatiestudie naar de effectiviteit van de planning van voorzieningen.* Instituut voor Toegepaste Sociologie: Nijmegen.
- Kundera, M. (1985): *The Unbearable Lightness of Being.* Faber and Faber: London/Boston.
- Kunneman, H. (1983), *Habermas' theorie van het communicatieve handelen.* Boom: Meppel/Amsterdam.
- Kunneman, H. (n.d.), *Therapeutisation of the teacher-pupil relation as an instance of the interference between system and lifeworld.* Philosophical Faculty, University of Amsterdam: Amsterdam.
- Kunneman, H. (1986), *De waarheidstrechter. Een communicatietheoretisch perspectief op wetenschap en samenleving.* Boom: Meppel/Amsterdam.
- Laermans, R. (1984), *'Bourdieu voor beginners', Heibel*, 18(1984)3:21-48.
- Laermans, R. (1991), *Van collectief bewustzijn naar individuele reflexiviteit. Mediaconsumptie en identiteitsconstructie binnen de reflexieve moderniteit. Vrijetijd en Samenleving*, 9(1991)3/4:99-118.
- LaVi (1984), *Structuurschema Openluchtrecreatie, deel d: regeringsbeslissing.* Ministerie van Landbouw en Visserij. Staatsuitgeverij: Den Haag.
- LaVi (1986), *Nota Recreantenbeleid.* Ministerie van Landbouw en Visserij. Staatsuitgeverij: Den Haag.

- Leeuw, R. de (1984), *Nederlanders op Grand Tour*. In: R. de Boer (red), *Herinneringen aan Italie. Kunst en toerisme in de 18de eeuw*. Waanders: Zwolle.
- Leiper, N. (1990), *Tourist attraction systems*. *Annals of Tourism research*, (1990)17:367-384.
- Lengkeek, J. (1973), *De identiteit van een plattelandsdorp. Een onderzoek naar de betekenis van het 'eigen' dorp voor haar bewoners, en naar de wijze waarop men bij de ruimtelijke planning tegemoet kan komen aan deze betekenis*. Doktoraal Scriptie. Bureau voor Stedebouw F.J. Zandvoort: Amsterdam/Hendrik Ido Ambacht.
- Lengkeek, J. rapp. (1982), *Interimadvies van het beraad "Decentralisering van het openluchtrecreatiebeleid"*. Stichting Recreatie: Den Haag.
- Lengkeek, J. (1986), *Planning voor een doelgroepenbeleid*. J. Lengkeek, red. *Recreatieplanning, dicht bij huis, ver van huis?*, Mededelingen van de Werkgroep Recreatie 2. Landbouwniversiteit: Wageningen.
- Lengkeek, J. (1989), *Sterk water. Een onderzoek naar privatisering in de sportvisserij*. Mededelingen van de Werkgroep Recreatie 16. Landbouwniversiteit: Wageningen.
- Lengkeek, J. (red.) (1992a), *Recreatie en toerisme: wiens belang. Over rolverdeling, kwaliteit en duurzame ontwikkeling*. Mededelingen van de Werkgroep Recreatie 19. Landbouwniversiteit: Wageningen.
- Lengkeek, J. (1992b), *Recreatie en toerisme: wiens belang?* In: J. Lengkeek (red., 1992a), *Recreatie en toerisme: wiens belang. Over rolverdeling, kwaliteit en duurzame ontwikkeling*. Mededelingen van de Werkgroep Recreatie 19. Landbouwniversiteit: Wageningen.
- Lengkeek, J. (1992c), *Natuur als ecosysteem of als attractie?* In: *Recreatie & Milieu. Integratie tot elke prijs?*. Nederlands Instituut voor Ruimtelijke ordening en Volkshuisvesting: Den Haag.
- Lengkeek, J., G.E. Van Keken, J.L.M. Van der Voet en R. Sidaway (1993), *Kop tegen kei; een onderzoek naar de voorwaarden voor maatschappelijk aanvaardbare grindwinning in Limburg*, Landbouwniversiteit Wageningen/Advies- en Onderzoeksgroep Beke, Wageningen/Arnhem.
- Lier, H.N. van (1973), *Determination of planning capacity and lay-out criteria of outdoor recreation projects*. Landbouwhogeschool: Wageningen.
- Lier, H.N. van, ed. (1991), *Economisering in planning en beleid voor openluchtrecreatie en toerisme*. Mededelingen van de Werkgroep recreatie 18. Landbouwniversiteit: Wageningen.
- Linders-Rooijendijk, M.F.A. (1989), *Gebaande wegen voor mobiliteit en vrijetijdsbesteding*. Heeswijk.
- LNV (1989), *Natuurbeleidsplan. Deel 1: beleidsvoornemen*. Ministerie voor Landbouw, natuurbeheer en visserij. Staatsuitgeverij: Den Haag.
- LNV (1990), *Natuurbeleidsplan. Deel 4: regeringsbeslissing*. Ministerie voor Landbouw, natuurbeheer en visserij. Staatsuitgeverij: Den Haag.
- LNV (1991), *Kiezen voor recreatie. Beleidsnota Openluchtrecreatie 1991 - 2010. Beleidsvoornemen*. Ministerie voor Landbouw, natuurbeheer en visserij. Staatsuitgeverij: Den Haag.
- LNV (1992), *Structuurschema Groene Ruimte. Deel a: beleidsvoornemen*. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij: Den Haag.
- LNV (1993), *LNV op weg naar 2000*. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij: Den Haag.
- LT Journaal (1993), *De economie van het ecotoerisme*. *LT Journaal*, 3 februari 1993:3.
- Lyman, S.M. and M.B. Scott (1970), *A Sociology of the Absurd*. Appleton: New York.
- Lyman, S.M. and M.B. Scott (1975), *The Drama of Social Reality*. Oxford University Press: New York.
- Lyotard, J.F. (1984), *The Postmodern Condition: a report on knowledge*. Manchester University Press: Manchester.

- MacCannell (1989, oorspr.1976), *The tourist, a new theory of the leisure class*. Schocken: New York.
- Mak, G. (1992), *Aan mijn oudtante, Maaïke van der Molen-Zandstra (over het Nederlandse landschap)*. In: A. van Dis, *Alles is te koop*. Nijgh & Van Ditmar: Amsterdam.
- Manders, Th. en J.Kropman (1986), *Sportbeoefening. Drempels en stimulansen*. ITS: Nijmegen.
- Mannheim, K. (1954), *Man and Society in an Age of Reconstruction*. Routledge & Kegan Paul: London.
- Mannell, R.C. en S.E. Iso-Ahola (1987), *Psychological nature of leisure and tourism experience*. *Annals of tourism research*, 14(1987), 314-331.
- Marcuse, H. (1968), *De eendimensionale mens*. Hilversum.
- Maslow, A.H. (1962), *Towards a Psychology of being*. New York.
- McCarthy, Th. (1982), *Rationality and Relativism*. In: J.B. Thompson and D. Held (red), *Habermas, Critical Debates*. London.
- Mead, G.H. (1959, oorspr. 1934), *Mind, Self and Society*. University of Chicago Press: Chicago.
- Meer, W.Z van der (1966/67), *Enkele prognoses t.a.v. het bezoek aan en de spreiding van dit bezoek in het recreatiegebied SPAARNWOUDE over de verschillende recreatievormen*. Wageningen.
- Meijer, E. (red.) (1987), *Alledaags leven; vrijetijd en cultuur*. Verslag van een conferentie over recente ontwikkelingen in vrijetijds- en cultuurstudies. 12-13 december, 1985. Centrum voor Vrijetijdskunde: Tilburg/Breda..
- Mercer, D. (1973), *The Concept of Recreational Need*. *Journal of Leisure Research* 5(1973)1:37-51.
- Merton, R.K. (1949), *Social Theory and Social Structure*. Glencoe.
- Mok, A.L. (1982), *Technologie: een historisch-sociologische beschouwing*. In: T. Huppés en J. Berting (1982). *Op weg naar de informatiemaatschappij*. Stenfert Kroese: Leiden.
- Mok, A.L. (1987), *Waarom hebben we de technologie die we hebben?* In *Spil*, 61/62.
- Mommaas, H. (1984), *Arbeid, vrijetijd en legitieme orde*. Centrum voor Vrijetijdskunde: Breda/Tilburg.
- Mommaas, Hans (1987), *"Alledaags leven; vrijetijd en cultuur"*. Eindlezing Conferentie. In: *Alledaags leven; vrijetijd en cultuur*. Conferentieverlag, onder redactie van E. Meijer. Tilburg: Centrum voor Vrijetijdskunde:93-106.
- Mommaas, H. en H. van der Poel (1984), *Naar een sociologie van de vrije tijd? I*. *Vrijetijd en Samenleving*, 2(1984)4: 475-506.
- Mommaas, H. en H. van der Poel (1985), *Naar een sociologie van de vrije tijd? II*. *Vrijetijd en Samenleving*, 3(1985)1: 9-44.
- Mommaas, H. en H. van der Poel (1987), *New perspectives on theorizing leisure*. *Loisir et Société/Leisure and Society*, 10(1987)2:161-176.
- Mormont, M. (1990), *Who is rural? or, How to be rural: towards a sociology of the rural*. In: Terry Marsden, Philip Lowe and Sarah Whatmore (eds), *Rural restructuring. Global processes and their responses*. 1990:21-44. David Fullton: London.
- Mouzelis, N. (1992), *Social and system integration: Habermas' view*. *British Journal of Sociology*, 43(1992)3:267-288.
- Mulder, A.F. (1983), *Van uitspanning tot openluchtcreatie. Een overzicht van argumenten gehanteerd met betrekking tot de aanleg en het gebruik van openluchtcreatievoorzieningen in de gemeente Amsterdam tussen 1860 en 1940*. *Vrijetijd en Samenleving*, 1(1983)2:125-157.
- Munnichs, G. (1990), *De actualiteit van Habermas' koloniseringsthese*. *Filosofie & Praktijk*, 11(1990)2:57-74.
- Musil, R. (1988), *De man zonder eigenschappen*. Eerste boek. Meulenhof: Amsterdam.

- Natuurbehoud (1992), *Kwartaalblad van natuurmonumenten*, 23(1992)2.
- Nijk, A.J. (1978), De mythe van de zelfontplooiing en andere wijsgerig-andragologische opstellen. Boom: Meppel.
- Nooteboom, C. (1992), De omweg naar Santiago. Atlas: Amsterdam/Antwerpen.
- NRIT (1987), Privatisering in de Toeristische sector. Nederlands Research Instituut voor Recreatie en Toerisme. Breda.
- NRIT (1989), Een boekje open over privatiseren. Nederlands Researchinstituut voor Recreatie en Toerisme. Breda.
- Offe, C. (1984), *Contradictions of the Welfare State*. Hutchinson: London.
- Olson, M. (1980), *The Logic of Collective Action. Public Goods and the Theory of Groups*. Harvard University Press: London and Cambridge/USA.
- Oosterhuis, Huub (1992), Religie is de bron van revolutionaire inzichten. *NRC/Handelsblad* 21 december 1992.
- Paasi, A. (1991), Deconstructing regions: notes on the scales of spatial life. *Environment and planning*, 23(1991):239-256.
- Parry, N.C.A. (1983), Sociological Contributions to the Study of Leisure. *Leisure Studies*, 2(1983):57-81.
- Pels, D. (1992), Intellectuele autonomie. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 19(1992)2:36-59.
- Pen, J. (1982), De politieke economie van het Schone, het Ware en het Goede. *Economische Statistische Berichten*, 1(1982)9:942-948.
- Philipsen, J.F.B. en J.G. Bakker (1989), Privatisering van water- en hengelsportaccommodaties. Mededelingen van de Werkgroep Recreatie, nr.15. Landbouwniversiteit: Wageningen.
- Philipsen, J.F.B. en J.L.M. van der Voet (1992), Commodificatie en ruimtelijke organisatie. In: J. Lengkeek (red.), *Recreatie en toerisme: wiens belang. Over rolverdeling, kwaliteit en duurzame ontwikkeling*. Mededelingen van de Werkgroep Recreatie 19. Landbouwniversiteit: Wageningen.
- Philipsen, J.F.B. en H.D. Valkenburg (1993), Feitelijke toegankelijkheid bos en natuur neemt af tussen 1971 en 1991. *Recreatie en toerisme*, 3(1993)6:6-9.
- Planken, T. (1980), De Nationale politiek is voor het recreatiebeleid terug bij af. *Recreatie*, 18(1980)6:131-135.
- Ploeg, J.D. van der (1993), Over de betekenis van verscheidenheid. Landbouwniversiteit: Wageningen.
- Poel, H.J.J. van der (1982), Decentralisering en Openluchtrecreatie. Verkenningen rond de decentralisering van het openluchtrecreatiebeleid. Een studierapport. Stichting Recreatie: Den Haag.
- Poel, H.J.J. van der (1993), De modularisering van het dagelijkse leven. Thesis Publishers: Amsterdam.
- Portnoy, E. (1992), *Madonna's appel*. Meulenhof: Amsterdam
- Post, P.E.Th.M. (1992), De rijksoverheid als regisseur. In: J. Lengkeek (red., 1992a), *Recreatie en toerisme: wiens belang. Over rolverdeling, kwaliteit en duurzame ontwikkeling*. Mededelingen van de Werkgroep Recreatie 19. Landbouwniversiteit: Wageningen.
- Postman, N. (1985), *Amusing ourselves to death. Public Discourse in the age of show business*. Methuen: London.
- Pouw, A. (ongepubl.), Een literatuurstudie naar waterrecreatie in Nederland. Opdrachtgever Rijksplanologische Dienst. Werkgroep Recreatie. Landbouwniversiteit: Wageningen.
- PPD/ZH, (1978), *Nota Stedelijke recreatie*. Provinciale Planologische Dienst Zuid-Holland. Den Haag.
- Rademaker, L. (red), (1978), *Sociologische Encyclopedie*. Aula Spectrum: Utrecht/Antwerpen.

- Rademaker, L. (red), (1981), Sociale kaart van Nederland. Schetsen van ontwikkelingen in de belangrijkste sectoren van de Nederlandse samenleving. Aula Spectrum: Utrecht/Antwerpen.
- Rappoport, R.A. (1979), Ecology, meaning and religion. Berkely, Cal.: North Atlantic Books.
- RARO (1990), Naar ruimtelijke kwaliteit. Uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van de Raad van advies voor de ruimtelijke ordening. SDU: Den Haag.
- Reekum, G. van (1989), De recreant als klant. Stichting Recreatie: Den Haag.
- Remmers, M.C. (1987), Programmeren van recreatieonderzoek. Doktoraalscriptie. Werkgroep Recreatie/Landbouwuniversiteit: Wageningen/Delft.
- Rheenen, W. van (1983), De recreatieschappen en de Stichting Recreatie. In: Stichting Recreatie, De Stichting Recreatie midden in de toekomst, 1958 - 2008. 54-59. Stichting Recreatie: Den Haag.
- RMNO (1990), De versnippering van het Nederlandse landschap. Onderzoeksprogrammering vanuit zes disciplinaire benaderingen. Publikatie nr. 45. Raad voor het Milieu- en Natuuronderzoek: Rijswijk.
- RNP (1950), Doelmatige vakantie-accommodatie. Rijksdienst voor het Nationale Plan. Staatsuitgeverij: Den Haag.
- RNP (1956), Recreatie te water. Rijksdienst voor het Nationale Plan. Publikatie nr. 10. Staatsuitgeverij: Den Haag.
- RNP (z.j.), Mensen op zondag. Rijksdienst voor het Nationale Plan. Publikatie nr. 14. Staatsuitgeverij: Den Haag.
- RNP (1963), Recreatieruimten in Nederland. Studierapport van het Bureau. RNP Publicatie nr. 15. Staatsuitgeverij: Den Haag.
- RNP (1965), Jaarverslag Rijksdienst voor het Nationale Plan. Staatsuitgeverij: Den Haag.
- Roche, M. (1992), Mega-Event Planning and Citizenship. Problems of rationality and democracy in Sheffield's Universiade 1991. *Vrijetijd en Samenleving*, 10(1992)4:47-70.
- Rojek, C. (1990), Ways of Escape. MacMillan: London.
- Rothenberg, J. (1968), Consumer Sovereignty. *International Encyclopedia of the Social Sciences*: 326-335. MacMillan: New York/London.
- RPD (1966), Jaarverslag 1965. Rijks Planologische Dienst. Staatsuitgeverij: Den Haag.
- RPD (1974), Jaarverslag 1973. Rijks Planologische Dienst. Staatsuitgeverij: Den Haag.
- Rijksbegroting (1980/1981), Heroverweging collectieve uitgaven. Samenvattend eindrapport Rijksbegroting. Stuk 16625. Staatsuitgeverij: Den Haag.
- Rijs, B. (1992), De aaibaarheidsfactor van Nederland. *HP/DE TIJD*, 5 juni 1992:13-17.
- Sacks, Oliver (1986), The Man who mistook his Wife for a Hat. Picador Pan Books: London.
- Scheys, M. (1983), Kanttekeningen bij de problematisering van non-participatie. *Vrijetijd en samenleving*, 1(1983)3: 291-309.
- Schleske, W. (1977), Abenteuer, Wagnis, Risiko im Sport. Hofman: Schorndorf.
- Schutz, A. (1970), Collected Papers. Vol. III. Studies in Phenomenological Philosophy. Martinus Nijhoff: The Hague.
- Schutz, A. (1971), Collected Papers. Vol. II. Studies in Social Theory. Martinus Nijhoff: The Hague.
- Schutz, A. (1973), Collected Papers. Vol. I. The problem of Social Reality. Martinus Nijhoff: The Hague.
- Schuyt, C.J.M. (1991), Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat. Stenfert Kroese: Leiden/Antwerpen.
- Scott, W.R. (1983), Organizations: rational, natural and open systems. Prentice Hall: Englewood Cliffs.

- SCP (1984), Kansen voor welzijnsplanning. Voorpublicatie samenvattend eindrapport Experimentele Welzijnsplanning. Sociaal en Cultureel Planbureau: Den Haag.
- Selwyn, T. (1992), Chasing Myths. Paper presented for 'Le Tourisme International entre Tradition et Modernité, Congres Nice, 19-21 november 1992.
- Shaw, S.M. (1985), The Meaning of Leisure in Everyday Life. *Leisure Sciences*, 14(1987):1-24.
- Sidaway, R. en H. van der Voet (1993), Getting on speaking terms. Resolving conflicts between recreation and nature in coastal zone areas of the Netherlands; a literature study and case study analysis. Werkgroep Recreatie, rapport nr 26. Landbouwwuniversiteit: Wageningen.
- Sikkes, R. (1991), De vakantieganger moet zich schuldig voelen dat hij vliegt. *Volkskrant 5 november 1991*.
- Simmel, G. (1965), The Adventurer. In: K. Wolff (ed.), Essays on Sociology and Aesthetics by G. Simmel et al. 1965. Harper & Row: New York.
- Sliepen, W. (1991), Betekenis en omvang van het verschijnsel economisering. In: H.N. van Lier, Economisering in planning en beleid voor openluchtrecreatie en toerisme. Mededelingen van de Werkgroep recreatie 18. Landbouwwuniversiteit: Wageningen.
- Smit, J. en J.L.M. van der Voet (1982), Gebruik en inrichting van watersportgebieden. WIRO-rapport. Wetenschappelijk Instituut voor Recreatie Onderzoek: Lelystad.
- Smith, C. and A. Freedman (1972), Voluntary Associations. Perspectives on the literature, Cambridge Mas.
- Soest, M. van (1992), OVER de regels van het SPEL. Nijgh & Van Ditmar: Amsterdam.
- STEC (1989), Non-participatie en Gelderse dagrecreatiegebieden. STEC: Nijmegen.
- Sternheim, A. (1939), Het probleem van den vrijen tijd in den totiliairen staat. *Mensch en Maatschappij*, 15/1939/15:25-39.
- Stichting Recreatie (1960), Jaarverslag 1959. Stichting Recreatie: Den Haag.
- Stichting Recreatie (1983), De Stichting Recreatie midden in de toekomst, 1958 - 2008. Stichting Recreatie: Den Haag.
- Störig, H.J. (1982), Geschiedenis van de Filosofie I/II. Het Spectrum: Utrecht/Antwerpen.
- Stuurman, S. (1978), Kapitalisme en burgerlijke staat. Een inleiding in de Marxistische politieke theorie, SUA: Amsterdam.
- Swart, J. (1983), Een kwart eeuw Stichting Recreatie; een kaleidoscoop van activiteiten. In: Stichting Recreatie, De Stichting Recreatie midden in de toekomst, 1958 - 2008. 16-41. Stichting Recreatie: Den Haag.
- Tatenhove, J. van (1992), Dutch Environmental Policy Applied to Agriculture. The region-oriented approach as a strategic alternative of regulation. Paper presented on the ESRS 5th Summer School. Agricultural University: Wageningen.
- Thoenes, P. (1962), De elite in de verzorgingsstaat. Leiden.
- Thomas, Keith (1983), Man and the natural world. Changing attitudes in England 1500-1800. Allen Lane. Penguin Books Ltd: London.
- Tocqueville, A. de (1971), Democratie en revolutie. De Bussy: Amsterdam.
- Tönnies, F. (1954), Community and Society. Transl. Ch.P. Loomis. Michigan State University Press: East Lansing Michigan.
- Toorn, W. van (1992), Cultuur tussen Neerijnen en Varik. *Volkskrant 28 maart 1992*.
- Turner, V. (1974), Dramas, Fields and Metaphors. Symbolic Action in Human Society: Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- Turner, V. (1973), The center out there: Pilgrim's goal. *History of Religions*, 12(1973)3:191-230.
- Urbain, J-D. (1989), The tourist adventure and his images. *Annals of Tourism Research*, 16(1989):106-118.

- Urry, J. (1992, oorspr. 1990), *The Tourist gaze. Leisure and travel in contemporary society*. Sage: London.
- VAROR (1992), *Advies Profijtbeginsel. Voorlopige Adviesraad voor de Openluchtrecreatie*. Amersfoort.
- Veer, A.A. de (red) (1991), *Instituutswerkplan Staring Centrum*. Staring Centrum: Wageningen.
- Verhees, A.H.F. (1992), *Vrijtijdswetenschap. NRC/Handelsblad 31 december 1992*.
- Verhey, E. en G. van Westerloo (1984), *Ons soort mensen. Portret van de ruggegraat van Nederland*. Uitgeverij Raamgracht: Amsterdam.
- Vermeersch, E. (1990), *Weg van het WTK-complex: onze toekomstige samenleving*. In: Commissie Lange Termijn Beleid, "Het Milieu: denkbeelden voor de 21ste eeuw. Kerckebosch: Zeist.
- Vester, H. (1987), *Adventure as a form of leisure. Leisure Studies*, 6(1987)3:237-249.
- Verhallen, H.J.G., R. Fernhout en P.E. Visser (1980), *Corporatisme in Nederland*. Samsom: Alphen a/d Rijn/Brussel.
- Vickers, B. (1985), *Musse and meditation*. Verlag der Tachvereine: Zürich.
- Vink, de G.J. (1983), *Overleggroepen; een manier van werken*. In: Stichting Recreatie, *De Stichting Recreatie midden in de toekomst, 1958 - 2008*. 76-82. Stichting Recreatie: Den Haag.
- Visser, P.E. (1980), *De overheid en de neo-corporatieve besluitvorming*. In: Verhallen, H.J.G., R. Fernhout en P.E. Visser, *Corporatisme in Nederland*. Samsom: Alphen a/d Rijn/Brussel.
- Voet, J.L.M. van der (1985a), *Recreatievoorzieningen Deel I. Vakgroep Cultuurtechniek*. Landbouwhogeschool: Wageningen.
- Voet, J.L.M. van der (1985b), *Recreatievoorzieningen Deel II. Vakgroep Cultuurtechniek*. Landbouwhogeschool: Wageningen.
- Voet, J.L.M. van der, rapp. (1985c), *Plussen en minnen voor de openluchtrecreatie? Reacties en discussies met betrekking tot de Behoefteraming Openluchtrecreatie van de Contactcommissie Openluchtrecreatie NRLO*. Landbouwhogeschool: Wageningen.
- Voet, J.L.M. van der, (samenvatter) (1986), *Recreatief gebruik van landelijke gebieden*. Literatuurbundel. Vakgroep Cultuurtechniek. Landbouwuniversiteit: Wageningen.
- Voet, J.L.M. van der (1989), *Recreatie en het landelijke gebied. De Landeigenaar*, juni 1989:12-16.
- Voet, J.L.M. van der, A.M.C.M. van Dortmont en P. van Bolhuis (1992), *Recreatie en natuur in het rivierengebied; concepten voor een gecombineerde ontwikkeling van recreatie en natuur*. Rapport nr 17. Werkgroep Recreatie. Landbouwuniversiteit: Wageningen.
- VROM (1988), *Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening in Nederland. Deel a: beleidsvoornemen*. Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke ordening en Milieubeheer. Staatsuitgeverij: Den Haag.
- VROM (1989), *Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening in Nederland. Deel d: regeringsbeslissing*. Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke ordening en Milieubeheer. Staatsuitgeverij: Den Haag.
- VROM (1990), *Vierde nota over de ruimtelijke ordening Extra. Deel 1: ontwerp-planologische kernbeslissing*. Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke ordening en Milieubeheer. Staatsuitgeverij: Den Haag.
- VROM (1991), *Vierde nota over de ruimtelijke ordening Extra. Deel 3: kabinetsstandpunt*. Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke ordening en Milieubeheer. Staatsuitgeverij: Den Haag.
- Waarden, B.F. van (1987), *Vervlechting van staat en belangengroepen (1). Beleid en Maatschappij*, 5/1987:173-184.
- Warren, S. (1993), 'This heaven gives me migraines'. The problems and promise of landscapes of leisure. In: J. Duncan and D. Ley (eds), *Place/Culture/Representation*, 1993. Routledge: London/New York.

- Weber, M. (1911), Geschäftsbericht. In: Verhandlungen des Ersten Deutschen Soziologentages vom 19-22 Oktober 1910 in Frankfurt a. M., Mohr: Tübingen.
- Weber, M. (1963), *The Sociology of Religion*. London.
- Weyns, W. (1990), *De sociologie van Jürgen Habermas*. Acco: Leuven/Amersfoort.
- White, Stephen K. (1988), *The recent work of Jürgen Habermas. Reason, justice and modernity*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Whitsun, D. (1987), Leisure, state and collective consumption. In: J. Horne, D. Jary and A. Tomlinson, *Sport, leisure and social relations*. Routledge & Kegan Paul Ltd: London.
- Widdershoven, G. (1987), *Handelen en rationaliteit*. Boom: Amsterdam/Meppel.
- Wilde, R. de (1988), *Maasoever Effect Rapportage: een onderzoek naar de effecten van de activiteiten van de Stichting Maasoevers, met betrekking tot de oprichting van een public private partnership, op de ideeën en het gedrag van de watersportaanbieders*. LU/RUU: Wageningen/Utrecht.
- Wilenski, H.L. (1981), *Democratic Corporatism, Consensus and Social Policy. Reflections on changing values and the 'crisis' of the Welfare State*. In: *The Welfare State in Crisis*, Paris: OECD, 1981:185-195.
- Wilson, J. (1988), *Politics and Leisure. Leisure and Recreation Studies 5*. Unwin Hyman: Boston.
- Wippler, R. (1968), *Sociale determinanten van het vrijetijdsgedrag*. Boom: Meppel.
- Wolfson, D.J. (1988), *Publieke sector en economische orde*. Groningen.
- WTO (1993), *Tourism in 1992. Highlights*. World Tourism Organization. Madrid.
- WVC (1985), *Vrije tijd: een visie*. Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur. Staatsuitgeverij: Den Haag.
- IJsseling, S. (1992), *Tijd en ruimte in de technische wereld*. *Streven* 59/10: 867-878.
- Zeeuw, J.G. de (1972), *Analyse prognosemethodiek op het terrein van de openlucht recreatie*. Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk: Den Haag.
- Zimmer A. (1992), *Voluntary Organisations. Ideography, evolution and structural change*. Proceedings VII ELRA Congress 'Leisure and New Citizenship'. Bilbao.
- Zomeren, Koos van (1992), *Waar ik bij ben*. *NRC/Handelsblad* 16 december 1992.
- Zuurbier, P.J.P., Th.J.M. Borst e.a. (1991), *Kwaliteit en kosten bij het beheer van recreatievoorzieningen. Onderzoek in het kader van het NRLO/OORO onderzoekprogramma Openlucht recreatie 1987-1991*. Rapport nr. 15. Werkgroep Recreatie/Vakgroep Bedrijfskunde. Landbouwuniversiteit: Wageningen.
- Zwaan, P.W., J. Lengkeek en J.L.M. van der Voet (1990), *Gemeentelijk toeristisch beleid: een kwestie van kiezen. Modellen voor ontwikkeling in de gemeente Hoeven*. *Recreatie en toerisme*, 22(1990)5: 127-132.
- Zwaan, P.W., J. Lengkeek en J.L.M. van der Voet (1992), *De gemeente, de communicatie en de macht van het economisch systeem*. In: J. Lengkeek (red.), *Recreatie en toerisme: wiens belang. Over rolverdeling, kwaliteit en duurzame ontwikkeling*. Mededelingen van de Werkgroep Recreatie 19. Landbouwuniversiteit: Wageningen.
- Zwan, A. van der (1992), *Alles van waarde is weerloos*. *De Volkskrant*, 25 september 1992.
- Zijderveld, A.C. (1973), *De theorie van het symbolisch interactionisme*. Boom: Meppel.

SUMMARY

(Vertaald door Marilyn Minderhoud - Jones)

Man is not in a position to know objective reality in its entirety. In our everyday lives we coexist with a reality that is an inter-subjective, limited construction. It changes over historical time and can vary from society to society. Man tries, however, to create new realities in all sorts of ways. These run parallel to or overlay everyday reality. This is the reason why I have given my study the title 'A multiple reality'.

Leisure, I think, creates an exceptional range of opportunities for surveying realities other than the one we are accustomed to. We forget time, step out of our physical limitations, give ourselves up to dreams and have the feeling that we are returning to what we essentially are. The longer we have been on holiday, the longer we take to adjust to our normal routines again.

Everyday reality is constructed out of many different elements. These include the standard conceptions of time, space and truth, social relationships, preferences and moral judgements. In leisure we put commonsense knowledge 'between brackets'. From the perspective of the obviousness of everyday things it is, by definition, difficult to study the relativity of our reality. Therefore the bases of my approach is philosophical and leads subsequently to questions that make sociological analysis possible. Because I am searching for a far-reaching understanding of the phenomena of leisure, and especially those specific forms we call 'recreation' and 'tourism', my study has assumed a theoretical and therefore abstract character. At present, nothing is so unpopular in the recreation and tourism sector as theoretical and abstract discussion. It is in this way that I find myself at the heart of a problem faced by policy makers in this field.

Recreation and tourism exert an inescapable pressure on societies throughout the world. They are the product of social developments and give yet another dimension to the (social) world. The search for 'other' realities has caused the greatest migration of people of all time and has also given rise to a new industrial revolution: the tourist industry. Tourism is poised to overshadow other economic sectors. Because of its success, there is a growing and naive euphoria about the possibility of shifting government involvement to the market. The tourist-recreation experience is increasingly being seen as a normal form of consumption, and so, when producing for this industry, it is considered enough to follow market principals. The government does not pass judgement on its citizens' right to consume freely and tends to withdraw itself from the policy field in question.

The development of the tourist-recreation sector in the Netherlands and the policy associated with it, provide a good example of the changing opinions and dilemmas that are also

apparent at an international level. Between 1960 and 1980, Dutch government policy became more expansive in its provision of outdoor recreational facilities. It was not the market but the ideology of the welfare state that provided the guidelines: a policy 'of general benefit', to produce a recreational environment, freely accessible to everyone and financed by public funds. Physical conditions necessary for the welfare of citizen, such as greenery, fresh air and space for activities, that were being threatened by the increasing urbanization of an already densely populated country and other claims on space, were secured in separate recreation areas. In the 1980s there was a turn about: the emphasis was now on the commercialization of tourist and recreational opportunities. The accent shifted to professionalizing the sector by making more use of management techniques and marketing strategies. The survival of the sector had become an object in itself and perhaps its main objective.

The changes in thinking and the increasing commercialization have neither lead to reflection on whether such a policy reversal was justified or to a reconsideration of the basis of this policy. However, three problems are evident.

The first problem is that government policy, built up over the last 25 years has lost its basis. In fact there was more government involvement in tourism and recreation in the Netherlands than elsewhere in the world. In a period when a general re-orientation is taking place as far as government tasks and collective expenditure are concerned there is no reliable, well-supported rationale for tourism and recreation policy. The most significant opinion which survives on collective facilities is that they exist and that considerable amounts of money have been invested in them.

The second problem is that recreation and tourism assume a complex position in the ongoing debate on the sustainable development of society. Physical changes are becoming increasingly apparent at local and regional level and these changes represent an assault on livability, rest and space in the community. At the same time a physical concentration of 'natural' values appears in other places: a compensation, as it were, for what has been lost elsewhere. In this way a dual situation is formed: parks come into being alongside deserts. The nature areas are not freely accessible to the human visitor. To an important degree recreation and tourism, certainly in their commercial form, are seen as threats to the natural environment. They are associated more with other, economically necessary evils and are not seen as being able to contribute to the (sustainable) quality of existence.

A third problem is that large-scale recreational and tourist locations determine the form and content of the social, cultural and physical environment, without people having asked themselves enough whether these 'transformations' are desirable in the long term. Because of the one-sided orientation towards the here and now wishes and desires of the leisure consumer, a silent revolution is in process which will have far-reaching consequences later.

Against this background the assignment I have set myself in this study is to search for collective interest in recreation and tourism that can be *argued* and (theoretically) thought about. The Dutch situation provides the concrete example. Because, in principal, the government is the protector of collective interest, I give particular attention to the role and the responsibility of government in this area. Further I have limited myself to concentrating on developments that occurred in state policy after World War Two.

In preparation for my quest for collective interest in recreation and tourism, I begin in *Chapter One* by exploring the essence of leisure. The debate on the importance of *Vita Activa* and *Vita Comtemplativa* that has preoccupied thinkers concerned with the mundane or higher condition of Man from the time of Plato to the present day, provides me with an historical context. In the antithesis between both forms of being, I mean to find a basis for describing different forms of reality which I will subsequently relate to Schutz' phenomenology. His insights are themselves rooted in the works of such philosophical thinkers as Edmund Husserl. This is the basis for my hypothesis that man is able to create different realities. Leisure is one of these realities: it is removed from the everyday and the obvious.

The *second chapter* deals with the way in which reality is constructed in society. I have introduced the concept of 'contra-structure' to refer to everything that falls outside the concept of everyday reality. It is a concept that has a hinge-like function in the argument as a whole: everything revolves around it where matters of leisure and all other forms of what is not self-evident - games, humour, religion and science - are concerned. From Bourdieu I borrow a sociological perspective when viewing the structural elements involved. The differences in peoples' position as they relate to each other influence the reality produced. In this way I try to draw Bourdieu's theory into more areas of reality than that of the everyday. Relationships are assumed to exist between the different realities.

In the *third chapter* I add another sociological dimension to the construction of the 'other' reality and the changes that affect it. In line with Habermas' argument concerning the rationalisation of modern society, I suggest that the organization of the everyday social order does not only continually lead to the production of another reality, but subsequently also leads to an encapsulation and exploitation of contra-structure. Because of this the latter loses its specific significance, becomes everyday and necessitates the production of yet more new worlds. Habermas' approach is strongly orientated to a (recovery of) moral mastery of the everyday order and is not sensitive to the way people deviate towards other realities. I supplement this view. The theoretically argued area of tension between the rationally organized everyday world and the contra-structure is at the heart of the issue of collective interest in recreation and tourism. This tension, which can exhaust the sources of contra-structural space and significance, is particularly apparent in the socio-cultural and physio-spacial environment.

How government approaches and continues to approach the social and physio-spatial environment in the interests of the tourist-recreation contra-structure is examined in *Chapter Four*. The analysis is illustrative and makes no pretence at completeness. Primarily, empirical support is sought for a thesis that concerns the emancipation of the social sub-systems (the State and the Market) and the helplessness of values. Concrete situations provide the object for a debate on collective interest and for the debate as collective interest.

Collective interest is evident in the three central dilemmas discussed in *Chapter Five*: the relation between tourism and recreation as far as nature and ecology are concerned (1); the relationship between the interests of government, market and social organizations in the field of recreation and tourism (2) and the increasing consumerism associated with recreation and tourism (3). In these dilemmas the questions which reoccur are: whose interests and reality dominate and what is the cost of this domination and for whom.

The *sixth chapter* summarises the preceding discussion and provides a synthesis. I conclude that the only way to evaluate the disadvantageous consequences of collective activities is to be more aware of the artificiality of our social world and to decide, rationally, to allow realities other than the everyday, the right to exist. Recreation and tourism must be safeguarded to a certain degree from continual commercialization and government servicing.

Here, the artificial maintenance of different realities is of collective interest. It demands, paradoxically enough, intervention and organized collective activity, precisely that which was the most threatening for an ideal leisure situation. The analysis does not solve the problems of a policy sector, but brings a much larger and more essential social problem into focus. In this way the sustainability issue, often so one-sidedly bound to nature and ecological values, can be usefully supplemented. Another collective interest which becomes increasingly clear is the need for continual and critical debate. And for this government, commerce and interest groups must be prepared to distance themselves from time to time from the everyday pragmatism of their policy.

OVER DE AUTEUR

Jacob Lengkeek werd geboren op 6 december 1943 te Rotterdam. In 1962 behaalde hij zijn diploma Gymnasium A aan het Marnix Gymnasium te Rotterdam. Hij studeerde Culturele Antropologie en Sociologie aan de Universiteit van Amsterdam, welke laatste studie hij Cum Laude afsloot in 1973. Hij was achtereenvolgens verbonden als medewerker aan de Vakgroep Planologie van de Vrije Universiteit te Amsterdam, Het Instituut voor Preventieve Geneeskunde TNO te Leiden en de Stichting Recreatie te Den Haag. Sinds 1986 is hij in dienst van de Landbouwuniversiteit Wageningen, eerst als wetenschappelijk coördinator van de Werkgroep Recreatie en vervolgens als universitair docent bij de Vakgroep Sociologie van de Westerse Gebieden. Van 1986 tot 1992 was hij coördinator van het Voorwaardelijk Gefinancierde onderzoeksprogramma 'Recreatie in een veranderende samenleving'. Van 1990 tot 1992 was hij plaatsvervangend hoogleraar aan de Universiteit van Gent (Leisure and Tourism Studies) en sinds 1992 is hij Member of Faculty van WICE (World Leisure and Recreation Association Centre of Excellence).